

PISMA MATVEJU

Aleksandar Ajzinberg

ALEKSANDAR AJZINBERG

PISMA MATVEJU

B E O G R A D, 2020.

IZDAVAČ
IZDANJE AUTORA

AUTOR
ALEKSANDAR AJZINBERG

NASLOV
PISMA MATVEJU

DIZAJN I PRELOM
SONJA VILIČIĆ

IDEJNO REŠENJE KORICA
SONJA VILIČIĆ

AUTOR CRTEŽA
ALEKSANDAR AJZINBERG

DRUGO DOPUNJENO ELEKTRONSKO IZDANJE

FOTOGRAFIJE IZ LIČNE ARHIVE A. AJZINBERGA

OVA KNJIGA JE POSVEĆENA ONIMA

KOJI SU BILI PRE NAS,

A NAPISANA JE ZA ONE

KOJI ĆE DOĆI POSLE NAS.

Sadržaj

<i>PREDGOVOR</i>	3
Prvo pismo.....	4
Drugo pismo	16
Treće pismo	24
Četvrto pismo	33
Peto pismo	36
Šesto pismo	45
Sedmo pismo.....	51
Osmo pismo	57
Deveto pismo	64
Deseto pismo.....	82
Jedanaesto pismo.....	87
Dvanaesto pismo.....	94
Trinaesto pismo	99
Četrnaesto pismo.....	108
Petnaesto pismo	114
Šesnaesto pismo	121
Sedamnaesto pismo	127
Osamnaesto pismo.....	140
Devetnaesto pismo.....	151
Dvadeseto pismo	156
Dvadeset prvo pismo	166
Dvadeset drugo pismo	178
Dvadeset treće pismo.....	182
Dvadeset četvrto pismo	186
<i>P O G O V O R</i>	200
<i>BELEŠKA O PISCU</i>	201

PREDGOVOR

Moj sin Matvej je 1991. godine iznenada otišao u Izrael jer nije hteo da učestvuje u ratnom ludilu koje je upravo bilo na pomolu. Nije hteo da bude mobilisan i prisiljen da ubija ljude samo zato jer su živeli u Hrvatskoj, Bosni ili nekoj drugoj republici tadašnje Jugoslavije. Ubrzo po dolasku u Izrael, Matvej je pokazao izvesno interesovanje za svoje korene i tražio je da mu napišem nešto o tome ali i da mu ukratko, opišem kako sam preživio Holokaust.

Mislio sam da ću sve to moći da mu napišem na nekoliko stranica ali sam se prevario. Ispalo je mnogo više – trinaest prilično obimnih pisama. Ta pisma smo moja supruga Gorjana i ja kopirali. Originale smo slali poštom, a kopije čuvali za slučaj da se neko pismo, na putu do Izraela, izgubi.

Nekoliko godina kasnije, putujući na neki kongres, pričao sam jednom prijatelju kako sam uspeo da preživim Drugi svetski rat. Rekao mi je da bi bilo zanimljivo kada bih sve to što sam mu ispričao ja i napisao. Nekoliko dana kasnije pokazao sam mu i pozajmio kopije pisama koja sam slao Matveju. Tih prvih trinaest pisama sam na njegovu sugestiju, a posle izvesnog oklevanja, poslao na anonimni književni konkurs koji je raspisao Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Rukopis sam nazvao *Trinaest pisama*. Bio sam zaista iznenađen kada sam, posle izvesnog vremena, saznao da je taj tekst nagrađen prvom nagradom.

Po savetu nekih prijatelja (koji su rukopis *Trinaest pisama* čitali), a podstaknut potrebom da opišem sinu i ono što mi se po završetku Drugog svetskog rata dešavalo, posle izvesne pauze sam nastavio da mu pišem, čineći to, kao i ranije, bez ikakvih literarnih ambicija.

U vreme NATO bombardovanja završio sam pisanje tih pisama.

Aleksandar Ajzinberg

Prvo pismo

Beograd, 23. mart 1992.

Rođeni,

Kada smo, pre izvesnog vremena, razgovarali, rekao si mi da bi voleo da ti napišem nešto o mom poreklu i prošlosti: ko su moji roditelji, odakle su i kako sam preživeo Drugi svetski rat... Tvoje interesovanje za sve to sasvim mi je razumljivo. Najčšće tek kad sazri, čovek počinje da se interesuje za svoje korene, ali to često biva prekasno. Oni koji o tome nešto znaju - odlaze u nepovrat, a sa njima i njihova sećanja. Nestaje tako čitav jedan svet, svet iz koga smo ponikli, koji nas je stvorio i koji je delimično učinio da smo takvi kakvi smo. Čak i neka naša sećanja vremenom blede i gube se. Zaboravljamo gotovo neprimetno, a kad to shvatimo - kasno je.

Dok je „Stara Baka“¹ bila živa, bio sam obuzet drugim interesovanjima i nisam pretpostavljao (a trebalo je) da ona, koja je sve to dobro znala i pamtila, može iznenada nestati. Moja majka je o tome manje znala, a i pamćenje joj nije uvek bilo sasvim pouzdano. Mislim da se za te stvari nije mnogo ni interesovala. Kad sam odlučio da joj postavljam pitanja, bilo je prilično kasno: da piše - nju je mrzelo, da mi priča - nju je zamaralo, a da rukuje kasetofonom - nikako nije uspela da nauči. Ponešto mi je, ipak, rekla i ja sam to zabeležio. O očevoj porodici sam najviše saznao od tetke Asje, ali niti sam je tada, 1973. godine u Tbilisiju, mnogo ispitivao, niti je ona sama o tome mnogo pričala. Čini mi se da i nije mnogo znala. Uostalom, kao najmlađe dete u porodici, ona svog najstarijeg brata (mog oca) gotovo i ne pamti. On je posle Prvog svetskog rata posetio Tbilisi i tu se zadržao, izgleda, samo nekoliko meseci - a ona je tada bila sasvim mala. O njemu je znala više iz priča svog oca, starije braće i sestara. I njih više nema...

Kad je reč o mojim roditeljima, počecu od oca. Njegovi preci, Jevreji, živeli su, po svojoj prilici, u Ukrajini ili u zapadnim delovima Rusije. Krajem XVIII veka Rusija je odlučila da „reši pitanje“ Jevreja u svojoj, pravoslavnoj, zemlji. Zbog toga je 1827. godine car Nikolaj I izdao ukaz kojim naređuje da se „izvestan“ broj mladih Jevreja primi u vojnu službu na dvadeset i pet godina. Car je mislio da će na taj način „Jevreje prisiliti na prihvatanje ruske kulture i ruskog načina života“ (Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*). Kad nije bilo dovoljno mladića, uzimali dečake od 12 godina, a i mlade i raspoređivali ih u naročite bataljone u kojima su dobijali odgovarajuću obuku da vi kasnije, su kasnije, kad poodrastu, bili sposobni za vojnu službu. Moj pradeda, Isak Ajzenberg, odslužio je to što je po tom ukazu morao, učestvovao je u Krimskom ratu (1854 -1856) i tu se čak istakao nekakvim junačkim podvigom. (Sećam se da je moj otac govorio da mu je deda bio „heroj u Krimskom ratu“.) Postao je oficir, a kad je završio vojnu službu, dobio je, kao veteran,

---

¹ „Stara Baka“ je moja baka, Rozalija Konrad. Moj sin je nju, kao mali, zvao Stara Baka pa joj je taj nadimak i ostao.

zemlju negde na obroncima Kavkaza - tada, za ruske prilike, “bogu iza leđa“.² U to vreme, na Kavkaz su slali i nepoželjne, po kazni, u neku vrstu progonstva (seti se Puškina, Ljermontova). Kad je moj deda dorastao za školu (znači, imao oko sedam godina), pradeda proda imanje i siđe u Tiflis (tako su Rusi zvali Tbilisi). Deda se zvao Zinovij, Zinovij Isakovič Ajzenberg. Izučio je zanat i postao časovničar i juvelir. U glavnoj ulici Tiflisa (ulica Rustaveli) imao je radnjicu i bio je, kažu, veoma poštovan u gradu. Čak ga ni komunisti posle revolucije nisu dirali, pa mu je radnja ostala gotovo do smrti, dakle u vreme kada je u SSSR-u gotovo sve bilo nacionalizovano. Nažalost, njegovu sliku nemam. Video sam na nekim fotografijama kod Asje da je bio visok, vitak i lep starac sa kratkom bradicom. Godine 1973, u Tbilisiju, pokazali su mi lokal u kome je ta dedina radnja nekada bila. Tada je u njemu bila cvečara. Mali, vlažan (od zalivanja cveća), memljiv lokal u koji se sa ulice silazilo preko nekoliko uskih stepenika kako je nekada u Tbilisiju često građeno.

*Zinovij Ajzenberg
(Fotografiju sam dobio 2000.godine)*

*Zinovij i Sofija, Ajzenberg
(Sudeći po « halbcilinderu » koji Zinovij drži u ruci, snimljeno je pre 1920, to jest, pre « prisajedinjenja» Gruzije SSSR-u. Sovjetski ljudi nisu nosili takve šešire.) Fotografiju sam dobio 2000.*

Kad je za to došlo vreme, deda Zinovij se, kao što je to bio red, oženio Sofijom Matvejevnom, mojom babom, po čijem je ocu Matveju i moj otac dobio ime. To ime je, dve generacije kasnije, preneto na tebe. O babi ne znam ništa ili gotovo ništa, a ono malo što znam, ispričaću ti kad za to dođe vreme. Deda i baba su imali devetoro dece: Matveja, Avrama, Valju, Ester, Sašu, Manju, Mosju, Idu i Asju. Mog oca su, dok je bio dete, zvali Motja. Naizgled nevažna pojedinost, ali ona mi je, mnogo kasnije, 1943. godine, spasla život.

² Moja majka se 1958. Godine udala za Ota Šilingera, izuzetno dobrog i plemenitog čoveka. Sa njim je, 1966. Godine, putovala u SSSR I u Tbilisiju se sreća sa porodicom mog oca. Naknadno sam, u Otovom dnevniku sa tog puta, našao nekoliko zanimljivih zabeleški:

03.08.

“Na večer razgovor s Avramom. Ruski jevreji imaju dve sinagoge. Jedna je od ‘vojenih’, a druga od ostalih I jedna preko puta druge. ‘Vojeni’, a to su Ajzenbergovi, služili su 25 godina u carskoj vojsci, a zatim dobivali privilegije slobodnog nastanjivanja ali u zemlji. Djeca i unuci su bili oslobođeni od vojske. Tek u Prvom svjetskom ratu morali su ipak u vojsku. Takovih vojnih formacija bilo je i za razne progonjene grupe koje su izmakle progonima. U (nečitko) žive Kozaci koji ispovedaju jevrejsku veru. Gruzijjski Jevreji su pobožni, evropski manje...”

Moj otac se rodio 1889. godine. Osnovnu i srednju školu (gimnaziju) učio je u svom gradu i tu je, izgleda, lako prihvatio tada napredne socijalističke ili komunističke ideje. Možda je zbog toga iznenada morao da napusti svoju zemlju.³ Kad sam ga, kao sasvim mali, jednom prilikom upitao zašto je napustio Tiflis, rekao mi je, pomalo u šali, da je ...“izgleda nekome stao na žulj“... Meni to tada nije bilo jasno, jer sam ono što mi je rekao shvatio doslovno. Među nekim dokumentima koje sam, relativno skoro, dobio od moje majke - dokumentima za koje uopšte ne znam kakvim su čudom sačuvani - nalazi se i svedočanstvo iz koga se vidi da je Ajzenberg Mordho Zinovjevič, koji je u Tiflisu stupio u Prvu mušku gimnaziju 1. septembra 1899. godine, ispit zrelosti položio 1909. godine. Dokument je preveden i na nemački.

*Matvej Ajzinberg
(Snimljeno oko 1900. Godine)*

O svom detinjstvu nije mnogo govorio, a verovatno se ja, u tom uzrastu, nisam mnogo za to ni zanimao. Jednom prilikom mi je pričao o svojoj majci, koja je bila veoma pobožna i koja je činila sve što je mogla da ga, o nekim praznicima, odvede u sinagogu. Pošto je bio ateista, poslužila se lukavstvom, pa mu je rekla da će ga odvesti u jedan podrum gde ima dobrog vina. U podrum ga je vodila preko crkvene porte i uvela „na trenutak“ u sinagogu, verujući da će ga tako pridobiti da i ubuduće dolazi... Sećam se da je o majci govorio sa velikom nežnošću, ali u sinagogu, ni posle toga, nije odlazio. Sećam se i jedne priče o tome kako su neki ljudi (i to, izgleda, „od vlasti“) ucenjivali njegovog oca. Deda je trebalo da im preda novac uveče, u nekoj pustoj ulici. Tu se, samoinicijativno, našao i moj otac sa nekim pištoljima. Pucao je i promašio, a ucenjivači su pobjegli. Izgleda da je deda tu ucenu, kasnije, ipak morao da plati.

Da li zbog politike, pucnjave ili nečeg drugog, tek moj otac je, kao što ti rekoh, iznenada napustio carsku Rusiju i 1909. godine otputovao u Nemačku. Pričao je da je otišao bez novca. Imam svedočanstva iz

kjih se vidi da je, januara 1909, upisao prvi semestar Tehničke visoke škole u Minhenu. Iz mnogih svedočanstava se vidi da je tamo redovno studirao sve do 1914. godine kada je verovatno diplomirao i postao arhitekt. Često je pričao da su mu studentski dani u Minhenu bili najlepši u životu. Bio je esperantista i to mu je, izgleda, naročito na početku, u tom gradu bilo od velike koristi. Esperantisti su ga materijalno pomagali sve dok nije počeo da pristizhe dedin novac iz

³ Opet iz Otovog dnevnika:

“Ručak u 6h zatim pričanje.- Valja pričala o 1905 godini. Matveja arestovali, a mama se odmah penje na tavan i spaljuje “perepljot” s naslovom Proleterji (bečitko) stran sojedinjajets... Navečer pričanje o 1919. I kratkom boravku M. u Tbilisiju i još kraćem u Bakuu, u uniformi “serbskavo oficira”,... Eto, u tom Otovom dnevniku nalazim na delimično objašnjenje jedne zagonetke o kojoj sam, više puta razmišljao. Sećam se da mi je otac pričao da je u Prvom svetskom ratu imao oficirski čin, mislim da je pominjao da je bio kapetan, a da se ubrzo posle rata odrekao čina zbog sukoba koji je, kao komunista, imao sa jednim žandarmom u Zemunu. Tada je “dobio propisne batine I prestao da se bavi politikom”. Posle Drugog svetskog rada, u njegovoj vojničkoj knjižici, našao sam podatak da je bio redov, dakle običan vojnik. Iz Valjinog kazivanja proizilazi da je moj tac zaista bio oficir u srpskoj vojsci – a šta se to u Zemunu desilo, možda nikada nećemo saznati.

Rusije. Pomogli su mu da nađe sobu, a čini mi se i više. Sećam se kako je otac govorio, sa zagonetnim osmehom, da su mu čak i devojku našli... Materijalnih problema je i dalje bilo - takav je valjda studentski život. Uostalom, deda je u kući imao još osmoro dece pa verovatno i nije mogao mnogo slati. Da bi popunio finansije, otac se neko vreme, uzgred bavio i gatanjem. Na to ga je nagovorio „cimer“, koji je imao dosta poznanstava u gradu. Nabavili su kod starinara neko crno odelo, iskitili sobu papirnim zmajevima i počeli tako što je ortak ocu unapred davao ocu podatke o prvim „mušterijama“: kako se mlada dama zove, u koga je zaljubljena, kakvog je imovnog stanja, od čega je болоvala itd. Otac bi onda dotičnoj sve to ispričao, dodavši lepe prognoze za budućnost i time se ubrzo proćuo kao dobar gatar. Tome je, naravno, doprinelo i njegovo poreklo: biti sa Kavkaza bilo je u ono vreme prilićno zanimljivo, naroćito za mlade i romantićne Švabice. Kasnije, kad se posao razgranao a „cimer“ ga više nije mogao prethodno snabdevati informacijama, otac se morao snalaziti koristeći neke opšte fraze, kao: „U detinjstvu ste bili veoma bolesni ali ste sve to, zahvaljujući dobrom lekaru, preboleli“ ili „Rano ste se zaljubili, i to nesrećno“ (a koja Švabica nije) i - to je uspevalo.

Kada je 1914. izbio rusko-nemaćki rat, otac se hteo vratiti u Rusiju. Među papirima koje imam, našla se i potvrda Ruske imperatorske misije u Minhenu, iz koje se vidi da se Mordho Ajzenberg javio 20 juna / 2 augusta i da nije mogao biti „dostavljen u Rusiju“. Zbog toga je verovatno prebegao u Švajcarsku, gde su ga internirali. Bilo je to, po njegovom kazivanju, u jednom gradu na obali nekakvog jezera. Izgleda da u tom gradu nije bilo pravog zatvora, jer su ga smestili u neku baraku na plaži. Prićao mi je, zapravo, o nekakvoj biletarnici kupatila na obali jezera koje se granići sa Italijom. Ubrzo mu je dosadilo da tamo sedi i „ćaćka nokte“ pa je provalio drveni zid, preplivao jezero i našao se u Italiji. Koliko je tamo proveo, ne znam. Prićao mi je o Milanu, gradu koji mu se veoma dopao. Tu je, pominjao je to više puta, studirao arhitekturu. Kako, na koji naćin, koliko dugo - ostaće tajna. Pominjao je i Rim; u Vatikanu je bio u prilici da vidi i deo koji nije bio pristupaćan javnosti, jer je islikan freskama koje nisu smatrane pristojnim. Išao je da vidi papu i „poljubio mu papuću“ Moždajeste, a moždaj je govorio u metaforama, što ja tada nisam mogao da razumem.

Na solunski front je kao dobrovoljac stigao, po svoj prilici, iz Italije. Po njegovom prićanju, bio je isprva borac na samom frontu i drugovao je sa Miodragom Davidovićem, sinom uglednog srpskog politićara. Njihova jedinica je desetkovana na Kajmakćalanu 1916. godine, pa je Vrhovna komanda odlučila da one koji su preživeli povuće u pozadinu i tako ih spase od pogibije. Bili su to mladi ljudi, većinom intelektualci, koje je trebalo saćuvati kao pamet buduće osloboćene Srbije. Miodrag je jedne noći, sa još dvojicom, otićao u patrolu i više se nije vratio. Njegova smrt nije razjašnjena. Nagadaćalo se da je likvidiran po narećdenju kralja Aleksandra, tada još regenta. (Moj otac je o tome nešto znao ili naslućivao, jer je, ćim se rat završio, išao Ljubi Davidoviću da mu kaže, ono što o tome zna.) Sećam se i da je prićao kako je sa drugovima opet bežao na front da se bori sve dok im nisu, svakom ponaosob, dali neka druga zaduženja koja su morali da izvršavaju. Tako je moj otac, iako arhitekt, postao upravnik bolnice, mislim u Lerinu. U dokumentima koje

imam, postoji jedan koji potvrđuje da je bio prevodilac.⁴ Možda je i to radio: govorio je, osim ruskog, i esperanta, tečno nemački, dobro italijanski, nešto engleski, a znao je i grčki. Srpski je, koliko se sećam, naučio tako da se nije moglo primetiti da mu nije maternji jezik. Jedino kad je računao, činio je to poluglasno – na ruskom. Izgleda da se u toj bolnici i sprijateljio sa dr Jevsejem Kozinskim sa kojim će, do Jevsejeve smrti, ostati „najbolji drug“ (to je izraz koji je, kad je bila reč o Jevseju, uvek koristio).

Među dokumentima koji su, kao što sam ti rekao, nekim čudom ostali, našao sam i jedan starinski pasoš iz kojeg se vidi da je 1918. putovao u Pariz, a 1919. u Rusiju. On je, sećam se, taj put pominjao. Iz Tbilisija se brzo vratio, verovatno naslućujući na koji način će se stvari tamo razvijati. Tada još nisam mogao razumeti rečenicu koju sam, kad je o tome razgovarao sa prijateljima, više puta čuo: „Tamo nije ono za šta sam se ja borio...“

Na frontu je stekao mnogo prijatelja. Ja se sećam Raše Belopavloviča, višeg činovnika Narodne banke, Sime Milutinovića (koji je, pre Drugog svetskog rata, imao apoteku „Lamiko“ u Knez Mihailovoj ulici), jednog ćevabdžije koji je držao kafanu „Đerdap“ u Dušanovoj, jednog koji je držao ćevabdžinicu „Era gurman“ na Terazijama, pa još jednog... Za te ćevabdžije je pričao da su bili kuvari u bolnici; tamo su se sprijateljili i ostali dobri drugovi. Među njegovim prijateljima bilo je i nekoliko sveštenika, pravoslavnih. Družio se sa njima; odlazili smo im na slave i neke druge praznike, a i oni su, ponekad, dolazili kod nas. Bili su to, kako ih se ja sećam, krupni ljudi, grlati, bradati, uvek dobro raspoloženi, u lepim mantijama sa crvenim ili ljubičastim pojasevima preko pozamašnih stomaka. Sećam se samo jednog imena: prota Marko. Mislim da je do rata bio u crkvi svetog Marka. Odlazili smo mu na slave i kod njega mi se, ne pamtim zašto, dopadalo. Kad danas o tome razmišljam, izgleda mi zanimljivo da im razlika u veroispovestima, pa ni činjenica da je moj otac bio ateista, nije smetala. I još nešto o sveštenicima: voleli su dobro društvo, bili su gurmani, a cenili su i dobro vino. I moj otac je voleo dobro vino, ali nikada nije pio previše. Za stolom je, sećam se, uvek morala biti boca, a njegova norma je bila tri decilitra za obrok. Naravno, ako je bio sa društvom, mogao je popiti i više, ali ga se ne sećam pijanog. To je, valjda, u Gruziji naučio - kolika je mera.

Došavši, po završetku rata, u Beograd, odlučio je da ostane ovde. (*Često se pitam zbog čega. Da li ga je nešto odbilo od Gruzije, ili ga je ovde nešto privuklo. Možda će se, jednog dana, i tvoji potomci pitati zbog čega si ti 1991. godine napustio Beograd i otišao u Izrael.*) Radio je u projektantskom birou „Feniks“, da bi, kasnije, sa nekim ministrom (mislim da se zvao Janković) otvorio prvu fabriku betonskih elemenata. Posao je dobro krenuo, ali ga je ortak prevario - podigao je iz banke sav zajednički uloženi novac i mog oca ostavio na cedilu. Ponovo je radio u nekom birou, opterećen dugovima.

Veoma komunikativan, stekao je mnogo dobrih prijatelja, naročito u boemskom društvu koje se sastajalo u kafanama u Skadarliji. Bili su to ljudi različitih profesija: slikari, vajari, glumci... Sećam se da je često pominjao Petra Palavičinića, Ristu Stijovića, Vojkana Simića, Branislava Nušića i Dobricu Milutinovića. Od žena koje su tom društvu pripadale, dobro se sećam

---

⁴ I opet dokumenti. U nekima piše da je bio prevodilac u „serbsko-ruskom lazateru“, u gradovima Berija I Soroviči, a u vojničkoj knjižici da je, od 1918-1919. Bio u inženjeriskoj jedinici.

glumice Anke Vrbanić, kod koje smo često odlazili u posetu, Olge Ignjatović, prve žene koja je radila kao inženjer u beogradskoj opštini i slikarke Zore Petrović, koja mi je, posle rata, sa naročitom toplinom, pričala o njihovom drugovanju.

Krajem 1926, odlučio je da sebi sazida kuću. Miša Vojčunas je, sasvim slučajno, u Arhivu Beograda našao planove koje je, po svoj prilici, izradio moj otac. Planove je overio inž. Jakov Kozinski, brat Jevseja Kozinskog. Miša je našao i dokument iz kojeg se vidi da je kuća na Gundulićevom vencu broj 53 sazidana za svega nekoliko meseci i dovršena februara 1927. godine. Bila je to prizemnica, skromnog ali skladnog izgleda. Imala je tri sobe, kupatilo, WC i dva ulaza, ukupno 96 m². Otac je, odmah zatim, u potkrovlju, napravio kuhinju, dve ostave i devojačku sobu i doveo domaćicu, staru ruskinju Galinu, koja se o njemu starala kao majka. Odlično je kuvala i vodila celo domaćinstvo. Po nekim pričama, moj otac je voleo lepe žene, a i one su njega volele. Gore, u potkrovlju, Galina zaista nije smetala.

Fasada kuće na Gundulićevom Vencu 53.

Nacrtao Matvej krajem 1926.godine

Najzad, pošto je imao svoju kuću, odlučio je da se ženi. Ideja je, izgleda, bila Đerasijeva. Alkan Đjerasi (mislim da je takođe bio očevo ratni drug) mu je to savetovao, a i mladu mu je našao. U svojoj kući (to je lepa, velika zgrada prekoputa današnjeg Pozorišnog muzeja, u njoj je sada dečiji vrtić) organizovao je prijem, na kome je moj otac trebalo da upozna svoju buduću i da joj preda buket cveća. Matvej Ajzinberg se uparadio, kupio veliki buket i otišao Đerasiju. Ušavši tamo, video je zgodnu devojkicu, prišao joj, predao buket i odmah zatim nekako odvuкао u susednu sobu, gde je počeo priču o ptičici koja je sama u krletki i koja tuguje jer nema životnog druga. Ta priča je, izgleda, u Rusiji bila neka vrsta uvoda u prosidbu; moja majka je to tako i razumela i - pristala je. Pao je i prvi poljubac (sve ekspresno) i onda se desilo nešto što Greta nikada nije

uspela da mu oprostí: odmah posle prvog poljupca, Matvej je uzviknuo „Uh, što smrdiš na duvan!“.
Bio je okoreli nepušač.

Kasnije se ispostavilo da je mom ocu bila namenjena neka druga devojka. Kako se ta druga osećala kad je videla da umesto njoj, njen nesuđeni mladoženja pruža buket Greti Sason, možemo samo zamisliti. Na svadbi je Alkan Đerasi mojim roditeljima bio svedok, a kasnije je meni bio sandak⁵. Završio je tragično. Nemci su ga ubili čim su ušli u Beograd.

Ubrzo pošto je moja majka došla u kuću na Gundulićevom vencu, Galina je otišla. Poklonivši se po ruskom običaju duboko, rekla je mojoj majci da nije dobro da dve žene vode kuću. Posećivala ih je povremeno i naučila svoju majku da kuva.

Posle svadbe, moji roditelji su otputovali na Primorje. Tamo je moj otac, kao preduzimač, gradio kasarne oko Šibenika i Knina. Živelí su u Benkovcu, gde su stekli dobre prijatelje. Od majke sam, prošle godine, kada se ovde već zakувало, čuo da je otac već tada, morao da vodi računa o tome koliko Srba a koliko Hrvata uzima na posao i da je poslovođe morao smenjivati: naizmenično je uzimao Srbe i Hrvate.

Posao je dobro napredovao, otac je kupio kamionet i učio da vozi. Kad je već savladao „šofiranje“ (tako se to tada zvalo), poveo je svoju majku sa služavkom u Šibenik u kupovinu. U povratku, otac je vozio, pored njega je sedeo šofer, a majka i služavka su bile pozadi, na pomoćnim sedištimá. Put je krivudao, moj otac je na jednoj okuci izgubio kontrolu nad vozilom i kamionet se izvrnuo. Sve se naizgled dobro završilo: majka i služavka su se našle u nekom vinogradu, nepovređene - samo je služavka kukala što je izgubila netom kupljeni šešir. Ipak, nekoliko dana kasnije moja majka morala je ići lekaru. Da nije bilo toga, imao bih tri godine starijeg brata.

Bilo je to vreme ekonomske krize u Evropi. I ovde je bilo teško. Zbog toga ili zbog neke tradicije, oko Benkovca su se nalazila dva brata - hajduka. Ocu su neki prijatelji javili da se ti odmetnici spremaju da ga sačekaju i opljačkaju kad se, krajem nedelje, bude vraćao iz Šibenika sa novcem za isplatu radnika. Moj otac je ipak otišao u Šibenik, poveo majku, podigao novac iz banke i, pored drugih stvari, kupio pištolj i municiju. U Benkovac se vratio drugim putem i tako izbegao zasedu. Ubrzo pošto su stigli kući i počeli otvarati pakete, na vrata su hrupili razbojnici sa nekoliko seljaka. Primetivši da otac, kao slučajno, drži pištolj u ruci, postali su smerni. Došli su, kao, da pitaju ima li za njih posla na građevini... Otac ih je uputio na poslovođu i oni su mirno otišli. Posle se ispostavilo da je otac uspeo da otvori paket sa pištoljem - ali ne i onaj sa municijom. Oni to, srećom, nisu znali.

Možda će ti ove priče, delovi mojih sećanja ili sećanja na ono što mi je otac pričao (ili ono što su mi o njemu pričali), biti dosadne i nezanimljive. Naše pamćenje vremenom bleđi i ne možemo ga sačuvati. Zato iznosim sve ono što mi je ostalo. To su fragmenti, ali ja više od toga nemam. Uostalom, sa ocem sam bio do svoje jedanaeste godine i onda su ga odveli. Ostalo je samo sećanje...

Bio je dobar otac i znam da me je mnogo voleo. Danas mi se čini da je i u logor otišao ne opirući se i da iz logora nije bežao - samo zato da time meni ne bi našao. Ali, o tome kasnije.

---

⁵ Kod Jevreja, onaj ko za vreme obrezivanja drži dete.

I o porodici moje majke, nažalost, ne znam mnogo; objasnio sam ti zbog čega. Pre ravno deset godina razgovarao sam o tome sa mojom majkom i pribeležio:

„Prema kazivanju moje majke Grete Šilinger, rođene Sason, prvi podaci o njenoj porodici odnose se na moju prababu Fani i pradedu Filipa. O čukunbabi i čukundedi, kao što to kod nas često biva, ne zna gotovo ništa. Ono što mi je govorila 30. avgusta 1982. beležio sam i sada, dva dana kasnije, prepisao:

Fani Polak, rođena Hercl (moja prababa)

Rođena je u Zemunu. Prva je uvedena u matične knjige Jevrejske opštine u Zemunu, 1851. godine. Njena majka, iz porodice Klopfer, udavila se u Segedinu prilikom jedne poplave, kada je Fani bila sasvim mala.

Otac Fani Hercl i otac Teodora Hercla bili su rođena braća.⁶

Fani Polak je imala jednog brata Aladara čiji je sin Emanuel Hercl („Maći“). Živeo je u Zagrebu i imao je dve ćerke, Mirjanu i Silvu.

Filip Polak (moj pradedu)

Mama nije sigurna da li je pradedina porodica iz Slankamena ili iz Bačke Palanke. Ima jednu sliku čukundede iz vremena kada je ovaj bio čovek srednjih godina. Isti portret se nalazi i na jednom dugmetu (ili delu medaljona), prečnika oko 2,5 cm, koji mi je pokazala. Taj čukundeda (ime mu ne zna) proslavio se u borbi protiv Turaka (na strani Srba ili Hrvata, nije znala da mi kaže), pokrstio se i uzeo je prezime Spasojević. U jednom od dva pomenuta mesta postojala je spomen-česma pod imenom „Spasojević“⁷.

Filipova sestra bila je udata za Srbina i sahranjena je na srpskom groblju u Zemunu.

Snimljeno 1904. godine u dvorištu kuće na Prilazu – Zemun, na dan venčanja Perle Polak i Hajnriha Vajnbergera. Stoje, s leva na desno: Julius Polak, Aladar Polak, Mariška Polak, (Magdina majka) Mariškin muž Jozef Polak i David Sason. Sede, s leva na desno: Hana Polak (kasnije udata Dojč) njena majka Fani Polak, Perla i njen muž Hajnrih Vajnberger, Filip Polak I Rozalija Polak

⁶ Ovaj podatak nije sasvim pouzdan. U enciklopedijama piše da otac Teodora Hercla nije imao braće. Pošto je moja baka Rozalija pominjala srodstvo sa Teodorom, ja verujem da ono postoji. Kakvo, meni u ovom trenutku, zaista nije važno.

⁷ O njemu sam nešto više saznao kasnije, 1993, iz jednog članka Aleksandra Lebla, objavljenog u listu *Vreme*.

Filip Polak se oženio sa Fani Hercl. Počeli su kao siromašni ljudi prodajući povrće na pijaci u Zemunu. Radom i veštom trgovinom, sticali su postepeno - što se ogledalo i na vaspitanju njihove dece: najstarije je bilo gotovo nepismeno, a mlađa su zaredom dobijala sve bolje obrazovanje. Fani je rodila desetero dece - živo ih je ostalo pet:

Hana, udata **Dojč**, rođena 1875. Bila je udata u Budimpešti, za dr Jozefa Dojča, zubara. Živeli su u Andraši ut. 36. Nisu imali dece. Umrla je u Budimpešti posle Drugog svetskog rata.

Julius Polak (Đula), rođen je između 1876. i 1880. Oko 1905 otišao je u Ameriku, gde je amerikanizovao svoje prezime u Pollock i umro 1972. Bio je oženjen Olgom, rodom iz Budimpešte. Imali su troje dece. Jedan sin im je, veoma davno, tragično poginuo u saobraćajnoj nesreći. Druga dva, Edgar i Roj, poženi su se i imaju decu. Edgar ima ćerku En.

Perla, udata **Vajnberger**, rođena je između 1876. i 1880. Udala se u Budimpešti za Hajnriha Vajnbergera, sajdžiju. Umrla je posle Drugog svetskog rata, ali ne znam tačno koje godine. Imala je sina Maksija, rođenog 24. februara 1907, koji je rano ostao bez jedne noge i umro 1975. Maksijev sin Aladar rođen je u Budimpešti 1937. ili 1938. Aladar je promenio svoje prezime i ime i sada se preziva Verteš Gabor; živi negde u Francuskoj, kuda je emigrirao 1956. godine. (*On se, saznao sam, u međuvremenu vratio u Mđarsku; sada zivi u Budimpešti, Vaci ut. 12.*) Gabor ima ćerku koja se rodila oko 1960. godine.

Rozalija (moja baba, a tvoja prababa), ti si je, kad si bio mali, zvao „Stara Baka“, rođena 12.01.1894., a umrla u Zagrebu 04.04.1977. Sahranjena je na Mirogoju. Prvi put je bila udata za Davida Sasona, mog dedu, koga su ubili Nemci, septembra 1941, zato što je Jevrejin,. David je bio turski podanik što ga je moglo spasti, ali je to prekasno dokazao - već je bio u vozu za deportaciju u logor kad su mu prijatelji dobavili te isprave. Iz braka Rozalije i Davida rodile su se dve kćeri: Erna i Greta.

Pošto su se Rozalija i David razveli, David se oženio Micikom Nojman. David je, po majčinoj strani, rodom iz Italije (Opićina). Bio je oko 1900. direktor beogradske električne centrale (vlasnik centrale bila je belgijska firma “Gregoar”). Prilikom nekog štrajka radnika osumnjičen je kao podstrekač. Opušten je i preselio se u Zemun. Pred Drugi svetski rat je radio u Beogradu u tekstilnoj radnji Ben Anon u Ulici kralja Petra I.

Snimljeno 1926. godine u Budimpešti na pedesetogodišnjicu braka Fani i Filipa Polaka. Stoje, s leva na desno: Hana Dojč, Hajnrih Vajnberger, njegova žena Perla Vajnberger Fridrih Konrad i njegova žena Rozalija i Maksi Vajnberger. Seda, s leva na desno: Dr Jozef Dojč, Fani Polak, Greta Sason, Erna Sason, Filip Polak i Jozef Polak.

Pošto se razvela od Davida, Rozalija se udala za Fridriha Konrada (zapravo, Kohn-a) poreklom iz Novog Sada (njegov otac je bio učitelj). Fridrih je bio direktor firme "His Masters Voice" i umro je 1926. u Budimpešti.

Aladar Polak, rođen je 1890. i umro u Budimpešti 1916. Nije se ženio. Ponos porodice. Moja majka je Jevrejskom muzeju u Beogradu predala knjižice sa njegovim stihovima i prevodima, kao i njegovu biografiju, koju je napisala posebno za tu priliku.

Jozef Polak, rođen (?), umro u Novom Sadu. Ženio se dva puta. Sa suprugom Iric je imao dve kćeri: Roziku, koja je umrla 1918. od španske groznice i Magdu, rođenu između 1914. i 1918. Magda je Drugi svetski rat provela u koncentracionom logoru. Sada živi u Budimpešti. Njeno sadašnje ime je Halbror Laslone.

Podatke o Davidovoj braći i njihovoj deci daću ti drugom prilikom.⁸ Zanimljivo je znati i to. Uostalom, i o porodici moje majke više ću ti pričati kad na to dođe red, onoliko koliko se ja sećam.

Moja majka Greta Sason rođena je 10. februara 1907. u Zemunu. Njeni roditelji (moja baka Rozalija i deda David Sason) živeli su na Prilazu, u današnjoj Ulici Jakova Kuburovića broj 13, u kući koja i danas postoji. Godine 1914, kada je mojoj majci bilo osam godina, počeo je Prvi svetski rat: Austrijanci su sa Bežanijske kose topovima tukli Beograd a Srbi su se branili koliko su mogli, opet topovima. Porodice Polak i Sason našle su se između dve vatre, pa je moj pradedo odlučio da ih evakuiše u Budimpeštu. Do Pazove su išli zapre`nim kolima a zatim železnicom. Pradedo je ostao u Zemunu i, kao dobar trgovac, nije sedeo skrštenih ruku. Tada je mnogo ljudi zbog rata napuštalo Zemun. Ukazala se dobra prilika i on je, od jednog Jevrejina, kupio kuću u Dubrovačkoj broj 6. Ta kuća i danas postoji. Nacionalizovana je posle Drugog svetskog rata.

Prababu Fani, babu Rozaliju, tetku Ernu i moju majku primila je u Pešti babina sestra Hana, udata za dr Jozefa Dojča, bogatog i uglednog zubnog lekara. (Zbog tog bogatstva, Hana je smatrana najpametnijim članom porodice.) Stan je bio veliki, imali su sobaricu i kuvaricu i živeli su veoma lepo sve dok, 1919, u Mađarskoj nije zavladao komunizam. Ni tamo, kao po nekom pravilu, revolucija nije donela ništa dobro: umesto napretka i socijalne pravde - zločin, bezumlje, beda. Vođa te revolucije, Bela Kun, smestio se u najlepši hotel u centru grada i tu sa bratijom orgijao. Priča se, pored ostalog, da su u hotel dovodili glumice, stavljali ih u kade pune šampanjca pa onda njihovim cipelicama zahvatali to piće i napijali se. Tako je, zamišljali su, radila buržoazija - pa mogu i oni. Često su u tom hotelu i ubijali... Nastupili su oskudica i teror. Još čuvam jedan štap okovan gvožđem. Pripadao je „bačiju“, babinom drugom mužu. On ga je okovao i držao u predsoblju da se brani, koliko može, ako po njega dođu da ga ubiju, vode ili samo tuku. Prvog maja je, pričala mi je majka, bila parada. Moji su to gledali sa prozora: posle nekoliko sati, na kraju parade, nastupali su i ludaci. Odeveni kao kraljevi i Napoleoni, nosili su podijum na kome je bio krevet, a u krevetu par koji se tuca... Ideološka poruka ili ludilo? Svakako smeša ideologije i ludila,

---

⁸ David Sason je imao braću i sestre:

- Jozef Sason, imao je ćerke Emu i Almu. (Emini sinovi su Beheranovi),
- Moric Sason, nije imao decu. Umro je pre drugog svetskog rata.
- Blanka (njeno udato prezime moja majka ne zna) koja je imala ćerku čiji je muž, pre Drugog svetskog rata držao bioskop „Luksor“ (danas „20 oktobar“). Sa njim je, sećam se, moj otac bio u vrlo prijateljskim odnosima.
- David je imao još jednog brata čijeg se imena moja majka ne seća. Živeo je u Sarajevu i imao dve ćerke: Emu pravnicu i Irenu.

tako česta u komunizmu. I mi smo, po dolasku komunista na vlast, imali višesatne prvomajske parade - ali, srećom, bez tucanja. Drugih gluposti je bilo. I decu su, na svoj način, maltretirali. Moja majka je, sa školom, morala da ide na radne akcije (kako su to tada zvali, ne znam). Tamo su ih primoravali da čupaju koprive golim rukama. Rukavice, kao buržoaske, nisu bile dozvoljene (Zanimljivo je da se to, 1947. ili 1948, na Novom Beogradu, dešavalo i nekim mojim drugaricama.). Moju majku su, zbog svega toga, nekako prebacili u Beč (gde je Hana imala jednu kuću) i ona je tamo živela sve dok u Mađarskoj nije uspostavljeno normalno stanje. Tada se vratila u Budimpeštu, a koliko je tamo još boravila, nije mi poznato.

Sudeći po raznim pričama, moja majka je još kao dete bila ćudljiva i pomalo neurotična. Bila je dete razvedenih roditelja, odrasla u ratu i Bela Kunovoj revoluciji, selila se iz mesta u mesto, prepuštena uglavnom tetkama. Nedostajala joj je roditeljska pažnja (Njena majka je, sa drugim mužem, živela u Budimpešti, putovala po mondenskim mestima tadašnje Evrope, provodila sezone u Karlsbadu i Marijenbadu i, povremeno, odnekud stizala da vidi svoju decu.) Osim toga, kraj svoje starije sestre, lepotice na glasu, osećala se zapostavljenom. Nije ni krila da je, dok je bila mala, volela da Ernine udvarače udara nogama. Verujem da se zbog svega toga u njoj se razvila potreba za isticanjem, potreba koja nije iščezla ni kad je prestala biti dete. Istina, ta potreba je nije stimulisala da uči. Škola joj nije išla od ruke; mislim da je završila samo pet ili šest razreda gimnazije. Bilo je to vreme kada je Sigmund Frojd otkrivao ljudsku podsvest i bilo je zanimljivo ići psihijtru. I ona je nekome išla na psihoanalizu i uvek se time veoma ponosila.

Greta Sason. (oko 1927.)

Kad se udala za mog oca, našla se, verujem, u situaciji za koju se nije pripremala. Umesto Budimpešte, Beča ili bar Beograda, našla se u nekom zabitom Benkovcu, a i u Šibenik je odlazila samo povremeno. Seljaci su je voleli, očevi radnici su joj se ulagivali i svi su, videvši da ona voli životinje, počeli da joj onose mladunce. Imala je kućice, zečeve, pa čak i dve lisice. Igrala se njima i ponašala se kao da je dete. Valjda se to i mom ocu dopadalo. Bila je lepa, more je bilo blizu, išla je na kupanje, a ponekad su dolazili oficiri da nadgledaju radove... Tada je ona organizovala večere i bilo je veselo. Imala je, izgleda, i udvarača - što joj je otac, kasnije, prebacivao.

Pošto je posao na Primorju dovršen, moji roditelji su se vratili u Beograd. Ja sam se rodio ubrzo zatim, 13. maja 1930. godine. Odmah po mom rođenju, primetili su da na slabini, na istom mestu kao i kod mog oca, imam mladež. Takav mladež je, kažu, imao i moj deda Zinovij (verovatno se pitaš zbog čega o tome pišem - ali o tome kad za to dođe vreme). Moja majka je, kasnije, često govorila kako me je odgajila po modernim lekarskim savetima, a ne na starinski način. Bila je veoma ponosna na to i, čini mi se, u tome je bila i izvesna doza samohvalisanja. Bio sam zdravo i napredno dete. Sudeći po nekim fotografijama, čak i suviše napredno; izgledao sam kao da su me naduvali. Da ne bih, posle kupanja, nazebao, moji roditelji su porušili zid između kupatila i spavaće sobe i umesto njega stavili zavesu. Na taj način je temperatura bila izjednačena... Majka je zahtevala da imam guvernantu, jer je to, u ono vreme, bilo veoma otmeno. Istina, imali smo služavku (izraz „kućna pomoćnica“ je posleratni, to se tada zvalo „služavka“ i u tome nije bilo ničeg pogrdnog), a moj otac i nije imao velike prihode ali ipak jedno vreme, po majčinoj želji, morao sam imati guvernantu. Bila je to jedna Jevrejka koja je emigrirala iz Austrije. Sa njom sam, naravno, govorio nemački. Kad je već reč o jezicima, izvestan problem u mom vaspitanju bio je jezik. Motajući se između Zemuna, Budimpešte i Beča, moja majka je srpski skoro zaboravila. Mađarski je govorila osrednje (grešeći u gramatici), a nemački dobro. Na Primorju je naučila jezik kojim su tamo govorili. Bila je to smeša srpskog i italijanskog i nekih drugih arhaičnih reči kojima su se na Primorju koristili, ali sve skupa ovde, u Beogradu, to je bilo nerazumljivo. Otac je srpski lepo govorio, pa su se dogovorili da on sa mnom govori srpski a majka nemački. Tako se dogodilo da mi je nemački bio maternji jezik. Otac je dobar deo dana provodio na poslu i nije bio u mogućnosti da me uči jeziku koji se ovde govori. Kad sam imao tri godine, dali su me u englesko zabavište, gde sam zaista brzo naučio engleski.

Srpski sam naučio kasnije.

Greta Ajzinberg (oko 1928. godine)

Drugo pismo

Beograd, 25. mart 1992.

Rođeni,

Bojim se da će ovo što ti pišem ispasti opširnije nego što sam ja prvobitno mislio a ti očekivao. Zbog toga ću ti, u pisma koja ti Gorjana i ja šaljem, ubacivati onoliko ove „autobiografije“ koliko, u međuvremenu, stignem (ili uspem) da napišem. Biće to, dakle, u nastavcima. U ovom nastavku, pokušaću da ti opišem svoje detinjstvo. Ono nije dugo trajalo.

Moja sećanja na rano detinjstvo sastoje se zapravo iz niza slika, najčešće u boji. Jedan deo sećanja podstaknut je, čini mi se, onim što mi je majka, dok sam bio dete, više puta pričala. Verujem da su se te priče u mojoj uobrazilji uobličile u neku sliku koja nije izvorno pamćenje nekog događaja, već njegova naknadna rekonstrukcija. Tako je možda i sa nekim detaljima kojih se sećam čini mi se više jer su mi o tome nekom prilikom (ali isto tako davno, veoma davno) pričali, nego što su to fragmenti originalnog pamćenja. Bilo kako bilo, to su moja sećanja. Zato ih i beležim, sada je prilika. Kasnije, ko zna da li ću to činiti. I ta sećanja, uostalom, vremenom blede verovatno zbog toga što ih potiskuju drugi, važniji događaji. Ili naprosto ja zaboravljam...

Jedno od najranijih, zaista mojih, izvornih sećanja, nije slika, nego kombinacija slike i ukusa: hleb namazan puterom preko kojeg su stavljeni režnjevi paradajza, dobro posoljenog. Više osećam njegov ukus nego što se sećam njegovog izgleda. I sada, leti, kad osetim taj ukus, setim se i mesta na terasi, tamo ispred spavaće sobe, mesta na kome sam prvi put osetio zadovoljstvo da jedući deo tih lepih, crvenih plodova, unesem u sebe i deo sunca uložen u njegovo stvaranje. Dobro se sećam bašte ispred kuće na Gundulićevom vencu broj 53, bašte u kojoj sam, čini mi se, proveo najveći deo detinjstva. U njoj je bilo ruža, koje je moj otac veoma brižljivo negovao, šimšira, jedna šljiva (koja, na našu žalost, nikada nije donosila nikakav plod, ali je, kad je za to bilo vreme, veoma lepo cvetala) i jedna trešnja. Da, bila je i jedna jela. Dugačka staza popločana teraco-pločama vodila je od kuće do kapije i bila je najzgodnije mesto za igru. Na ulicu nisam smeo da izlazim.

Majka me je redovno vodila na Kalemegdan. Toga se gotovo i ne sećam. Unutrašnjim okom ga vidim, ali to su zapravo reprodukcije fotografija koje sam kasnije gledao i koje su u ratu nestale. Tamo, na Kalemegdanu, majka je sklapala poznanstva sa drugim majkama, koje su takođe gurale kolica sa svojim mladuncima. Vreme im je tako prolazilo u druženju i razgovorima. Većina tih majki (Jevrejki) nestala je u nemačkim logorima. Ostalo je samo moje sećanje na njihova prezimena, prezimena koja danas, ovde, više nikome ništa ne znače. Frojdenfeld, Hiršl, Fridman i još mnoge druge porodice su nestale, a njihova imena ovde više niko ne pamti.

Iz tih dana počinje moje druženje sa Cacom Horvat.⁹ Majke su nam se jedno vreme družile, a onda, zbog neke besmislice posvađale i razišle. Prijateljstvo je obnovljeno posle Drugog svetskog rata.

Otac je u to vreme dobio jedan veliki posao: gradnju crkve Svetog Marka. Ponekad me je vodio na gradilište. U kući smo imali nekoliko uramljenih fotografija, snimljenih na vrhu jedne od kupola. Ja plačem, uplašen od visine, ili armature u koju me je otac, kao u nekakav kavez, stavio. Slika je nestala za vreme rata, ali je još vidim. Otac je dobio posao pod uslovom da ga radi sa nekim čije se prezime završava sa „ić“, dakle sa Srbinom. Uortačio se sa građevinskim inženjerom, Milovanom Smiljanićem dobrim i mirnim čovekom rodnom iz okoline Užica. Ostali su ortaci sve do početka rata. Takoreći od početka, posao nije tekao kako treba zahvaljujući nadzornom organu, uticajnom članu crkvene opštine, koji je ocu pravio teškoće, zahtevajući da od njega kupuje opeku lošeg kvaliteta. Želeći da gradi solidno, otac je to odbio. Isplate situacija su kasnile¹⁰, a zatim su sasvim prestale. Otac se zaduživao i nastavljao gradnju nadajući se da će se okolnosti razjasniti i srediti. Prodao je dva placa i zapao u dugove. Za to vreme smo, majka i ja, često odlazili kod prababe u Zemun i tamo se hranili. Toga se već dobro sećam. Mosta tada još nije bilo: u Zemun se išlo se lađom i to je za mene bio veliki provod. Ukrcavanje na brod, sirena koja najavljuje polazak, mahanje onima na obali, prolazak pored Ratnog ostrva, manevar pristajanja u Zemunu. Dobro se sećam i stana u Zemunu. Ulazilo se u starinsku kuhinju: ogroman zidani štednjak, sto nasred prostorije, kredenac i, u uglu, česma koja ne funkcioniše. Voda se uzimala iz bunara u dvorištu. Iz kuhinje se ulazilo u prababinu spavaću sobu. Tamo su bila dva ogromna bračna kreveta zastrvena čipkastim prekrivačem i po jedan „*Nachtkasten*“¹¹ sa svake strane. Kod nogu, otoman na kome je prabaka najčešće sedela. Između otomana i zida bio je prolaz, usko grlo kojim sam morao proći odlazeći u sobu. Nerado sam ga koristio jer me je tu prabaka mogla uhvatiti - da me mazi ili udari, svejedno - a ja to nisam voleo. Istina, ne sećam se da me je ikada udarila, ali pretila je štapom, strašno, verovatno ne misleći ozbiljno. Iznad kreveta na zidu visile su, uramljene, fotografije prabake Fani i pradede Filipa, koga nisam znao, jer je umro „još ranije“. Onako ozbiljan i glavat, nije mi se mnogo dopadao. Uostalom, on je umro - što bi mi se i dopadao!

*Fani Polak sa unukom Aleksandrom
Ajzenbergom (oko 1935. godine)*

⁹ Njen otac je, ogorčen onim što su ustaše 1941. godine činile, još tada, za vreme nemačke okupacije, promenio ime u Horvatović.

¹⁰ Situacije: Računi koje izvođači građevinskih radova periodično ispostavljaju naručiocima za izvršen posao.

¹¹ Nemački: noćni ormarić.

Možda sam zbog toga i od prabake zazirao: ona je bila stara, a stari su, nekako, blizu smrti. Smrti se tada još nisam plašio ali stari ljudi su, u mojoj svesti (ili pre u podsvesti), imali neku blisku vezu sa smrću, pa sam druženje sa njima izbegavao. Ostala je jedna fotografija iz tih dana, snimljena u dvorištu zemunske kuće: prababa sedi, a ja se ukototio, nastojeći da izbegnem njen zagrljaj i da budem što dalje od nje.

U drugoj sobi sam se manje zadržavao. Bio je to salon i ne sećam se kako je izgledao. Znam da su zavese uvek bile navučene i da je u njemu bilo mračno. Treća soba, koja je kao i salon pripadala Erni, gledala je na ulicu ali je bila lepša i svetlija: nje se dobro sećam. Tu sam, u vrela popodneva, stavljan u krevet da spavam. Navlačili bi zavese (da brže zaspim) i tada je nastajala čarolija: kroz rupicu na zavesi prolazilo je malo svetla i soba je postajala *kamera opskura*. Na suprotnom zidu sam lepo mogao da vidim likove prolaznika, rasplintute i obrnute naglavačke. Kretali su se u suprotnom smeru, umesto od glavne ulice prema crkvi (kako sam po ođeku njihovih koraka lako mogao da zaključim), njihov lik je išao prema glavnoj ulici... U toj sobi je bio i Aladarov *alt deutch* pisaci sto sa njegovim stvarima. Bakin brat Aladar, bio je za mene tajanstvena ličnost koja je „rano umrla“. Njegov pribor za pisanje, bočica za mastilo i ona druga za posipanje rukopisa pepelom, sveske sa rukopisima - svi ti predmeti koje nisam smeo da diram, a ipak sam to krišom činio - impresionirali su me. Četvrta soba, u koju se ulazilo sa druge strane, na glavni ulaz, nije bila naša. U njoj je stanovao Toma Sojić, Ernin bivši muž, pomorski oficir, koga nikada nisam video. Uvek je bio na putu.

Klozet je bio u dvorištu. Na spratu su stanovali stanari, porodica Gavarić. Oni su imali svoj klozet - do našeg. Sedelo se na drvenom sanduku, uvek dobro oribanom. Na zidu, ekser na kome je bila nataknut hartija. To mi se nije dopadalo. Ja sam imao svoju nošu.

U kući je, na svoj način, uvek bilo živo. Služavke su neprestano bile zauzete i nešto žurno spremale. Prababa, baba i Magda su uvek bile tu; popodne su kljukale guske (bilo ih je po nekoliko u dvorištu, a scena kljukanja je bila odvratna i ja sam je mrzeo). Dolazila je i jedna rođaka, zvala se Klara. Bila je, zbog nečeg, nesrećna. Kad su o njoj govorili, rekli bi: „Die arme Klara Tante“ (Sirota tetka Klara). Često je pokušavala da izvrši samoubistvo. Trovala se, gutala je svašta. Nije uspevalo. Uvek su je, nekako, spasavali. Na kraju je, već u godinama, umrla prirodnom smrću. Jednom je Magda ušla u Tominu sobu kroz prozor i iznela njegov pištolj, praveći se da hoće da me ubije. Magda je u kući imala nekakav poseban položaj, nešto između člana porodice i sluščeta. Bila je siromašna rođaka, i to se osećalo. Nije mi se dopadalo što je htela da me ubije - mada sam znao da to nije odistinski.

Sa smrću sam se prvi put suočio kad sam imao četiri godine. Tada mi se rodila sestra Sonja. Bila je to veoma lepa i pametna beba. Majka je opet uzela guvernantu, koja je, šetajući Sonju po Kalemegdanu, u žaru razgovora sa nekim udvaračem, zaboravila bebu na suncu. Posle sunčanice, beba je dobila zapaljenje pluća i umrla, iako su najbolji beogradski lekari pokušavali da je spasu. Imala je svega deset meseci. Sećam se ugla u sobi gde se Sonja, dok je još bila zdrava, igrala u svom krevetiću, sećam se, kasnije, boce sa kiseonikom, špriceva i čarobnih reči doktora, reči koje su kad je nastupala kriza trebale da je spasu: kamfor, kofein, adrenalin. Onda su me, jednog dana, poslali u dvorište da se igram. Vozio sam tricikl i dosađivao se, osećajući da se u kući nešto čudno

dešava. Otac je izišao ćutke iz kuće i brao ruže. Nabrao je pun naramak i, vraćajući se u kuću, kao uzgred rekao: „Sonjkica je umrla“. Ja sam i dalje vozio tricikl i razmišljao. Kako je to umrla? Šta to znači „umrla“? Da li je zauvek umrla?... Znao sam da se, kad se umre, zatvore oči, ali koliko dugo?

Posle sam, sa majkom, često morao ići „Sonjkici na groblje“. Moja majka je, jedno vreme, išla na groblje svaki dan, a meni je to bilo dosadno. Tamo se nije moglo igrati. Jednom sam, pamtim, našao komad žice i zabio ga duboko u sveže iskopanu zemlju. Verovao sam da bih tako mogao da uspostavim telefonsku vezu sa Sonjom. Nije išlo.

Sonjin grob se nalazi oko deset metara levo od ulaza u beogradsko aškenasko groblje, uz sam ulični zid. Nacrt za nadgrobnu ploču je, sa puno pažnje, izradio moj otac.

Tog leta je i moj odnos prema smrti postao kritičan. Sećam se da je bilo veoma toplo i puno komaraca. Ja sam morao „u krevet“ i dugo nisam mogao da zaspim. Roditelji su, sa prijateljima, bili na terasi, pred mojim prozorom, a mene su obuzeli dosada i strah. Iz kreveta sam mogao videti zvezdano nebo. Posmatrao sam zvezde i shvatio da je svet ogroman, a ja mali i beznačajan. Počeo sam da se derem; moja majka je došla i pitala me zašto plačem. Kad je čula da se plašim smrti, pokušala je da me umiri, govoreći da će lekari uskoro pronaći lek protiv smrti. Umirila me je ali samo privremeno. Posle sam shvatio da je smrt samo stanje „kad ne postojimo“, dakle stanje u kome sam, pre rođenja, već bio i da to stanje nije bilo strašno. Mislim da sam to shvatio za vreme rata, kada sam se sa smrću često i na razne načine suočavao.

Sa majkom sam nekoliko puta odlazio u Budimpeštu, kod tetke Hane i njenog muža Josike. Josika je u stanu imao ordinaciju pa je u kući uvek bilo puno sveta; dolazili su veoma ugledni pacijenti; dolazili su rođaci i gosti, a stan je ličio na onaj iz filma *Fani i Aleksandar*, ali je bio nešto manji. Hana je imala posluhu (kuvaricu i sobaricu), a Josika - asistenkinju, Giziku, sa kojom je, kasnije sam saznao, bio u nežnoj vezi. Hanu to nije potresalo. Naprotiv. Nekada lepotica, koja je pevanjem izdržavala Josiku dok je studirao, kasnije se veoma udebljala. Bila je puna velikih bradavica, uživala je u bogatstvu i imala je razumevanja za tu njegovu slabost. I moja baba je bila debela. Dolazile su i neke druge tete, isto tako debele, grozne, i sedele s ridikilima¹² u krilu. Ljubile su me i tepale, a ja sam se toga klonio. Više sam voleo da budem sa Gizikom, koja je bila mlada i lepa i koja je, u kupatilu, uz crveno svetlo, razvijala rendgenske snimke zuba. Bilo je zaista uzbudljivo posmatrati kako se u nekoj tajanstvenoj tečnosti slika postepeno pojavljuje. Ako nisam bio sa Gizikom ili u ordinaciji posmatrajući kako Josika popravlja zube, tražio sam društvo posluge koja, uvek nečim zauzeta, nije imala vremena za mene. Erna, moja tetka, imala je više vremena. Nije imala dece i mnogo me je volela. Vodala me je po gradu i imala je strpljenja kada bih ja razgledao izlog sa oružjem, u neposrednoj blizini stana. Mogao sam satima da stojim pred tom radnjom. Išli smo često u zoološki vrt i na obalu reke, tamo gde je bilo glavno budimpeštansko šetalište.

Hanina manikirka je jednom, kad su me posle kupanja doneli u salon, primetila da imam kilu. Josika je odmah našao prijatelja, profesora koji je imao svoju kliniku i on me je operisao.

---

¹² Ridikil (franc. *ridicule*: smešan, besmislen) U ono vreme uobičajen naziv za male ženske torbice, tašne. Njihove su bile crne, lakovane i, kako se meni činilo, ogromne.

Neposredno pred operaciju utvrdili su da imam miokarditis, srčano oboljenje zbog koga sam, kasnije, nekoliko godina morao da se klonim svih fizičkih aktivnosti, pa i prave igre sa decom, mojim vršnjacima. Utvrdili su i da sam malo dalekovid i da ću, do polaska u školu, morati da nosim naočare. Operaciju sam lepo podneo i dobro se sećam boravka u toj klinici, velike svetle sobe, terase sa lepim pogledom na park i ljubaznih asistenata koji su se starali o meni. Bolova se ne sećam. Dobio sam bojice i dosta hartije, crtao sam i lepo se zabavljao.

U Budimpeštu smo, između 1934. i 1937, odlazili nekoliko puta i tamo ostajali po nekoliko meseci. Tada su se odnosi između mog oca i moje majke, pa i njene porodice, toliko pogoršali da otac nije dozvoljavao da se sa njima viđam.

Očevo materijalno stanje se postepeno popravljalo. Istina, spor sa crkvom svetog Marka je još trajao. Na sudu je moj otac dobijao na svim instancama. Sveštenici su bili na njegovoj strani (čak je i prota Marko, u crkvi, držeći govor sa amvona, rekao da je sramota da u tom poslu « jedan inoverac bude pošteniji nego neki naši ugledni »¹³) Ipak, gradnja je bila obustavljena, a novac, koji je otac sa ortakom uložio, blokiran. Čekala se presuda najvišeg suda. Otac je sticao znatan ugled u čaršiji i dobre poslovne prijatelje. Istovremeno, svađe u kući su bivale sve češće i češće. Razloge za to ne znam, ali mi se danas čini da i nisu bili baš mnogo ozbiljni. Prisustvovao sam mnogim „scenama“ i, vođen instinktom deteta, uglavnom bio na očevoj strani. On je, rekao bih, u većini slučajeva bio u pravu. Osim toga, bio je veoma odmeren i uzdržljiv i nije izazivao svađu, što se za moju majku ne bi moglo reći. Činjenica da sam, u duši, bio na očevoj strani proizilazila je, možda, i iz njihovog ponašanja prema meni. Otac je bio strog, ali vrlo pravedan. Umeo je da me kazni za prestupe ali tek kada se uveri da sam zaista kriv. Kaznu je pravedno odmeravao i ja bih to podneo kao nešto što mi sleduje. Nikada me nije kažnjavao u ljutini. Znao sam da me voli, i ja sam voleo njega i, što je još važnije, poštovao sam ga. Majka je bila nepredvidiva: ponekad mi je lako opraštala prestupe, a često me je kažnjavala i kad nisam bio kriv. Naročito zbog jela. Primoravala me je da jedem kad zaista nisam mogao. Bile su to za mene užasne situacije kad mi se u grlu nešto zatvori pa ne mogu da gutam a majka više i preti da će gola izaći u dvorište pa nazepsti i umreti, ili kad bi legla na nenamešten krevet govoreći da će tog trenutka umreti. Mene je to užasavalo, plakao sam i molio da ne izlazi gola i da ne umre, ali da ja jesti zaista ne mogu... Čini mi se da je ona u tim scenama čak pomalo i uživala. Tukla me je retko, ali je često pričala o tome. Volela me je, ali drugačije od oca. Ona je volela da demonstrira svoja osećanja, uvek pomalo preneglašeno, a otac je svoja krio. Čak i kad je Sonjkica umrla, krio je kako se oseća; brao je ruže i krišom tugovao.

Iz Tbilisija smo, povremeno, dobijali pisma. Mom ocu je deda pisao na ruskom, a sa mojom majkom se dopisivao na nemačkom. Pisao je lepim, starinskim rukopisom, na hartiji iz đačke sveske, da su oni “slava Bogu, dobro“ i raspitivao se kako smo mi. Oca je jednom pitao ima li kakav stari kaput da mu pošalje - zima je kod njih veoma oštra... Otac je povremeno slao pakete u Gruziju: pirinča, šećera, kafe - jer toga, tridesetih godina, tamo nisu imali. Nije bilo dozvoljeno slati velike pakete, a ni često. Od dede smo, dva ili tri puta, dobili paketić: u njemu poslastica

---

¹³ Taj govor je, koliko se sećam, bio oštampan u nekoj crkvenoj brošuri još dok je spor bio u toku. Imali smo ga u kući, ali je za vreme rata, nestala. Verovatno postoji u crkvenoj arhivi..

oblikom nalik na kobasicu, ružičaste boje. Otac mi je objasnio da je to ukuvan sok od grožđa. Bilo je i oraha u tome. Nisam voleo slatkiše, ali to mi se dopadalo: od dede je! Otac je tu poslasticu dugo čuvao i nerado načinjao. Verovatno je znao koliko se deda, u ta teška vremena, morao odricati da bi je nabavio... Bile su to tridesete godine, vreme kada su u Staljinovom socijalizmu milioni ljudi umirali od gladi.

Slova sam rano naučio, nisam imao ni punih pet godina. Naučio sam ih čitajući firme. Naravno, znao sam samo štampana slova. I naravno, moja majka je, na osnovu toga, zaključila da treba da pođem u školu kad napunim šest, a ne sedam godina. Ući ću i polagaću privatno. Našli su mi učitelja. Dolazio je, jadnik, odeven u neko starinsko, iskrpljeno odelo i mučio se terajući me da sričem slogove na starinski način i pišem na tablici od škripljca. Nikako mi nije išlo. Onda su tog nesrećnika oterali i doveli drugog, mlađeg, kod koga sam vrlo brzo naučio sve što je bilo potrebno. Jednog dana me je majka uparadila i odvela na Topčidersku zvezdu u školu "Kralj Aleksandar". Objasnila mi je da ću tamo imati probni ispit: ja da vidim kako to izgleda, a oni da vide da li znam dovoljno za pravi ispit. Sve što su me pitali, znao sam. Na kraju je moj ispitivač izvadio iz fijke jednu knjigu, na njoj nešto napisao i predao mi je: bila je to nagrada za, s odličnim uspehom, položen prvi razred osnovne škole. Zaplakao sam tu na licu mesta od jeda što sam bio prevaren.

*Greta i Aleksandar Ajzenberg
(oko 1937. godine)*

Na kraju su se moji roditelji razveli. Za mene je to, čini mi se, bilo olakšanje. Prestaće svađe i scene koje su me užasavale. Dogovoreno je da ostanem kod oca a da ću se redovno viđati sa majkom. Ona je našla sobu iza samog ugla, u Francuskoj ulici, pet ili šest kuća dalje od naše. Ubrzo zatim, tražeći uveče oko Terazija prostorije gde bi otvorila biro za prevode i prepise, u jednom dvorištu je pala u otvoren šaht i ozbiljno povredila kičmu. Ležala je u toj sobi iza ugla, u gipsanom koritu, nepomično, punih šest meseci. Jela je voće u ogromnim količinama (to joj je neko preporučio) i čitala ljubavne romane. Posle šest meseci je, na zaprepašćenje lekara, prohodala. Zaposlila se u jednoj radnji na Terazijama¹⁴ i našla sebi stan na uglu ulice Braće Jugovića i sadašnje Makedonske.

U to vreme (1937.) pošao sam u drugi razred osnovne škole. Ubrzo sam se prijateljiio sa drugovima u razredu i počeo se snalaziti u dečjim igrama. Naglašavam to jer se do tada, zbog miokarditisa, sa decom zapravo i nisam igrao kako treba. Neki dečaci su dolazili u naše dvorište, ali smo se igrali

¹⁴ Vlasnik radnje bio je izvesni Gesler koji je, kao Jevrejin, pobeo iz okupirane Čehoslovačke ili Poljske. Veoma vredna i poslovno preduzumljiva, majka je ubrzo stekla poverenje i postala poslovođa radnje. Kad god je gospodin Gesler odlazio na put (a putovao je često), ostavljao joj je na čuvanje radnju i svoga psa, ogromnu dogu. Moja majka je volela životinje pa se tome silno veselila. A i pravila se važna šetajući se, po gradu, sa dogom. Bila je zadužena i da svu poštu, koja je za Geslera u njegovom odsustvu stigne, stavi u veći omot i šalje na neku adresu u Portugaliji – što je ona veoma revnosno činila. Čim su Nemci okupirali našu zemlju, Gesler se pojavio u uniformi nemačkog oficira. Ispostavilo se da nije bio ni Jevrejin ni izbeglica, već nemački agent.

uglavnom onih igara u kojima nema mnogo trčanja. I u engleskom zabavištu je bilo tako. Najviše sam se, do polaska u školu, družio sa Harijem, pametnim dečakom, godinu-dve starijim od mene. Stanovao je u neposrednoj blizini, na mansardi (što je, u ono vreme bio znak sirotinje: mansarda ili suteran). Otac mu je bio trgovački putnik. Hari je bio hrom ali veoma spretan. Rano sazreo, govorio mi je o nekim stvarima koje ja tada nisam sasvim shvatao. Tvrdio je da Hitler predstavlja veliku opasnost za Evropu, a naročito za nas Jevreje. O tome se kod njega u kući, izgleda, mnogo raspravljalo i razmišljalo o odlasku iz zemlje - u Palestinu. O cionističkom pokretu ja tada nisam ništa znao. Trideset i osme (ili devete) otišao je sa roditeljima u Palestinu. Nikada nisam saznao šta je sa njim bilo.

Veći deo slobodnog vremena provodio sam preko puta, kod Dojčinovićevid. Rajko, desetak godina stariji od mene, bio je vrlo ozbiljan i po ceo dan je svirao na violini. Mlađi, Zoran, stariji od mene pet-šest godina, prihvatio me je kao kućnog ljubimca i postepeno uvodio u svet njegovih igara: puštali smo, na obali Dunava, modele aviona ili balone napunjene toplim vazduhom, dresirali pse ptičare, igrali tenis u dvorištu njihove kuće, gađali iz malokalibarskog pištolja... Mnogo vremena smo provodili na obali Dunava, na mestu gde je sada luka. Učenje mi nije zadavalo mnogo problema, ali me nije ni oduševljavalo. Bio sam „vrlo dobar“ i čini mi se da sam se više oslanjao na zdrav razum nego na pravo učenje. Siguran sam da se tada lakše učilo.

Moj otac se sprijateljio sa Momčilom Belobrkom, mladim arhitektom savremenih shvatanja i projektantom u modi. Belobrk je često i rado, uveče, dolazio kod nas. Dopadalo mu se u našoj „seljačkoj sobi“, kombinaciji dnevne sobe i trpezarije koju je otac, kad se oženio, napravio u potkrovlju naše kuće. Mešavina bavarskog stila i očeve mašte, pravljen u rustičnom stilu, puna lepe slovačke i mađarske keramike, ćilimova, pregača i neobičnih predmeta sakupljenih na Primorju i po obroncima Fruške gore, izgledala je kao mali etnografski muzej i bila veoma udobna i prijatna za večernje sedeljke. Belobrk je dolazio zbog druženja sa ocem, ali i zbog gurmanske kuhinje, specijaliteta koje je moj otac umeo da spremi. Jednog dana, Belobrk je zapazio neke moje crteže i nagovorio oca da me pusti u slikarsku školu Mladena Josića, kurs koji je organizovan na trećem spratu Kolarčeve zadužbine.

Prvi dan mog naukovanja bio je dramatičan: vraćajući se sa crtanja, svratio sam kod majke i pokazao joj šta sam radio. Ona se o svemu detaljno raspitala i otrčala ocu. „Ako on sada crta gole žene, šta će da radi u osamnaestoj godini“, pitala je uzbuđeno. Otac ju je jedva umirio, objašnjavajući joj da je to umetnost, a ne nekakav bezobrazluk. Kasnije se ona veoma ponosila mojim crtanjem.

U slikarskoj školi mi je bilo lepo. Crtao sam i napredovao. Bio sam najmlađi: ostali su imali između osamnaest i četrdeset godina. Bilo je tu studenata, inženjera, arhitekata, čak i akademskih slikara, koji su ovamo dolazili zbog modela. Crtali smo i slikali portrete i aktove, a po lepom vremenu smo išli na Kalemegdan, „u pejsaž“, ili smo odlazili u zoološki vrt i crtali životinje. Nekoliko puta smo, sećam se, odlazili u Topčider, tamo slikali, a zatim svraćali kod Žanke Stokić, tada poznate pozorišne glumice. Na izložbi polaznika ove škole u foajeu Kolarčeve zadužbine, izlagao sam nekoliko crteža. To je, verovatno, kasnije i uticalo da se odlučim za struku kojom sam se celog života bavio.

Dok su mi roditelji bili zajedno, leti sam išao sa majkom na more, što je u ono vreme bilo nekakav luksuz. Kasnije sam saznao da je ta letovanja finansirao Đula, bakin brat Julius Polak, koji je živeo u Americi. Posle razvoda mojih roditelja išao sam na letovanja sa služavkama: prve godine u Erdevik, lepo mesto na obroncima Fruške gore, a sledeće u Arandjelovac. Zbog građevinske sezone, otac leti nije mogao ići sa mnom, ali je dolazio nedeljom. Radovao sam se tim očevim dolascima. Ponekad je donosio pištolje i učio me da rukujem njima. Išli smo u šumu i gađali u metu: on iz „velikog“ (browning, mod.1910. ili 1922. cal. 7,65) a ja iz manjeg, „mog“ (baby browning, mod.1906. cal. 6,35). Taj manji pištolj, kupljen u Šibeniku, otac je uoči Drugog svetskog rata dao Smiljaniću kada je ovaj, kao rezervni oficir, bio pozvan na vojnu vežbu. Zimi sam sa ocem odlazio u Vrnjačku Banju. Meni se tamo dopadalo zbog sankanja, a ocu je banja prijala zbog njegove žuči.

Kad sam već pomenuo služavke: posle razvoda mojih roditelja u kuću je, po nečijoj preporuci, došla služavka Gizela, Sremica iz Erdevika. Sa njom sam išao u Erdevik na letovanje. Bila je adventista, veoma poštena, prilično krutog ponašanja i priružna. Često mi je čitala *Sveto pismo*, zapravo *Stari zavet*, i to mi se dopadalo. Posle me je vodala na neke adventističke sastanke, gde su se zajedno molili i čitali mi neke biblijske priče. Bili su dobri ali matori i meni je kod njih bilo dosadno. Gizelu je otac otpustio, pošto je od nekoga saznao kako je nju majka podmitila da bi je ova obavestavala šta se u našoj kući dešava. (Gizela to nije poricala jer, kao adventista, nikada ne bi lagala.) Mislim da je upravo u to vreme u kuću uveče često dolazila jedna daktilografkinja, kršna Dalmatinka, koju nikako nisam voleo. Ja sam morao „na spavanje“, a ona je, sa ocem odlazila gore, u seljačku sobu. Jedno vreme se čulo kucanje mašine, a onda bi nastala tišina... Dugo sam ostajao budan i razmišljao kako da joj napakostim. Plan da namažem stepenište puterom ili da preko njega zategnem tanak kanap, nikada nisam ostvario.

Druga služavka se zvala Marija Jurčić. Bila je iz Kastava (kod Sušaka) i tamo je imala sina, mog imenjaka. Bio je i mojih godina - detalj koji će za mene kasnije, biti od životne važnosti. Takođe priružna, ali veoma draga, radila je po kući zdušno, psovala na italijanskom i veoma se starala o meni. Voleo sam je kao člana porodice, a i ona je nas smatrala svojima. Ostala je sa nama do početka rata, 6. aprila 1941. godine.

Treće pismo

Beograd, 29. mart 1992.

Rođeni,

Nastavljam, bojeći se mnoštva detalja koji iz mene izvire od trenutka kada sam počeo da ti ovo pišem. Znam da ljudi u poodmaklim godinama često postaju preopširni a da toga nisu svesni. Bojim se da je to i moj slučaj. Zbog toga nastojim da budem što kraći, ali - ne ide! Mislio sam da će ono što si od mene tražio stati na pet, šest ili najviše sedam stranica, a evo koliko toga već sada ima. Nastavljam ipak ovako jer mi se čini da su mnoge naizgled nevažne pojedinosti ipak potrebne da bi razumeo moju priču.

Detinjstvo mi je, kao što vidiš, bilo normalno, nepomućeno čak i glasinama o skorom ratu i o svemu šta taj rat može doneti. Čini mi se da sve te priče, ipak, niko nije sasvim ozbiljno shvatao. Hitler je okupirao Austriju, Čehoslovačku, Poljsku i Francusku, a mi smo verovali da će nas to nekako mimoići. Ja sam, kao i sva druga deca, bio bezbrižan, veseo i nisam se osećao različitim od ostalih. Istina, u školi su hrišćanska deca jednom nedeljno imala veronauku: zasebno katolici i zasebno pravoslavni. Nas dva-tri jevrejska deteta tada smo bili slobodni i igrali smo se. Bilo je to sasvim zgodno. Ja sam veronauku počeo pohađati tek u drugom razredu osnovne škole. Časovi su bili u zgradi sinagoge, u Kosmajskoj ulici. Ostala deca su počela da uče od prvog razreda, pa su znala da čitaju, znala su molitve i razumevala ponešto. Ja - ništa. Tekstove iz čitanke i molitvenika, slušajući druge, naučio sam ubrzo napamet i pravio se da ih čitam, ali ne mnogo uspešno. Slova su me obeshrabrivala, a i neobične reči. Nisam učio. Na časovima mi je bilo dosadno. Bilo nas je petnaestak učenika i sa nestrpljenjem sam čekao odmor - tamo u dvorištu se moglo lepo igrati. Na zidu učionice bila je velika mapa Palestine. Reč Palestina imala je, za mene, nekakav neobičan, romantičan prizvuk. Valjda zbog nekog filma koji sam, verovatno u to vreme, gledao. Pesak, kamile, beduini, žega, puške, nekakvo herojstvo, možda i neka lepa devojčica. Za vreme časa buljio sam često u tu mapu i zamišljao razne avanture iz filmova... Veronauka je bila dosadna.

Nekakva naročita svest o tome da sam Jevrejin nije postojala. Moj otac je bio ateista, nije išao u sinagogu i nije tražio društvo svojih sunarodnika, ni Jevreja niti onih iz Rusije. Jevreje nije izdvajao, nije posebno tražio njihovo društvo, a nije ih ni izbegavao. Ponekad su oni njega tražili da im projektuje ili gradi - „Naš je čovek“. Kad je reč o onim nesretnicima, emigrantima iz Rusije, kao socijalista (i komunistu), on o njima nije imao dobro mišljenje. „Svi su oni sada generali i polkovnici, a tamo to nisu bili“, gundžao bi ponekad. Smatrao ih je hohštaplerima. Od Rusa, družio se sa porodicom Kozinski i još nekima, uglavnom ljudima iz građevinske struke.

Kod Kozinskih smo često odlazili. Bila je to veoma skladna porodica ruskih Jevreja, dobro opisana u knjizi *Dnevnik Ženje Kozinskog* i u Bihaljićevoj knjizi *Doviđenja u oktobru*. Imali su kuću na Kotež neimaru i ja sam se radovao odlascima kod njih. Tamo sam, negde oko 1937.

godine, sreo Nađinjku, Jevsejevu ćerku. Posle smo, zbog rata, izgubili sve veze, da bih je evo, decembra 1991. našao u Tel Avivu i telefonom dugo razgovarao sa njom. Bio sam na Ženjinoj svadbi a, poslednji put sam ih video nešto kasnije, kada su Kozinski, zbog novčanih teškoća, morali da prodaju kuću i da se presele u skromniji stan u ulici Miloša Velikog broj 58. Njihova sudbina bila je tragična.

*Matvej i Aleksandar Ajzenberg
(oko 1937. godine)*

Pred rat je otac gradio za Peru Milovanovia, veletrgovca tekstilom, jednu izuzetno lepu i luksuznu kuću.¹⁵ Mermer je dovožen iz Italije, iz Karare, staklo iz Venecije, uopšte, sve je bilo kako se samo zamisliti može. U to vreme bili su uspostavljeni diplomatski odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Tražeći zgradu pogodnu za ambasadu, Rusi su naišli na tu gotovo dovršenu kuću; ona im se dopala i napravili su ugovor sa vlasnikom: unajmili su je na 25 godina. Moj otac je trebalo da izvede još neke radove, da prilagodi zgradu njihovim potrebama. Ambasador Plotnjikov i sekretar Čumak ispočetka su prema ocu bili veoma rezervisani (znajući odakle je) i sa njim nisu hteli mnogo da razgovaraju. Ipak, po komunističkom običaju, proverili su ga (u SSSR-u je sačuvana potpuna policijska arhiva iz vremena carske Rusije) i, utvrdivši da nije emigrant nego da

je bio „revolucionarno orijentisan,“ veoma su se sprijateljili sa njim. Čak su nam i u kuću, ponekad dolazili. Otac je time bio oduševljen. Kad je ambasada dovršena, priredili su veličanstven prijem, na koji je i moj otac bio pozvan. Vratio se kasno noću, govoreći da je popio više votke nego što treba. Bio je zadivljen filmovima koje su tom prilikom prikazani, filmovima o sovjetsko-finskom ratu u kome je prikazana moć SSSR-a. Kakva je to moć bila, pokazalo se godinu dana kasnije...

U prvom razredu gimnazije zaradio sam, na polugođu, četiri dvojke. Iz matematike, veronauke i još dva predmeta - zaista se ne sećam kojih. Otac me je strašno grdio, ali me nije tukao. Svako večer je strpljivo sedeo sa mnom i pomagao mi da savladam građivo i popravim ocene. Uostalom, i druga deca su imala slabe ocene, pa su ih popravljala. Istina, imati četiri dvojke u to vreme nije bilo uobičajeno. Nisam se osećao drugačijim od ostale dece u

*Aleksandar Ajzenberg pred polazak u
prvi razred gimnazije 1940. godine*

¹⁵ Donedavno je u njoj bila kineska ambasada.

razredu sve dok jednog dana, petog oktobra 1940, nije došao razredni starešina i naredio meni, Robertu Fišeru i Robertu Najmanu da napustimo razred. U gimnaziju, po novom "Koroščevom" Zakonu, ne možemo ići jer smo Jevreji... Najpre zbunjen, a zatim postiđen, izišao sam iz učionice, osećajući na sebi poglede drugova. Napolju je bio lep dan. "Ura!", pomislio sam, "nema više dvojki! Moći ću da se igram do mile volje."

Oca sam zatekao kod kuće, radio je nešto u bašti i bio je iznenađen što se ranije vraćam iz škole. Kad je saznao razlog, začutao je, presvukao se, uzeo dobrovoljačku knjižicu i otišao u Udruženje dobrovoljaca 1913-1918. Tamo je, besan, bacio knjižicu i značku na sto i rekao da više ne želi da bude član Udruženja. Nije se on borio na solunskom frontu zato da mu sada sina isteruju iz škole! Jedva su ga umirili rekavši da taj zakon za njega kao dobrovoljca ne važi i obećali da će sve biti sređeno. Desetak dana kasnije, zaista mi je odobreno da i dalje idem u školu. Moje redovno obrazovanje ipak se tada i završilo: počeo je raspust, a onda sam dobio šarlah.

Dobio sam ospe i visoku temperaturu. Došla je doktorka Marija Gajić-Vajs, naša kućna lekarka, u koju su moji roditelji, s razlogom, imali mnogo poverenja. Nisu me, po tadašnjim propisima, poslali u bolnicu. Lekarka je na vrata stavila natpis da u je kući bolesnik oboleo od šarlaha. Ja sam se izležavao i čitao - *Karik i Valja, Rudnici cara Solomona, Kožna čarapa, Vinetu...* Otac mi je priredio ogromno iznenađenje: kupio je vazдушnu pušku. U kupatilo je stavio jednu dasku, razmakli smo zavesu koja je delila spavaću sobu od kupatila i gađali u metu. Obojica smo dobro gađali.

Bilo je to vreme kada je Hitlerova Nemačka osvajala jednu po jednu evropsku državu. I naša se zemlja pripremala za ono najgore. Mnogi su pozivani na vojnu vežbu, izdato je naređenje o obaveznom zamračivanju, a povremeno su obavljane i probne uzbune. Tada bi električna centrala, koja je bila u našoj blizini, uključivala sirene, gasili smo svetla i palili sveće, prozori su prekrivani plavim pakpapirom, a napolju su, u našoj neposrednoj blizini, na obali Dunava, pucali protivavionski topovi. Bilo mi je krivo što, zbog bolesti, ne mogu da odem da ih gledam. Uveče su, sećam se, moj otac i Raša Belopavlović često sedeli i, uz svetlost sveće i vino, pričali zgrade iz rata. To je bilo uzbudljivo. Čini mi se da sam priželjkivao da se to ponovo desi.¹⁶

Dvadeset petog marta 1941, jugoslovenska vlada je zaključila pakt o nenapadanju sa Nemačkom. Tada smo taj pakt doživeli kao nacionalnu sramotu. (Danas o tome imam nešto drugačije mišljenje.) Moj otac se ipak, možda sluteći nešto, dogovorio sa jednim svojim radnikom, Radenkom, da me ovaj, u slučaju rata odvede u svoje selo Ravni, negde kod Užica. Dogovorio se i sa mojom majkom da ona dođe kod nas, pošto bi on, kao dobrovoljac, opet morao u rat. Tako je, izgleda, bilo planirano da sa Radenkom idemo majka i ja a naravno i naša služavka. Mislim da je čitav rat, ako do njega dođe, bio zamišljen kao neka repriza prethodnog, Prvog svetskog rata: povlačenje preko Albanije, Krf, Solunski front, proboj fronta, gonjenje neprijatelja, pa svečani ulazak u Beograd, naravno svi na belim konjima... Moj otac je kupio i radio-aparat koji sam toliko

---

¹⁶ Otac je, za slučaj rata, napravio zalihe namirnica: brašna, šećera, ulja, soli, testenine, sardine, pirinča... Osim nekoliko kutija sardine koje smo, bežeći od bombardovanja, poneli, sve ostalo su pojeli Nemci, zapravo jedna manja jedinica folksdojčera koji su se, odmah po okupaciji naše zemlje, uselili u našu kuću.

priželjkivao: Tefag, 6+4 lampe! Hvatao je London, Moskvu, ceo svet. Bio sam oduševljen i žalio sam što ću uskoro ozdraviti, pa neću moći da ga slušam po ceo dan. Moj otac je slušao Moskvu i London; krčalo je, ali se moglo čuti. Jednog jutra saznadosmo da je smenjena vlada, bio je 27. mart 1941. godine. Radio je celog dana prenosio šta se dešava na ulicama. Razbijeni su izlozi Verkehrsbüro-a (nemačke putničke agencije, inače jakog nacističkog propagandnog centra), svi su bili na ulicama i vikali „Bolje rat nego pakt“ i „Bolje grob nego rob“, a ja sam morao da ostanem u krevetu. Šarlah!...

.....

Desetak dana kasnije, bila je nedelja, probudio sam se rano. Tog dana je trebalo, prvi put posle dužeg bolovanja, da izađem iz sobe. Radovao sam se tome i bio veoma nestrpljiv. Bio je lep proletnji dan, trešnja preko puta mog prozora bila je sva u cvetu. Otac se upravo kupao. Trebalo je i ja da se okupam i obučem, pa da izađem. Opet su zasvirale sirene i počela je pucnjava - koja je, u poslednje vreme, bila česta. Niko na to nije više obraćao pažnju. (Beograd je, nekoliko dana ranije, bio proglašen za „otvoren grad“, što znači da opasnosti od neprijateljskog bombardovanja nije moglo biti.) Čuli smo avione i pucnjavu. Ođednom, tresak. Nešto je u blizini eksplodiralo, jako kao nikad do sada. Prozori su izleteli, otac je iskočio iz kade i viknuo da trčim u podrum. Ovo nije proba, zaključio je. Zgrabili smo malo odeće i sjurili se dole. U podrumu smo se obukli i počeli da se pribiramo. Napolju je bio pakao. Avioni, koji su ponirali („pikirali“), uključivali su specijalne sirene čiji je urlik prethodio fijuku bombe koja pada. Kasnije sam čuo da su na bombe stavljali neku vrstu turbine koja nastavlja zvuk sirene i tako stvara paniku. Svaki put je izgledalo kao da će bomba pasti upravo na naše glave. Eksplozija bombe je značila kraj iščekivanja: „Hoće li sada pasti na nas?“ Sedeli smo u podrumu zgrčeni, služavka je klela i u panici ređala sve moguće psovke na italijanskom, ja sam se raspitivao da li je to pravi rat, sa kim smo u ratu, zašto smo u ratu, kako se to objavljuje rat, a otac nije stizao da odgovori na sva moja pitanja. Napadi su se ređali jedan za drugim, pauze između napada su bile sve kraće i činilo nam se da je ceo grad već morao biti razrušen. Naš podrum je, tvrdio je otac, bio bezbedan, ali kuća se mnogo tresla. Mislim da je prvi napad počeo oko 6,30 ili 7,00. Oko deset, naša služavka je sasvim izgubila živce. Plačući, objasnila je ocu da ona više ne može da izdrži; uostalom, ona ima sina u Kastavu i pokušaće da ode tamo. Otac i ja smo ostali sami. Moja majka (koja je u međuvremenu promenila stan, preselila se na Slaviju, u Ohridsku ulicu br. 16 i tamo živela sa svojom majkom) nije došla, a nije se ni Radenko pojavio. Ko zna šta je sa njima?

Prema ratnom rasporedu, otac je morao da se javi na zbornom mestu kod Saborne crkve. Iskoristio je zatišje između dva napada i otrčao. Meni je rekao da nikog nepoznatog ne puštam u dvorište. Možda će biti lopova ili pljačkaša. Nešto kasnije, neko je zvonio i odmah zatim, pokušao da uđe u dvorište. Kad sam se pojavio na prozoru, pobegao je. Čekajući oca, primetio sam, na drugoj strani ulice, jednog čoveka kako izbezumljen trči gore-dole noseći dete u rukama. Moglo je imati oko tri godine. Pogledao sam kroz durbin i shvatio da je dete mrtvo, iz usta mu je tekao mlaz krvi.

Otac se ubrzo vratio. Na zbornom mestu nije bilo nikoga, samo jedan mrtav pop. Neko ga je stavio na nosačka kolica i tako ostavio. Otac je čuo da je na Bajlonovoj pijaci izginulo mnogo sveta. Avioni su tamo mitraljirali narod.

Oko pola tri, krenule su po komšiluku glasine da će oko pola četiri biti najjače bombardovanje; grad će biti srušen sa zemljom; uskoro će stići autobusi za evakuaciju stanovništva; treba napustiti grad. I zaista, oko tri sata stigli su autobusi na krovu obeleženi znakom crvenog krsta. Otac i ja smo napunili rančeve najnužnijim stvarima, a u džepove rančeva stavili nekoliko kutija sardina i malo šećera. Otac je odnekud izvukao novac i podelio ga u dva dela: jedan je dao meni, a drugi stavio u svoj ranac. Novca je bilo mnogo, oko 200.000 dinara.¹⁷ Dan ranije ga je podigao za isplatu radnika, ali mnogi, iznenada mobilisani, nisu došli po platu pa je novac ostao kod oca. U autobus su najpre ušle žene sa decom pa mi. Neki su i stajali. Vozilo je uskoro bilo puno i autobus je pošao: prošao je pored crkve Aleksandra Nevskog i razorenog skloništa, pa skrenuo levo, Dušanovom ulicom. Idući tako, sve trasom dvojke, prolazili smo pored razrušenih I, još češće, izgorelih kuća i kuća iz čijih je otvora lizao veliki plamen. Prošli smo Aleksandrovom ulicom, pored Tehničkog fakulteta, izbegavajući iskrivljene bandere i kraterne od bombi, pa se spustili do Slavije. Svuda je bilo isto. Izlozi radnji polupani, izvrnuta zaprega sa mrtvim konjem, uništeni automobili, izbezumljeni ljudi natovareni bošćama, neki guraju dečja kolica natovarena stvarima... Do Autokomande smo nekako stigli i onda je naišao novi talas aviona. Bila je to najveća eskadrila koju je iko do tada video. Oko 450 aviona, uglavnom „Štuke“ (JU-87). Kažu da u istoriji ratovanja, do tada, toliko aviona ođednom nije upotrebljeno. Vozač je hteo da izađemo kod Autokomande, ali su mu neki putnici ponudili novac da nas vozi dalje. Nekako istovremeno se iz eskadrile izdvojio jedan avion, pikirao i mitraljirao naš autobus. Srećom, promašio je. Ja sam sedeo kraj prozora, na desnoj strani, i video kako, nekoliko metara od mene, pršti zemlja. Na mestu gde je sada stadion „Crvene zvezde“ bila je ledina i na njoj mnogo vojnika. Ležali su, a nekoliko njih je, ležeći na leđima, iz pušaka pucalo na avione. Uzalud! Dobro se sećam jednog u plavom mornarskom odelu... Avion nas je još dva puta nadleteo i svaki put, na isti način, promašio. Onda je nešto palo na krov autobusa, zavladao je panika i - ništa se nije desilo. Žene su vikale vozaču da nas vozi dalje, dalje, do Ralje. Neko je to pretvorio u stih, koji su odmah svi prihvatili: „Vozi dalje, sve do Ralje“. Kad smo stigli do Ralje, neki su zavikali: „Vozi dalje još od Ralje“. Zahvaljujući novcu koji mu je ponuđen, a ne stihovima, dovezao nas je do železničke stanice Đurinci i tu smo konačno morali izići iz autobusa. Našla su se i neka zaprežna kola, na njih smo natovarili stvari i najmanju decu pa smo idući pored njih, pešice prešli tri ili četiri kilometra do Sopotu. Na ulazu u to za mene do tada nepoznato mesto, kola su stala i oko nas se okupio znatiželjan svet. Žene su, uglas, pričale šta se u Beogradu dešava. Prišao nam je žandar i zapretio da će nas *privesti* ako nastavimo da širimo alarmantne vesti. Nije verovao da je Beograd bombardovan. Niko u Sopotu nije znao šta se dešava.

Mi smo našli sobu u kućici na samom ulazu u mesto. Vlasnik (mislim da se zvao Ilija), kovač, otišao je u vojsku, a njegova neopisivo žuta žena izdala nam je njihovu spavaću sobu i ponudila se da nam skuva ono što na pijaci kupimo. Dok smo se malo sredili, počelo se spuštati

---

¹⁷ Za taj novac se, u ono vreme, mogla kupiti sasvim lepa kuća.

veče. Nebo je bilo crveno i neko je to protumačio: „Biće rata. Kad se nebo, pri zalasku sunca tako crveni, znači, uskoro će biti rata.“ Posle smo shvatili da se to ne crveni na zapadu, gde je sunce već odavno zašlo, već severnije, tamo gde je Beograd. Beograd je goreo i to se videlo čak u Sopotu.

Tokom noći probudila nas je galama. Neko je tražio prenoćište. Naša gazdarica je objašnjavala da kod nje više nema mesta. Poznao sam glas Zorana Dojčinovića. Pustili smo ih u našu sobu, koja je ubrzo bila prepuna: Zoran i Rajko, njihova majka Maruša, tetka i dve sestre od strica, Jelica i Branka. Oni su negde našli neko napušteno kljuse i mala kola, natovarili su najvažnije stvari, dve skupocene violine, pa čak i njihova dva psa poentera, i tako stigli do Sopotu. Radovao sam se tom susretu. Zahvaljujući Branki i Jelici u sobi je bilo čak i veselo.

Otac je sutradan, na pijaci, veoma jeftino kupio kokoš, dosta krompira i kajmak. Gazdarica nam je ispekla kokoš na krompiru. Bilo je izvrsno. To nam se dopalo, pa smo se pečenim kokošima, krompirom i kajmakom hranili desetak dana.

Sopot je tih dana bio veoma prometno mesto. Vojska sa komorom, ljudi koji su tražili svoje jedinice, optimisti, paničari, mnogo Beograđana koji su pobjegli od bombardovanja, volovske zaprege, poneka baterija topova... Počele su kiše i susnežica. Vreme koje deprimira. I danas, kad je takvo vreme, uvek pomislim na rat i setim se tih dana 1941. godine.

Veći deo vremena provodili smo po sopotskim kafanama. Tu su se ljudi sretali i razmenjivali informacije. Vesti su bile različite i često protivurečne: naši potukli Bugare u Kačaničkoj klisuri; Nemci samo što nisu došli - video čovek tenkove na glavnom drumu; Beograd srušen sa zemljom; iza Ropočeva oboren nemački izviđački avion, a na groblju viđen (neki su pričali i da je uhvaćen) nemački špijun sa radio-stanicom. Neko je saznao da u blizini Sopotu, kraj puta, leži izvrnut autobus. Moj otac je, sa još nekim ljudima, otišao tamo i organizovao da se taj autobus izvuče iz jarka. Dovukli su ga u Sopot i nabavili benzin. Pridružili su se i Dojčinovići. Našli su i nekog vozača, a namera je bila: povlačiti se u Grčku. Nevolja je bila u tome što niko nije uspeo da pokrene taj autobus. Pretpostavljali su da je neispravna pumpa za benzin. Neko je onda stavio kantu sa gorivom na krov i provukao crevo do motora, ali ni to nije pomoglo. Najzad je nađeno rešenje: unajmili smo nekoliko pari volova, upregli ih i pošli. U autobusu su bile stvari i sasvim mala deca, ostali su išli pored autobusa, bodrili volove, povremeno gurali i - tako nameravali do Grčke. Prošli smo nekoliko kilometara, stigli do Đurinaca i tu prelazeći preko pruge, zaglavili na šinama. Šine su bile visoke i volovi nisu mogli da izvuku autobus. Možda se ni seljacima, kojima je plaćeno do Mladenovca, nije išlo dalje, u neizvesnost.

Oko stanice je bilo mnogo vojnika: izležavali su se pod nastrešicama, muvali, išli da mokre. Požurivali su nas: svakog časa treba da naiđe jedna vojna kompozicija. Uz pomoć tih vojnika, uspeli smo da pomerimo naš autobus, da ga okrenemo i da se uputimo nazad, u Sopot. Pred Sopotom smo, na uskom putu, zakrčili prolaz jednoj vojnoj jedinici sa topovima. Autobus nam ionako više nije bio od koristi pa su ga vojnici, uz našu saglasnost i pomoć, jednostavno izvrnuli u jarak. To mu je, izgleda, bila sudbina.

U Sopotu se pročulo da na stanici u Đurincima otvaraju teretne vagone i nude narodu da nosi sve što u njima ima. Nemci su se približavali: ako dođu, da im ne padne u ruke.

Vreme je bilo ružno, ali su meštani u gomilama, pešice ili zaprežnim kolima, odlazili u Đurince. Razvlačenje robe iz vagona trajalo je nekoliko dana. Donosili su svašta: najviše brašno, parafin u tablama i neke žute žetone za koje su, dva dana, verovali da su od zlata. Posle su, utvrdivši da su bezvredni, te žetone bacali. Deca su ih sakupljala i igrala krajcarice.

Kao što sam ti rekao, sa stanice su donosili svašta, kako je ko mogao. Neki na leđima, neki baštenskim kolicima, a oni imućniji volovskim kolima. Prvog dana ih je bilo malo, a posle su odlazili u sve većim grupama. Odlazili su ujutro a vraćali se, kaljavi i natovareni, oko podneva.

Dogodilo se to, čini mi se, trećeg dana. Na ulazu u Sopot, pod strehama kuća, stajalo je desetak ljudi. Bila je to sirotinja koja nije mogla (ili nije htela) da ide pešice do Đurinaca. Sačekivali su one koji su donosili brašno i parafin i prosili od njih. Isprva ulagivački, kao što to prosjaci čine, a kasnije, pošto niko nije hteo sa njima da deli ono što je s mukom, po kiši, vukao kilometrima, postajali su sve nasrtljiviji. Udruživši se, pokušavali su i da otmu, ali bezuspešno. Odbijani su štapovima.

Naišao je mlinar, oniži, zdepast i veoma snažan čovek. Vraćao se iz Đurinaca sa dvoje zaprežnih kola natovarenih brašnom. On je vodio volove prvih, a njegov pomoćnik zapregu drugih kola. Prosjaci su navalili, pokušavajući da skinu vreće sa zadnjih kola. Mlinar i pomoćnik su mahali motkama. Došlo je do tuče. Jedan je izvukao nož, a mlinar je zamahnuo sekirom. Nekoliko žena je klelo i prodorno vriskalo. Okupila se masa ljudi – jedni su ih razvađali a drugi, stojeći sa strane, ravnodušno posmatrali šta se dešava. Koristeći gužvu, neko je rasekao dva džaka i brašno je, ističući, ostavljalo beli trag na kaljavom drumu. Našle su se tu i žene koje su pokušavale da pokupe to brašno. Skupljale su rukama i trpale u kecelje, a jedna je grabuljala đubrovnikom, zahvatajući pri tom i mnogo blata.

Zahvaljujući razumnim ljudima, sve se najzad dobro završilo. Niko nije povređen, a mlinar je *svoje* brašno uterao u svoje dvorište. Narod se razilazio zaključivši da *oni koji su bogati uvek ugrabe više*.

A ja nisam znao ko je bio u pravu: oni koji su razvlačili i dovlačili ili oni koji su, na ulazu u Sopot, tražili svoj deo.

Nekoliko dana kasnije, začula se kanonada. Trajala je ceo dan. Bila je to, saznali smo kasnije, bitka kod Velike Plane. Naša vojska je tu pružila snažan otpor nemačkim tenkovima i dugo ih zadržala. Mi smo se, ne znajući tačno šta se dešava i šta će biti, povukli prema Kosmaju, u veliku kuću predsednika opštine (mislim da se zvao Pera, sećanje mi popušta, imao je kasapnicu i kafanu u Sopotu). Muškarci, mahom solunci, učesnici Prvog svetskog rata, prebrojavali su oružje: jedna vojnička puška, dve-tri lovačke i pet ili šest pištolja. Imali su i dve ručne bombe. Ako Nemci naiđu, braniće kuću. Kuća je, mora se priznati, bila na zgodnom mestu, ali ja sada mislim da je ipak naša sreća što Nemci nisu naišli... Uveče je borba utihnula i mi smo se vratili u Sopot. Čuli su se samo povremeni pucnji.

Pokazalo se da su Nemci prošli glavnim drumom a da u Sopot nisu ni svraćali. Nekoliko dana kasnije, Jugoslavija je kapitulirala. Narod se počeo vraćati kućama, a mi smo čuli (a i očekivali) da se Jevrejima ne piše dobro. U Sopotu je bilo mirno, Nemaca nije bilo, pa smo odlučili da tu ostanemo. Uostalom, svi su verovali da okupacija neće dugo trajati. Englezi će ipak nađaćati

i oterati Nemce, a možda će i Rusi, do tada dobri nemački saveznici, raskinuti pakt sa njima. Ako se Rusi umešaju, rat će za nekoliko dana biti gotov! Počele su pristizati novine pune oglasa u kojima porodice traže svoje nestale ili oglašavaju smrt najmilijih. A stizale su i naredbe okupatora o policijskom času, o obaveznom prijavljivanju Jevreja najbližim vlastima i o obaveznom (pod pretnjom smrću) predavanju oružja.

Jedne noći se iz rata vratio naš domaćin. Došao je krišom, odmah se presvukao u civilno odelo i pričao neverovatne stvari o izdaji. Bio je u artiljeriji. Dobijali su granate koje ne odgovaraju kalibru topova, a kad su Nemci navalili, u sanducima su, umesto granata, bile narandže. Oficiri su bežali. Nemajući čime da se bore, i vojnici su pobešli.

Otac je imao pištolj, onaj „veliki“ koji je doneo iz Prvog svetskog rata. Mesnom ćurčiji, sa kojim se u međuvremenu prijateljio, dao je da mu napravi futrolu. Niko drugi za taj pištolj nije znao. Otac je odlučio da ga ne predaje.

Veoma komunikativan, moj otac se u Sopotu upoznao i družio sa mnogima: pored predsednika opštine, bio je tu i jedan sudija, pa mesni advokat, šef poreske uprave, učiteljica Jelica i Miladin, sreski ili opštinski pisar. Zapamtio sam samo ta dva imena, Miladin i Jelica Milovanović - ne bez razloga.

Ubrzo zatim, jedno popodne, dok je otac s predsednikom opštine sedeo pred kafanom a ja otišao kući po džemper, naišli su prvi Nemci.

Izlazeći iz kuće, čuo sam buku a zatim video motocikl sa prikolicom. Vozač je na grudima imao automat a na prikolici je bio pričvršćen mitraljez. Onako prašnjavi, sa šlemovima, vozačkim naočarima i ručnim bombama za pojasom, zaista su zastrašujuće izgledali. Zaustavili su se upravo pred našom kućom. Oko njih se odmah okupio svet, veoma radoznao. Svi smo ćutke blenuli u okupatora, prvog koga smo videli. Vozač je upitao da li neko govori nemački, a pošto niko nije odgovorio, ponovio je pitanje, ovog puta vičući - zapretio je da će, ako se niko ne javi, pucati. Dok se Švaba drao, mene je jedan mladić sa đačkom kapom, gurnuo: „Javi se, tebi neće ništa, mali si.“ Poznao sam tog mladića, moj otac je nekoliko puta sa njim razgovarao i, ko zna zašto, zaključio da je momak komunista. Nećkao sam se, a onda, gurnut napred, izvalio: „Was wollen sie“ (“Šta želite?”). Švaba se, čini mi se, malo iznenadio videvši me, a onda upitao: „Wo ist der Bürgermeister?“ (“Gde je predsednik opštine?”). Poslednju reč u rečenici nisam razumeo; pretpostavljao sam da je to nekakva tipično nemačka kovanica. Drugi deo te reči (Meister) naveo me je da pomislim da pita za nekakvog majstora. Možda mu treba neko ko ume da opravi motocikl, mitraljez ili čizme? Zbunjen, upitao sam Švabu šta taj majstor radi, šta popravlja? Švaba se naljutio i povikao da sa njim ne smem da se šalim, treba odmah da ga odvedem kod Bürgermeister-a. Mladić komunista koji je stajao iza mene došapnuo mi je da traže predsednika opštine. Čim sam to shvatio, pokušao sam da objasnim: „Idite levo pa na kraju ulice“... Nisam ni dovršio, a onaj iz prikolice me je podigao i posadio na mitraljez. Motocikl je odskakivao, a mene su boleli testisi. Ništa gore od jahanja na mitraljezu montiranom na prikolici! Posle stotinak metara vožnje, motocikl se, napravivši luk, zaustavio na trgu, pred kafanom. Video sam oca, zapanjenog, kako se hitro zaklanja za jedno drvo. Uplašio sam se da će pucati - bez potrebe - i povikao da ne brine, Nemci samo hoće da razgovaraju sa čika-Perom. Srećom, Nemci nisu primetili šta se dešavalo.

Naredili su da Pera, sledećeg dana, sačeka oficire koji će u zgradi sreskog načelstva, odabrati prostorije za smeštaj njihove regimente. Moj otac je, na Perinu molbu, bio tumač.

Nemci su odmah zatim otišli a mi smo se vratili kući. Tu sam dobio propisne batine. Kao da sam ja svojom voljom „na čelu nemačkih trupa“ ušao u Sopot!

Sledećeg dana, tačno u određeno vreme, došao je automobil sa oficirima. Prostorije koje su odabrali trebalo je urediti za vojničke spavaonice i to u roku od tri dana. Trebalo je staviti slamu na pod i to ograditi daskama. Mereći prostorije koracima, određivali su koliko će vojnika u kojoj sobi spavati i to su, kredom zapisivali na vratima. Energično, brzo i pedantno. Završivši taj posao, otišli su. Pera je i ovog puta nagovorio oca da mu bude tumač. Izgleda, niko drugi u Sopotu nije znao dobro nemački pa je moj otac, istina nevoljno, pristao. Ja sam, kao i uvek, išao sa njim.

Tri dana kasnije, predveče, u Sopot je pevajući ušla ta već najavljena nemačka jedinica. Grad se zazeleneo od njihovih uniformi, ali se, zapravo, ništa naročito nije desilo. Primetio sam da je otac našem domaćinu dao pištolj da ga negde sakrije. Počeo se raspitivati za neku sobu, negde u okolnim selima - bolje je biti podalje od Nemaca!

.....

Počelo je sa naređenjima: devetnaestog aprila izdato je naređenje po komeđ Jevreji moraju nositi žutu traku sa šestokrakom zvezdom i natpisom „JUDE“^{17*}. Pod pretnjom smrću! I morali smo, kad sretnemo pripadnika nemačke vojske, da pozdravimo i siđemo sa trotoara na kolovoz. Jevrejima je, kao i psima, zabranjen ulazak u parkove. Srećom, u Sopotu parkova nije ni bilo. Pedantni Nemci su, uz naređenje, poslali i trake, a načelstvo nam je, žureći, prenelo naređenje i dalo trake. Bio sam pomalo zbunjen: nositi ili ne? Upitao sam oca šta o tome misli i on se nasmejao: to nije nikakva sramota. Mogu ga naterati i perušku da nosi, on se time neće promeniti. Nosio je traku kao nešto što je prirodno - nije se stideo, a ni ponosio time. Nemce je mrzeo, na svoj način. Imao je, jednostavno, o ovim Hitlerovim Nemcima najgore moguće mišljenje.

Ja sam, ponekad, ogrtao kaput sa trakom i, kao slučajno, zavlacio rukav tako da se ne vidi. Naravno, samo onda kad nije postojala opasnost da naletim na nekog Nemca. Jer oni su, pričalo se, za takav prestup streljali.

Stiglo je i naređenje da se svi Jevreji moraju vratiti u mesta u kojima su ranije živeli.¹⁸ To naređenje je moj otac prepisao i nekim čudom, taj prepis je sačuvan. Inače, on je prevodio na srpski sve što je, pisano na nemačkom jeziku, stizalo u opštinu ili srez, a ponekad je prevodio sa srpskog na nemački, odgovore predsednika opštine ili sreskog načelnika. Zbog toga mu je načelnik rekao da za nas naređenje o obaveznom vraćanju u Beograd ne važi – moj otac mu je potreban kao tumač pa će ga, ako zatreba, zaštititi.

.....

---

¹⁸ Naređenje je izdato 19. aprila 1941. godine.

Četvrto pismo

Beograd, 6. april 1992.

Rođeni,

Danas je šesti april 1992. godine. Prošla je pedeset jedna godina od vremena o kome ti pišem. Mnogo sam toga zaboravio. Možda je to i dobro. Dok ovo pišem za tebe, uspomene ipak naviru... Mnoge od njih preskačem. One su, sada mi se čini, nevažne. Ako sam opširan, to zbog toga što, osim činjenica koje te verovatno interesuju, želim da ti, koliko mogu, približim i vreme, ono vreme kada se sve to dešavalo.

Sećam se da smo jedno pre podne (bilo je to, verovatno, krajem aprila 1941), sedeli u kafani, na tremu starog hana koji u Sopotu još postoji. Bilo je tu nekoliko meštana i jedna porodica, mislim da su se prezivali Koen. Ne sećam se koliko ih je bilo: otac, mati, deca, možda i njihova baka. I neki seljaci, njihovi prijatelji. Naravno moj otac i ja. Seljaci su Koenove nagovarali da se sklone u Nemenikuće, selo pod Kosmajem, ili nekud dalje. Jedan ih je zvao kod sebe, da tamo prožive i sačekaju dok se rat završi. Pamtim odgovor: „U Beogradu nam je sve. Stvari, tepisi, srebro, klavir. Ne možemo to tek tako ostaviti. Moramo ići u Beograd i to srediti, pa ćemo videti. Uostalom, ne mogu nas sve pobiti“... I pobili su ih. Sve! Čuo sam da je to bila vrlo ugledna i bogata porodica. Otac je bio, ako se ne varam, kožarski trgovac. Bili su ili neodlučni, ili vezani za stvari ili, naprosto normalni ljudi koji nisu mogli pretpostaviti da se takve strašne i nenormalne stvari uopšte mogu desiti.

I još jedan događaj. Otišli smo nekom prijatelju koji je imao kuću sa zastakljenom verandom na kraju Sopota, prema Nemenikućama. Pozvali smo ga sa kapije i, sasvim neočekivano, umesto domaćina pojavio se nemački oficir koji je, mi to nismo znali, tamo stanovao. Bio je u jahaćim čakširama i košulji. Pozvao je oca da uđe: domaćin će se ubrzo vratiti. Otac se zahvalio, doći će kasnije, ali Nemač je insistirao pa smo, da se ne zamerimo (nosili smo žute trake), ušli. Unutra je bio još jedan oficir, brijao se, ali je ubrzo otišao, a onda je onaj prvi započeo razgovor. Pitao je oca otkud tako dobro govori nemački (sreo ga je već nekom prilikom kad je otac bio tumač). Otac je objasnio da je studirao u Minhenu.

- U Minhenu! Šta ste tamo studirali?

- Arhitekturu.

- Ja sam iz Minhena, studiram arhitekturu.

Napetost je popustila. Nemač je pitao oca ko su mu bili profesori, ispostavilo se da neke od njih zna... Otac se setio studentskih dana i, pričajući o tome, rekao kako mu je u Minhenu bilo lepo.

- Ne, Minhen više nije ono što je bio u Vaše vreme. Promenio se. I ljudi su se promenili. Nije to više onaj grad. Nažalost.

Razgovor se naglo prekinuo. Namac je rekao isuviše, a i moj otac je čuo previše. Kad smo odlazili, Namac je rekao da mu je bilo drago što je sa ocem razgovarao. Kolege su na neki način, ali se na ulici neće poznavati i otac će morati da mu se sklanja sa trotoara. Našalost, došla su takva vremena.

Zbog toga smo počeli razmišljati kako da se, iz Sopota, prebacimo malo dalje, u neko selo gde nećemo svakodnevno biti na oku Nemaca. Ilija Stamenković, sveštenik ropočevački, sa kojim se moj otac u to vreme bio prijateljio, smestio nas je kod njega u stanu do crkve i tu smo boravili nekoliko dana, a on je tražio smeštaj za nas.

Ubrzo zatim našli smo stan u Ropočevu, selu koje se gotovo dodirivalo sa Sopotom. Kod Petrije Bugarčić, samohrane starice koja nas je, uz skromnu nadoknadu vrlo srdačno, primila. I kuvala je za sebe i za nas. Kuća se nalazila preko puta ropočevačkog groblja, uvučena od puta. Bile su to u stvari dve zgradice: u jednoj su bile kuhinjica i ostava, i tu je živela Petrija. Do nje je bila druga kućica, sa majušnom verandom i dve sobe: u nju smo se mi uselili. Između tih kućica i puta bio je kukuruz, pa ih prolaznici, sa puta, gotovo nisu primećivali. Bilo je leto 1941. godine.

Dojčinovići su, još u aprilu, nekoliko dana po dolasku u Sopot, našli smeštaj kod Miloša Radojevića, jednog od najbogatijih seljaka u Ropočevu. Otišli su u Beograd po najnužnije stvari i nastavili da žive kod Miloša. Bilo im je tako zgodnije. Otac Uroš bio je u zarobljeništvu, sa hranom je u Beogradu bilo teško, a ovde su živeli kao na nekom letovanju. Često sam odlazio kod njih i družio se sa Zoranom i Miloševim sinovima. Bili su na onom udaljenijem kraju sela.

Jednog dana se na putu, pred našom kućom, zaustavio auto. Crn i veliki. Iz njega je izišlo nekoliko ljudi noseći nešto. Ispostavilo se da je došao očev dobar prijatelj Duško, Dušan Stojadinović, koji je imao limarsku radnju u Dečanskoj ulici. Njega je otac zapazio veoma davno, još dok je ovaj bio limarski šegrt, i zapitao zašto se, kad je tako vredan, ne osamostali. Saznavši da Duško nema novaca da polaže stručni ispit i otvori svoju radnju, pozajmio mu je. Duško se osamostalio i postali su veliki prijatelji. Otkako znam, on je mom ocu izvodio limarske radove: bio je ono što se danas zove kooperant. Dakle, videvši da oca u Beogradu nema, a znajući šta se sa Jevrejima radi, Duško se zabrinuo za nas i, koristeći neke policijske veze, saznao gde smo. Svog kuma, šefa policije petog kvarta u Beogradu, zamolio je za auto i, umesto tada već obavezne objave (dokumenta bez koga se nije moglo nikuda putovati) dobio je šoferu i dva policajca u civilu. Doneo je šest vekni hleba i predložio da nas preveze gde god zaželimo. Brzo i bezbedno. Zahvalili smo i ostali u Ropočevu. Ipak, radovali smo se što ima i takvih prijatelja.

Nekako u to vreme dogodila se i ona strašna eksplozija u Smederevu¹⁹. Sećam se, u tom trenutku sam bio pred kućom i to sam više doživeo kao kratkotrajnu grmljavinu koja je izbila iz utrobe zemlje nego kao eksploziju. Nešto kasnije, osetio sam vreo vetar (Smederevo je udaljeno oko 50 kilometara) i shvatio da se, tamo negde, u onom pravcu, desilo nešto strašno. Koliko je to bilo strašno, saznali smo nekoliko dana kasnije. Govorilo se o oko 1.200 mrtvih. Tačan broj, međutim, nikada se nije saznao. Nije se ni utvrdilo kako je do te eksplozije došlo, slučajno ili

---

¹⁹ Desilo se to 05. Juna 1941. godine.

nečijom diverzijom. U Smederevskoj tvrđavi bila je uskladištena ogromna količina municije i eksploziva, zaostavština jugoslovenske vojske.

Danas se govori da je to bilo delo Mustafe Golubića, čuvenog egzekutora Kominterne, Staljinovog i Titovog ličnog prijatelja.

Peto pismo

Beograd, 8. april 1992.

Rođeni,

Mislim da sam ti pisao da me, otkako ti šaljem ovu „priču u nastavcima“, slike iz vremena okupacije prosto opsedaju. Prisećam se mnogih pojedinosti, naizgled sasvim nevažnih - a one možda i nisu sasvim nevžne... Teško je razlučiti šta je u našim životima važno, a šta nije. O tome možemo prosuđivati tek mnogo kasnije...

Tih dana se pojavila i moja majka. Sasvim iznenada, odevena u „dirndlicu“.²⁰ Pošto, kao Jevrejka, nije mogla da dobije objavu za put, obukla je tu haljinu i, rizikujući mnogo, otišla na železničku stanicu. Našla je voz, i predstavljajući se kao žena nemačkog oficira, zamolila je nemačke oficire u jednom kupeu da joj pomognu da se smesti. Švabe su bile galantne, a u njihovom kupeu bila je zaštićena od železničke i policijske kontrole. Donela nam je i neke stvari, a pre svega odeću, koju je uspela da ukrade iz naše kuće u koju se uselila nekakva jedinica folksdojčera, Nemaca koji su, do rata, živeli u selu Jabuka, desetak kilometara udaljenom od Pančeva. Kako nas je našla - to je čitava istorija. Moram ti to ispričati da bi upoznao i njeno drugo lice, ono koje je, u nevolji, izašlo na videlo.

Izgleda da je na Gundulićev venac stigla odmah pošto smo mi napustili kuću. Nije nas našla, ali je, znajući da ja treba da idem u Užice (ili tamo negde), odlučila da me tamo nađe. Ionako je, zbog bombardovanja, trebalo da napusti Beograd. Spakovala se i sa svojom majkom i Ernom pošla put Rakovice. Tamo su naletele na vojnu patrolu. Polupismeni narednik ih je legitimisao. One nisu imale legitimacije (pre rata su to imali samo državni službenici, železničari i poštari; drugima nije trebalo), već samo pasoše, koji su u to vreme bili mnogo „jači“ dokument. Narednik to nije znao i, videvši silne strane pečate, zaključio je da su one špijunke, pa je jednostavno naredio da ih vojnici odvedu u kamenolom i tamo streljaju. Nije vredelo buniti se, budala ima uvek i svuda. Srećom, posle stotinak metara, naišli su neki avijatičarski oficiri koji su majku poznavali i spasli ih. Narednika su nazvali budalom, a mojima pomogli da nastave put. Prenatranim vozovima i seljačkim taljigama stigle su u Užice, prepuno vojnika i izbeglica. Tamo je saznala da u tom kraju ima sto osamdeset porodica sa prezimenom Smiljanić (prezime tatinog ortaka i Radenka) i da su rasuti po okolnim selima, tako da ih nije lako sve obići. A ona je samo znala da idemo kod Smiljanića... Neko je savetovao da se obrati sveštenicima: oni uvek znaju ko se nov pojavio u njihovoj parohiji. Možda je to bila i njena ideja, ne znam tačno. Bilo kako bilo, ubrzo je dobila odgovor, pismo prote Milana Smiljanića, u kome je pisalo da su njen muž i dete viđeni, živi i zdravi, jedanaestog aprila u Sopotu. Mnogo kasnije je saznala da je prota to njeno pismo primio i

pročitao u kafani, mestu gde su se, u te dane, ljudi sretali i vesti saznavale. Pismo ga je tronulo i okupljeni meštani su ga zapitali zašto je zasuzio. On im je objasnio da je upravo primio pismo jedne majke koja traži svog muža i svoje dete. Rat tek što je počeo, a već takve tragedije! Ljudi su zatražili da im pismo pročita, a kad je to uradio, jedan izbeglica, koji je sa njima sedeo, rekao je da nas je on video u kafani u Sopotu...

Dolasku majke zaista sam se veoma obradovao, a i susret mojih roditelja je bio veoma srdačan. Rat kao da je izbrisao sve one nesuglasice zbog kojih su se, nekada, svađali - one su im verovatno izgledale besmislene. Majka je ostala nekoliko dana, pa se vratila u Beograd, noseći nešto namirnica za svoje. Obećala je da će uskoro opet doći. I dolazila je, kad god je mogla, svakih deset-petnaest dana. Uvek u dirndlici koja joj je, uz dobro znanje nemačkog i poznavanje Beča, pomagala da se predstavlja kao Bečlijka, žena nemačkog oficira. Donosila nam je stvari koje je uspela da izvuče iz našeg stana i odnosila hranu koje je, već tada, u Beogradu bilo sve manje. Bila je hrabra, vešta i snalažljiva. Za takve poduhvate se išlo u zatvor, a lako i gubila glava.

Otac je zamolio majku da, po povratku u Beograd, ode u sovjetsku ambasadu, nađe ambasadora ili Čumaka i objasni im da on želi da se vrati u SSSR, zajedno sa nama. Od one večeri kad je bio na prijemu u ambasadi, on je to zaista želeo, a sada su za Jevreje u Srbiji nastala teška vremena. Trebaju mu pasoši za nas troje.

Rusi su moju majku lepo primili i obećali da će nam srediti dokumente za nedelju dana. Pokazalo se, iduće nedelje, da dokumenti nisu bili spremni. Rusi su opet obećali za neki dan... Ponavljalo se to više puta, sve do 22. juna, kada je izbio rat između Nemačke i Sovjetskog Saveza. Ambasada je zatvorena i mi nismo otišli u SSSR. To je, saznali smo više godina posle završetka rata, bila naša sreća, jer su svi koji su u to vreme iz Evrope bežali u SSSR, već na granici hapšeni i, najčešće, završavali život u sibirskim logorima. U bratskom Sovjetskom Savezu!... Mi, tada, to nismo mogli znati.

Ulazak Rusije u rat dočekali smo sa velikom radošću. Svi smo bili uzbuđeni: sada, kad su Rusi ušli u rat, Nemci će biti gotovi za nekoliko nedelja. Možda će Rusi baciti padobrance baš ovde...

Ubrzo zatim saznali smo da su neki hrabri ljudi počeli da odlaze u šumu. Nekoliko njih je moj otac poznao i družio se sa njima još dok su bili u Sopotu. Otišla je i učiteljica Jelica; nju sam dobro poznao. Nije mi bilo sasvim jasno šta oni rade tamo u šumi i kako sve to izgleda, ali zvučalo je to herojski. „Šumci“!

Istina, u šumi je već bilo nekih ljudi. Pominjani su četnici, mislim da je neko već izgovorio i ime Draža. I oni su bili šumci, ali još nisu napadali Nemce. Ovi drugi šumci (ili komunci, kako su ih neki nazivali), međutim, jesu. Sekli su bandere, kidali telefonske žice, ponekad rušili prugu i ubijali Nemce. Ubijali su i naše žandare koji su služili Nemcima. Palili su opštinske arhive. Sve je to, u prvo vreme, bilo prilično nejasno. Jednog čoveka iz Ropočeva su neki nepoznati ljudi noću odveli iz kuće i od tada mu se izgubio svaki trag. „Omrkneš i ne osvaneš“, govorili su seljaci. Ko ga je odveo i zbog čega, nismo znali.

Nemci su objavili da će za svakog ubijenog nemačkog vojnika streljati sto Srba ili Jevreja. Uzimali su unapred taoce koje su, ako se nešto desi, ubijali. I ubijali su a zatim, na plakatima, objavljivali njihova imena. Moja majka je, dolazeći iz Beograda, pričala kako je tamo. Bilo je sve teže, naročito za Jevreje i Cigane. Saznao sam za tragediju mog školskog druga Roberta Fišera. Njegovog oca su odveli, kao taoča, među prvima, kamionom. Robi je trčao za kamionom od ugla Francuske i Dušanove (gde su stanovali) sve do Tašmajdana, gde su u prvo vreme držali Jevreje. Drugačije, verovatno, ne bi ni saznao gde su mu odveli oca. Nekoliko dana kasnije, došli su ponovo. Odveli su njega, njegovu majku i sestru. Pisao sam o tome pre nekoliko godina, na tvoju sugestiju; štampano je u „Kadimi“.

Ja sam, u stvari još uvek bio dete. A šta bih drugo i bio, imao sam samo jedanaest godina i svega nekoliko meseci ratnog iskustva, a i ono nije bilo ono pravo. Nedostajali su mi drugovi, školski a i oni iz ulice. Odlazio sam do Dojčinovićevih koji su još uvek stanovali kod Miloša Radojevića, ili sam se igrao sa Brankom Peićem. On se, sa majkom, iznenada pojavio u našem susedstvu. Doselili su se u kuću do naše, kod Obrenije Bugarčić (ili Bugarinović) odlučivši da tu žive dok traje rat. Gospođa Peić, visoka dama otmenog držanja, pomalo spečena, umela je lepo da priča - o bilo čemu. Lepo, ali često preopširno i bez kraja. Muž joj je bio viši jugoslovenski oficir kojega su, po onome što je ona pričala, još pre rata ubile ustaše. Sa penzijom koju je dobijala lakše je mogla da preživi na selu, gde je hrana bila mnogo jeftinija. Ja sam se sa Brankom lepo slagao. Peićka je mog oca pomalo nervirala brbljanjem. Uzgred budi rečeno, ispostavilo se da su Peićevi stanovali u Ohridskoj ulici, preko puta moje majke i da se njih dve poznaju.

Jedno popodne, (osmog ili devetog augusta 1941.) dok sam bio kod Dojčinovićevih, začuli smo brujanje. Sa brda smo videli kolonu kamiona kako se od Sopota kreće prema Kosmaju. U njoj su bila i dva-tri mala tenka. Zoran je tvrdio da su to češki tenkovi, koje je imala jugoslovenska vojska. Imaju tanak oklop, koji štiti samo od puščanih metaka. To su bili prvi tenkovi koje sam video, istina sa velike udaljenosti. Pretpostavljali smo da je sva ta vojska pošla put Kosmaja zbog šumaca koji se tamo nalaze. Sledećeg dana se, izdaleka, čula pucnjava. Verovatno na Kosmaju vode borbu. Šumci su, verovali smo, nešto kao komite u prošlom ratu. Nanesu neprijatelju gubitke, a onda se spretno izvuku. I ovi će tako, nadali smo se. Predveče su se pojavile „Štuke“. Bilo ih je nekoliko. Nadletale su Kosmaj, pikirale i bacile nekoliko bombi. Pucnjava se više nije čula, a kolona vozila se vratila.

Slutnja i utučenost...

Dan-dva kasnije smo saznali da su Nemci na Kosmaju pobili neke šumce, doneli ih u Sopot i tamo izložili na trgu. Traže da narod dođe da ih vidi i, ako neko nekoga od njih prepozna, da kaže njegovo ime. Mi, naravno, nismo hteli da idemo.

Uopšte, odkako smo se preselili u Ropočevo, izbegavali smo odlaske u Sopot. Tamo su bili Nemci i njih nije valjalo susretati. Ako je trebalo nešto prevoditi, donosili su nam kući. Otac je svega nekoliko puta, na poziv sreskog načelnika, išao u Sopot i tamo bio tumač. Posle su ti pozivi sasvim prestali. Jevreji nisu smeli boraviti izvan mesta gde su živeli do rata. Zbog toga se nismo pojavljivali tamo gde nas je neko mogao zapaziti. Inače, osećali smo se, koliko je to bilo moguće, sigurnim. Otac je projektovao školu za Ropočevo. Radio je to sa voljom i besplatno. Seljaci su ga veoma zavoleli, a oni iz školskog odbora i opštine rekli su mu da ne brine. Oni će ga zaštititi ako bude bilo potrebno.

Nekoliko dana posle bombardovanja Kosmaja, putem iznad Petrijine kuće, naišla su kola sa poginulima. Dve ili tri volovske zaprege i u svakoj po nekoliko ljudi. Bili su natovareni kao klade, bez sanduka. Jednome je ruka štrčala iz kanata. Ta mi se ruka, posivela i stisnuta u pesnicu, iz nekih razloga, naročito urezala u sećanje. Zakopali su ih blizu ulaza u groblje, približno nasuprot Petrijine kuće.

Da bi razumeo karakter mog oca (a verovatno i moj) potrebno je možda da ti nevedem jednu pojedinost iz tog vremena. Otac se sprijateljio sa Ropočevačkim sveštenikom a ja sa njegovim sinom Mikijem Stamenkovićem. Odlazili smo često u crkvenu portu: otac je sedeo sa sveštenikom, mezetili su, pili vino i razgovarali, a ja sam se igrao sa dečakom. Kad je postalo jasno da će svi Jevreji morati u logor i da ih, možda, čeka i gora sudbina, sveštenik je predložio mom ocu da dođemo jedno veče kod njega da nas pokrsti. Daće nam potrebne isprave i bićemo bezbedni. Otac mu je zahvalio, i sećam se, rekao da to sada, u ovoj situaciji, ne može da uradi. Nije religiozan, ali, prosto, ne može. „Kad ovaj rat prođe i sve se završi, spremite jedno prase i balon ovakvog vina, doći ću, pa me krstite i deset puta, ako hoćete”. Mislim da su razumeli jedan drugoga; ja sam, iako sam imao samo jedanaest godina, oca razumeo.

Primicala se jesen. Bilo nam je jasno da se rat, uprkos našim nadama, neće baš tako brzo završiti. Sudeći po nemačkim novinama (odnosno novinama na srpskom jeziku, ali pisanim po ukusu okupacionih vlasti), Rusi se povlače. Miloš Radojević je imao radio, ali pošto u Ropočevu nije bilo struje, nabavljao je ponekad glomaznu kutiju sa baterijama i onda smo slušali London. Krišom, jer to je bilo kažnjivo. Vesti nisu bile dobre. Otac je počeo da razmišlja o zimmici. Bilo je govora i o tome da moja majka, sa tetkom i bakom, dođe na selo. Meni su nabavili knjige, udžbenike. Morao sam da učim, a to mi se nije sviđalo. Otac je radio sa mnom a našao je i nekog studenta (ili nastavnika), koji je počeo dolaziti da mi daje časove. Polagaću kad se sve ovo završi.

Jednog jutra smo poranili i otišli u Sopot na pijacu. Bilo je mnogo kupina u velikim korpama, „batarama“. Izabrali smo najlepše. Otac se pogodio, platio je, a kad je trebalo da krenemo, pojavila se Peićka i stuštila na naše kupine: „Jao što su lepe! Ove kupine ću ja da kupim.“ Otac je objasnio da ih je on upravo kupio, ali ona je uporno ponavljala da su joj te kupine potrebne za njeno dete. Onda joj je otac rekao da i on ima dete, da je te kupine već platio, a ona, ako hoće, neka kupi druge. Dok smo odlazili, vukući tešku korpu, Peićka je vikala za nama: „Za

ovo ću vam se osvetiti, videćete vi“. Sve je to bilo besmisleno i ličilo je na Peićku, pa tome nismo pridavali mnogo značaja. Ipak, mnogo kasnije, često sam razmišljao o toj pretnji i analizirao je - bez rezultata.

Dojčinovići su se vratili u Beograd, a mi smo saznali da je Miloš spreman da nam iznajmi dve sobe u svojoj kući. To nam je veoma odgovaralo, jer su Nemački vojnici, tražeći guske, jaja ili rakiju, počeli zalaziti u deo Ropočeva gde smo mi živeli. Mi smo stanovali zaista blizu Sopota, a Miloš je bio na drugom kraju i kuća mu je bila nekako zaklonjena. Ubrzo smo se preselili. Miloš je imao ženu, majku i tri sina. Najstariji je bio godinu dana stariji od mene, srednji nešto mlađi od mene, a najmlađi je bio sasvim mali. To mi je društvo odgovaralo. Čuvao sam sa njima stoku, odlazili smo sami zaprežnim kolima u neke livade po seno i, kad nas niko nije video, terali konje stojeći na kanatama. Često smo razgovarali o tome kako se zapravo prave deca...Tema je za mene bila veoma zanimljiva.

Moja majka je dolazila gotovo svake nedelje, a onaj pisar Miladin idući ponekad poslom u Beograd, svraćao je u Ohridsku ulicu i donosio namirnice mojoj majci, staroj baki i Erni,. Ta naizgled beznačajna pojedinost, pokazalo se kasnije, bila je važna u njihovim životima.

Moogli smo, možda, tih nekoliko godina okupacije da provedemo živeći u miru, sklonjeni u Ropočevu. Mi smo se tamo osećali relativno sigurno, a verovali smo da rat ne može dugo da traje. Kasnije sam naučio da je vreme kada se čovek oseća „sigurno“ najopasnije. Upravo onda treba razmišljati i, na neki način, biti pripremljen za sva mogućna neprijatna iznenađenja...

Jedno prepodne sam, toga se dobro sećam, sedeo nad lekcijama fizike i hemije, a otac je, za istim stolom, čistio šipke spremajući se da ih kuva. Iznenada je u sobu ušla naša gazdarica, uplašena, i rekla nam da je kuća opkoljena vojskom. Pogledali smo kroz prozor i zaista iza plotu, na svaka tri ili četiri metra, stajali su izmešani žandari i četnici. Otac je bio miran i izišao je da vidi šta se dešava. Uhapsili su ga i odmah nekuda odveli. Nismo se ni pribrali, kad su se žandari vratili i počeli da vrlo temeljito pretresaju naše dve sobe. Tada sam prvi put video kako se to radi. Znao sam da nema ničega što bi bilo opasno za nas, ali sam se zabrinuo zbog novca. Jedan deo je otac sakrio ispod praga i dobro zamaskirao, a drugi deo stavio u dvostruko dno kartonske kutije od primusa. Kod sebe je uvek držao samo manje sume. Pretres je trajao, čini mi se, oko dva sata. Bilo mi je zabavno da gledam kako žandar kucka dršku četke za brijanje, kako ispituje pastu za zube i gleda ima li šta ispod gazdaričinih slika na zidu. Postalo je vruće kada su uzeli kutiju sa primusom. Izvadili su primus, a zatim izvrnuli kutiju i lupali po njoj. Ja sam sedeo na niskom tronošću i pretrnuo sam kada sam, gledajući tako odozdo, video kako lažno dno polako klizi i otvara se... Srećom, policajac nije primetio ništa sumnjivo. Vratio je kutiju u normalan položaj pa novac nije ispao.

Završivši pretres, žandari su i mene povelili u Sopot, odveli u zgradu sreza (sada je to opština) i predali četnicima. Otac je sedeo u na klupi hodniku. Dozvolili su mi da sednem kraj njega. „Ništa ne priznati“ šapnuo mi je. O čemu govori, nisam tačno znao ali sam naslućivao. Sedeli smo dugo, do pred sumrak, pred policijski čas. Tada je iz kancelarije izišao jedan četnik i preneo nam vojvodino naređenje da idemo kući, ali da moramo sutra ujutro, čim prođe policijski čas, opet biti u hodniku, tu, pred ovom kancelarijom.

Vraćajući se po veoma raskaljanom putu, otac mi je pričao kako je bilo. Njega je neko tužio da je nabavio seljačko odelo i tako odeven držao komunističke zborove po selima, da ima revolver i bombe, da ima veze sa partizanima na Kosmaju i da je moja majka kurir, veza partizana sa Beogradom. Od svih optužbi istinite su bile samo one o seljačkom odelu (što otac nije ni poricao) i o pištolju. Za pištolj su znali ćurčija (ali on će sigurno ćutati) i naš bivši domaćin, kovač, koji o tome neće pričati. Sa mnogima koji su otišli u šumu otac se zaista znao i družio, dole u Sopotu, u kafani - ali otkako su otišli na Kosmaj, sa njima nije imao veze. Izuzev sa Jelicom, učiteljicom, ali i to retko. Ona je, idući nekim svojim tajnim poslovima, ponekad svraćala kod nas, još dok smo bili kod Petrije. Ostajala je dugo i sa ocem razmenjivala novosti. Najvažnije je ništa ne priznati, objašnjavao mi je otac i glasno razmišljao o tome ko je mogao da nas tuži. Jedino Peićka, zaključio je, niko drugi.²¹

Sledećeg dana smo opet bili u hodniku sreske zgrade, na poslednjem spratu koji su držali Pećančevi četnici^{22*}. To je bio moj drugi susret sa njima; prvi je bio dan ranije. Oni su se pojavili u vreme kad smo prestali da odlazimo u Sopot. Motali su se po hodnicima, ulazili u kancelarije i odlazili nekuda. Bili su odeveni u seljačka odela, vojničke uniforme ili u neku mešavinu jednog i drugog. Nosili su šajkače ili šubare, na grudima redenike sa puščanim mecima, o pojasu bombe i opet redenike. Poneki su imali bajonete ili kame.

Četnički vojvoda je najpre prozvao oca i dugo ga saslušavao. Posle je prozvao mene. Prošao sam kroz jednu kancelariju u kojoj je nekoliko četnika nešto pisalo, pa sam ušao kod vojvode. Jednostavno nameštena soba je bila na samom uglu zgrade. Gvozdeni krevet, pisaći sto, crn, ukrašen duborezom, dve-tri stolice, čiviluk i veliki vojnički sanduk. Ogroman. Na zidu okačen opasač sa redenicima, bombama, pištoljem i kamom. Visile su i dve-tri motke i nešto što do tada nisam video. Tek kasnije sam saznao: bile su to goveđe žile... Vojvoda je bio srednjeg rasta, u jednostavnom suknenom seljačkom odelu, bradat. Gledao je strašno. Mislim da nisam bio uplašen, čak ni previše uzbuđen. Morao sam da mu ispričam zašto i kako smo došli u Sopot i zašto moja majka dolazi. Pitao me je za zborove i pištolj, a ja sam, naravno, poricao.

- Tvoj otac je priznao da ima pištolj.

Poricao sam pokoleban.

-Zašto poričeš kada je tvoj otac priznao da ima pištolj i bombe?

Bilo mi je jasno da me laže, jer otac bombe nije imao. Ostao sam pri svome.

-Jeste li imali veze sa Jelicom? Da li se tvoj otac viđao sa njom?

-Da, viđali smo se često.

Vojvoda se obradovao, postao je blaži i upitao gde je to bilo. Objasnio sam mu da smo odlazili kod nje. Onda pitanje: gde?

---

²¹ Vrativši se oktobra 1944. Sreo sam Branka Peića i on me je, obradovan našim susretom, odvećao svojoj kući. Prva rečenica koju je Peićka, pošto smo se pozdravili, izgovorila, glasila je: "da znaš, nisam ja tužila tvog oca i tebe », Odgovorio sam joj da ja to nisam rekao... Sa Brankom sam se lepo družio sve do njegove tragične smrti 1987. Godine. Gospođu Peić sam izbegavao kad god je to bilo moguće. Sada mislim da, ako je i tužila, tada verovatno nije mogla ni pretpostaviti kakve će to strašne posledice imati.

²² Kosta Milovanovič-Pećanac bio je četnički vojvoda, prvi čovek u istoriji ratovanja koji se avionom spustio u neprijateljsku pozadinu. Bilo je to 28 septembra 1916 godine. Proslavljen u Prvom svetskom ratu, on se u Drugom svetskom ratu, ubrzo po kapitulaciji Jugoslavije, priklonio Nemaćima, organizujući širom okupirane Srbije kvislinške četničke odrede. Narod ih nije voleo. Ove četnike ne treba mešati sa jedinicama Draže Mihailovića. Odredi Koste Pećanca rasformirani su 1942. Godine, a sam Pećanac je, kao izdajnik, presudom suda Draže Mihailovića, osuđen na smrt i ubrzo likvidiran.

- Pa, kod nje u kafanu.

- O kojoj Jelici ti govoriš?

- Pa, o Jelici koja drži kafanu, hranili smo se kod nje neko vreme, sve dok nisu došli Nemci.

Osetio sam zadovoljstvo, veliko zadovoljstvo što sam ga namagarčio. Shvatio sam da to mogu. Ta Jelica je imala malu kafanu u neposrednoj blizini sreza. Kuvala je, znali smo, i za vojvodu, a njen muž je bio četnik, u njegovom odredu.

Saslušanje je potrajalo sat-dva, ali je sve teklo kako treba. Naravno, na pitanje o onoj drugoj Jelici, o učiteljici²³ odgovorio sam da je uopšte ne poznajem.

Uveče smo opet pušteni kući i opet uz naređenje da sledećeg dana, rano, moramo biti pred vojvodinom kancelarijom. Usput sam pričao ocu kako je bilo na saslušanju. Bio sam veoma ponosan na moju malu pobedu. I otac me je pohvalio.

Trećeg dana smo u hodniku ugledali moju majku. Bilo je to prvih dana novembra 1941. godine. Bili smo zapanjeni. Otkuda ona tu? Nisu nam dali da razgovaramo, nju su oterali u drugi kraj hodnika, odakle nam je veoma nervozno, krišom, davala znake rukama: pokazivala je prstima broj tri, ukrštala ruke kao da su vezane, povlačila kažiprstom kao da puca... Pozvali su je na saslušanje, zatim oca. Ja sam se, pomalo zabrinuto, pitao kada će početi ono o čemu sam negde slušao: unakrsno ispitivanje, kada te, kao na filmu, raskrinkaju i sve saznaju. Čekali smo dugo u hodniku, nikakvog unakrsnog ispitivanja nije bilo, spustilo se veče, pa su nas, najzad, sve pustili kući. Da se sutra ujutro, javimo... Vraćali smo se sada utroje, po blatu. Majka nam je pričala kako su je u Beogradu uhapsili, pretresali stan i odveli u Specijalnu policiju u zatvor, ali su je sledećeg dana, verovatno zahvaljujući Mihajlu Rajkoviću i njegovim vezama, prebacili u drugi nazvan „diris-zatvor.“²⁴ U njemu su bili samo crnoberzijanci i prostitutke. Iz zatvora Specijalne policije, tog zatvora za političke prestupnike, kad im ponestanu taoci, često su odvodili u logor na Banjicu, pa i na streljanje, a iz „diris-zatvora“ nisu. Tu je bilo bezbednije. Majka je bila u sobi sa prostitutkama. One su imale jedan lavor sa vodom i svaki čas su se, valjda navikle na to u svom „poslu“, prale, pa su onda sušile zadnjice kraj peći. *(Nešto tako u našim filmovima o prošlom ratu i okupaciji nije prikazivano! Valjda ne bi izgledalo herojski...)* Trećeg dana su je, uz policijsku pratnju, odveli u Mladenovac. Tamo je noćila, pa su je doveli ovamo. *(Bilo je to drugog ili trećeg novembra 1941. godine. Sticajem okolnosti, Miša je pre nekoliko godina, našao u arhivu Srbije nekoliko dokumenata koji se odnose na njeno hapšenje. Imam fotokopije.)*

Naredne dane smo provodili pred vojvodinom kancelarijom. Nisu nas više saslušavali. Posle izvesnog vremena, ja više nisam morao da se javljam, a ubrzo ni moj otac. Majka je morala da radi kao daktilografkinja, jer je umela da kuca sa deset prstiju. Odlazila je svaki dan ujutro i vraćala se popodne. Kucala je zapisnike sa saslušavanja. A vojvoda je stalno nekoga saslušavao. Čuo sam da su ta saslušanja bila strašna: tukli su zverski.

Sznali smo da je smenjen sreski načelnik, onaj što je obećao da će nas štititi. Došao je neki novi, majka ga je videla i rekla nam da je veoma nesimpatičan. Bila je to neprijatna vest.

---

²³ Jelica Milovanović, sekretar sreskog komiteta SKOJ za Kosmaj (1922.-14.12.1941).

²⁴ Za vreme okupacije, vlasti su organizovale tzv. Direkciju za ishranu (skraćeno DIRIS). U to vreme, kada je hrana bila racionisana, cvetala je crna berza – ilegalna trgovina hranom. Zatvor u kome su prestupnici te vrste (dakle ne politički) držani, dobio je nezvanični naziv “Diris-zatvor”

Ubrzo zatim, jednog dana su žandari opet došli po nas. Rekli su nam da je stiglo naređenje da svi Jevreji moraju u logor. Odveli su nas u zgradu sreza, ali ne gore na sprat kod četnika, nego u prizemlje. Moja majka je, nekako, izmolila da je puste da se popne i o svemu obavesti vojvodu. I ja sam pošao sa njom. Vojvoda nam je ravnodušno rekao da tako mora biti. Moramo u logor. Ne može nas zaštititi. Istraga protiv nas je završena. Istina, nismo krivi za ono za šta smo tuženi, ali zaštititi nas ne može. A i zašto da nas štiti?

Moja majka je počela da plače i moli: „Bar mi dete spasite“. Vojvoda se nećkao, a zatim se smilovao. Zauzeo je pozu i rekao: „Dobro, tebe i dete ću spasti, muža neću.“ Pružio mi je ruku stisnutu u pesnicu: „Poljubi ruku ocu vojvodi.“ Svima je tako govorio, pružajući ruku. To je veoma voleo.

Nastala je užasna scena. Ja sam plakao i ljubio mu ruku, moleći za oca. Da ga spase. On to može. Molila je i moja majka, molila i plakala, a vojvoda je stajao nepomično, kao da je uživao u tome. Trajalo je to dugo i ja sam, najзад, shvatio da ga ne mogu umoliti. Video sam na zidu njegov opasač sa oružjem: u futrolji, vojno-državni pištolj, nalik na tatin brauning. Umeo sam da rukujem njim. Kad bih samo stigao da ga izvadim i repetiram! A šta ako je zakočen? Da li kočnicu gurnuti napred ili nazad? Hoću li stići? Možda ipak da uzmem bombu? Trebaće mi vremena da odšrafim osigurač. Biće brži od mene. Poželeo sam da sam veći i dovoljno vešt, pa da ga prisilim da uradi ono što je mogao. Tada za uzimanje taoca nisam znao, ali sam tako nešto želeo da uradim. Ipak, bio sam svestan da će nas, ako ne uspem, sigurno odmah sve pobiti. I odustao sam. Prestao sam da plačem. Mislim da sam od tog trenutka, postao neko drugi. Ako i nisam, sledećih pedeset godina nisam plakao, a sledećih pet godina - nisam umeo ni da se smejem.

Vojvoda je javio sreskom načelniku da protiv majke i mene još nije završena istraga. Moramo ostati ovde još neko vreme. Oca neka šalje u logor. Vratili smo se, dole, ocu. Bio je zadovoljan što mene neće oterati. Tražio je da mu, sutra ujutro, donesemo zimski kaput, gojzerice i ranac sa rubljem. Pozdravili smo se a ja sam se još nadao nekom čudu. Kad smo stigli kući, počeo sam da se tresem. Mislim da sam se tresao cele noći, ali plakao nisam. Ustali smo pred zoru i, još po mraku, stigli do sreza. Čekali smo neko vreme u jednom malom hodniku na sporednom ulazu. Tu su doveli oca. Predali smo mu stvari i zagrlili se. Majka me je molila da, ne plačem kad se sretnem sa ocem. Nisam više plakao. Znao sam da ne vredi, a nisam ni mogao. Oca su brzo odveli, a mi smo jedno vreme morali ostati u zgradi. Bio je polumrak i bilo mi je strašno. Sve ostalo što sam kasnije za vreme rata i neposredno posle njega doživeo izgledalo bilo mi je, čini mi se, manje strašno.

. . . . .

Od oca smo, desetak dana po njegovom odvođenju, dobili pismo. Nekako ga je proturio iz logora nekome ko ga je poslao poštom. Nalazio se u Kragujevcu. Pismo je bilo kratko. Brine za mene. Njemu nije loše, radi. Ako mu pošaljemo seljačko odelo i pet hiljada dinara, uskoro ćemo se videti. Bilo nam je jasno da se odlučio za bekstvo. Našli smo jednog izbeglicu koji je radio kod Miloša Radojevića, platili mu dobro da odnese u Kragujevac to što je otac tražio. Čovek je otišao ali se, saznali smo, vratio tek nakon desetak dana. Pošto mi nismo mogli da idemo kući kad bismo

hteli, prošle su dobre dve nedelje pre nego što smo se sa njim našli. Počeo je da laže kako se u Kragujevcu razboleo, kako su mu ukrali odelo i novac, a oca nije našao... Slučajno smo saznali da je odelo prodao i u Kragujevcu pijančio do besvesti. U međuvremenu su oca sproveli za Beograd. On nam je poslao pismo u kome javlja da će biti sproveden i naznačio tačno vreme kada će proći kroz Đurince. To pismo nam Miloš, iz nama nerazumljivih razloga, nije predao na vreme, nego mnogo kasnije... Poslednje pismo je našao jedan seljak u Đurincima, kraj pruge, i doneo nam. Otac je ga je napisao i bacio iz voza moleći nalazača da ga preda nama. Očajan je, jer niko nije izišao na stanicu. Moli da ga obavestimo šta je sa nama, šta je sa mnom. Brine da nas nije snašla ista sudbina. Njega vode u logor kod Topovskih šupa²⁵ i ako i mene odvedu u logor, da pokušam da ga nađem, kako bismo bar tamo bili zajedno. Nešto kasnije, jedna gospođa, Ruskinja, supruga nekog sveštenika, išla je u Zemun. Prolazeći pored Sajmišta (starog), videla je oca kako kraj puta, sa još nekim logorašima, kopa jarak. Prilšla mu je i pozvala ga po imenu. U tom trenutku je bio sirov krompir. Kad ju je prepoznao, rekao joj je da je on dobro i da sam ja sa njim u logoru. Ona je, znajući da sam u Sopotu, počela da ga umiruje, rekla mu je da sam dobro, da nisam u logoru, da sam sa majkom, ali on to kao da nije shvatao. Možda je time hteo nešto da joj kaže, a ona nije shvatila? Na kraju je počeo da psuje - on koji to nikada nije činio. U kakvom je duševnom stanju bio, nikada nećemo saznati.

---

²⁵ Greškom je na zidu starih tramvajskih šupa u Bulevaru revolucije (nekadašnjoj ulici kralja Aleksandra), postavljena spomen-ploča na kojoj piše da su tu bili internirani Jevreji za vreme Drugog svetskog rata. Jevreji su bili internirani u « Topovskim šupama », kod današnje Autokomande, dakle na prostoru koji se, na starim kartama ovog grada, može tačno locirati. Spomen-ploča je na « Tramvajskim šupama » postavljena greškom ili iz čistog neznanja.

Šesto pismo

Beograd, 15. april 1992.

Rođeni,

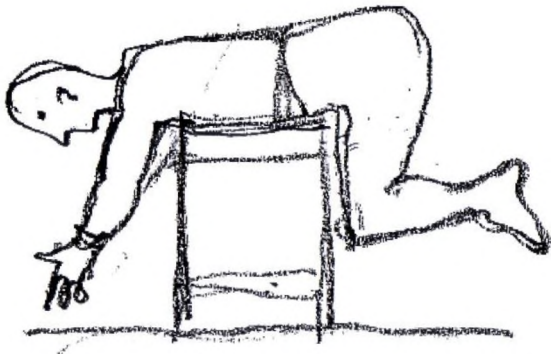
U prošlom pismu sam ti opisao stanje u kome je moj otac viđen. Često sam razmišljao, a poslednjih dana naročito, kako to da on koji je preplivavši nekakvo jezero pobegao iz Švajcarske, koji je kao dobrovoljac ratovao na Kajmakčalanu pa, vraćan u pozadini, bežao na front da se bori - nije ni pokušao da beži? Zbog drugih, zbog mene, ili... Ali bolje da nastavim priču.

Kraj jeseni i prve zimske dane provodili smo između kuće i sreza. Majka je svakog dana morala ići da kuca a ja sam išao sa njom. Naš položaj nije bio jasan. Bili smo, zapravo, u zatvoru, ali su nas uveče ponekad puštali kući. Često i nisu: tada smo spavali tamo, na podu. Ako bi saslušanja predugo trajala, pa zbog policijskog časa nismo mogli ići kući, dozvoljavali su nam da, u pratnji jednog četnika, odemo do Jelice, one što je držala kafanu. Tamo smo majka i ja spavali na jednom uskom i neudobnom krevetu. Jeličina kuća je bila nepunih sto metara od zgrade sreza, na malom trgu, koji u Sopotu još postoji. Preko puta, na samom uglu, bio je fotograf, a malo dalje jedna trafikla.

Najčešće smo za ručak dobijali ono što su i drugi zatvorenici jeli: hranu sa četničkog kazana. Puštali su nas, ponekad, i da odemo do Jelice na ručak. Ja sam se, preko dana, muvao po hodniku tog poslednjeg sprata na kome su bili četnici. Niz stepenice nisam smeo. Tu je uvek, stajao stražar. Stražar je bio i pred ulazom u zgradu. Bilo je još zatvorenika. Sedeli su u hodniku, čekali na saslušanje ili su ribali podove i čistili peći. Neki su u jednoj prostoriji koja se tu, na istom spratu nalazila, bili zaključani. Postepeno sam upoznao četnike. Slušao sam njihove razgovore. Bilo ih je raznih ali mi se čini da nisu bili zli ljudi, izuzev vojvode i možda još dvojice ili trojice. Neki su došli u taj odred jer su verovali da će se moći boriti protiv Nemaca i komunista, a drugi jer su tu bili sigurni da ih niko neće hapsiti ili terati na rad u Nemačku. Bilo ih je koji su došli očekujući lak život, snaše kojima su muževi u zarobljeništvu, dobru hranu... Za neke mi tada nije bilo jasno šta će u tom odred. Izgledalo je čak da su naklonjeni partizanima.

Sećam se da je u to vreme među četnicima kružilo nekoliko fotografija o tome kako su ustaše mučile Miloša Teslića, imućnog Srbina, vlasnika fabrike sirćeta TESLIĆ u Sisku. Slikali su se nasmejani kraj mrtvog Teslića položenog na stolu na kome su ga « obrađivali », pokazujući svoje noževe i oružje. Iako smo te slike videli, mi uopšte nismo bili svesni kakvi se užasi tamo dešavaju.

Ponekad su četnici odlazili na teren, u patrole ili u akciju. Kako su te „akcije“ izgledale, nije nam bilo sasvim jasno. Sudeći po onome što smo iz njihovih razgovora saznavali, odlazili su u okolna sela, u koloni ili streljačkom stroju, legitimisali sumnjive i, po dostavi, pretresali neke kuće. Vraćajući se, često su dovodili uhapšeničke. Glavna saslušanja su najčešće bila uveče i noću.

Preko stolice

Hapšenike je saslušavao lično vojvoda²⁶ u svojoj kancelariji. Terao je nesretnike da priznaju da su komunisti i da imaju veze sa partizanima. Pošto su zatvorenici to poricali, vojvoda bi iz sve snage viknuo: „Buha“ i njegov pratilac, dvometraš Buha, bi ušao. Obično je sa Buhom ulazio još jedan čijeg se imena više ne sećam. Vojvoda bi onda, prstom pokazao na drenov štap ili govedu žilu, birajući tako „instrument“ za saslušavanje. Uhapšenika bi previli preko stolice i strašno tukli.

Nesretnik se drao, urlao, gubio svest, a vojvoda je zadihanim batinašima udarajući prstima po svom stolu davao takt i vikao: „Brže, brže, još brže“. Uhapšeniku je povremeno vikao: „Govori, govori“, strašnim glasom, glasom koga se i sada sećam. Seanse takvih saslušavanja zapravo batinanja, trajala su jako dugo, satima. To je ponekad rađeno u prednjoj sobi, i onda su, pored četnika, morali prisustvovati i mnogi zatvorenici. Vojvoda je očigledno uživao u svemu tome.

Kada sam prvi put morao da gledam kako tuku, na samom početku saslušanja sam izgubio svest. Jedan četnik (ispostavilo se, kasnije, da je imao decu mog uzrasta) me je odneo u vojničku spavaonicu i ostao pored mene dok se nisam malo sredio. Doneo mi je vode i umirivao me govoreći da sa tim ljudima treba tako jer bi, inače, oni nas ubijali. Mislim da nije bio ubeđen u to... Neke uhapšene su „saslušavali“ po nekoliko dana, pazeći da im ne povrede vitalne organe. O tome je vojvoda posebno vodio računa - kao da se plašio da ne izgubi dragocenu igračku. Na kraju su se mnoge žrtve ipak pretvarale u beslovesno, skrhanu telo koje drhtulji. Onda bi vojvoda naređivao da zatvorenika sprovedu u Mladenovac. To je, zapravo, bila smrtna presuda. Nesretnika bi natovarili na zaprežna kola i odvezili put Đurinaca. Ubrzo bi se sprovodnici vratili i raportirali da je zatvorenik pokušao bekstvo, pa su ga morali ubiti.

Pećančev vojvoda Milija Majstorović (Fotografija je slučajno pronađena kod jednog beogradskog advokata. Iz teksta na poleđini snimka vidi se da je načinjen nekoliko dana pre begstva Grete i Aleksandra iz zatvora)

²⁶U izveštaju agenta Specijalne policije (pronašao ga u nekom arhivu gospodin Milan Koljanin istoričar) stoji : "Majstorović Milija prijavljen kao sudski činovnik u ostavci, inače kafedija, rođen je 15 jula 1897. Godine u Ravne-Kolubara, od oca Svetozara i majke Savke, vere pravoslavne, narodnosti srpske, prijavljen sa stanom u Kosovskoj ul.30, dok stanuje u ul. Ljube Didića br. 17 u kući svoje sestre"...

... »Majstorović je četnički vojvoda sada na raspoloženju. Po saznanju stavljen je na raspoloženje zbog prljavih stvari koje je činio kao četnički vojvoda, raznih ucena i pljačke. U građanstvu je poznat kao čovek slabog karaktera i ucenjivač i što je najinteresantnije velika kukavica i plašljivac »...

... »Majstorović vrlo slabo izlazi iz kuće pošto se plaši i stalno je uz njega njegov telohranitelj Đorđe Buha bivši policijski agent. Stan je obezbedio i podigao visok zid u slučaju napada. »

Nekima je palo u oči da su često hapšeni imućni ljudi, i to oni koji imaju mlade i lepe žene. I te uhapšeničke su tukli, ali manje. Posle nekoliko dana, vojvoda bi postajao milostiv, poturao ruku za poljubac i započinjao govor koji sam više puta slušao: „Nisi ti loš čovek samo su te zaveli zli ljudi. Pustiću ja tebe, popravićeš se, obećaj da ćeš se popraviti. Samo, znaš, evo dok vi pravite gluposti, ja se mučim za sve vas, borim se, idem po terenu, zebem, zebu mi noge. Napiši ti ženi pisamce, neka mi spremi čarape, lepe, vezene. I malo meda i prasence. Pustiću ja tebe, samo napiši joj neka donese... Ajde, ljubi ruku ocu vojvodi. Otac vojvoda je dobar, poljubi...“

Žene su donosile sve što je traženo i morale su ostajati preko noći kod vojvode. Čarape je trpao u onaj ogromni sanduk, a med, koji je dobijao u ogromnim teglama, slao je sinu u Mladenovac. Tog njegovog sina sam jednom video. Visok, lep mladić u četničkom odelu, ali bez oružja.

O vojvodi niko ništa nije znao. Ni ko je ni odakle je. Govorilo se da je bio učitelj, a neki su pričali da je bio poreznik. Imao je u Mladenovcu nekog prijatelja, trgovca Borotu. Često mu se javljao telefonom ili po nekome slao poruke. Tražio mu je narandže. Uvek je morao imati sanduk-dva tog voća. Kako je Borota to nabavljao, ne znam. Verovatno preko Nemaca.

U zimu, kad su se partizani počeli pojavljivati po okolnim selima, vojvoda se uznemirio. Očigledno, bio je kukavica. Kad je saznao da se partizani šetaju blizu Sopota, po Sibnici i Stojniku, počeo je da okuplja zatvorenike oko sebe. Seo bi nasred sobe i svakome davao po narandžu: „Ljubi ruku ocu vojvodi. Evo ti narandža, uzmi. Evo, vidite kako sam ja dobar prema vama...“ I svi smo uzimali narandže i ljubili mu ruku. Ako bi se noću u blizini čuli pucnji (a pucali su verovatno partizani, tek da uznemire, ne izlažući se prevelikoj opasnosti), skupljao bi nas i noću, a sledećeg dana odlazio bi u Beograd, kao, ide po nekom hitnom poslu. Zbog svega toga mu je ugled u odred u naglo opadao, a njegovi oficiri nisu mnogo krili šta o njemu misle.

U to vreme nastala je takozvana Užička Republika. Nemci su iz nekih razloga napustili Užice, a partizani su odmah zatim ušli u taj grad i u njemu uspostavili svoju vlast. Mi smo o tome saznali iz okupacijskih novina. Priželjkivali smo da se nekako izvučemo iz zatvora i, opet nekako, uvučemo u slobodno Užice, pa da se priključimo partizanima. I jedno i drugo nam je tada bilo nemoguće. Užička Republika nije dugo trajala. Kad su Nemci, krajem novembra 1941, odlučili da ponovo zauzmu Užice, partizani su se morali hitro evakuisati. Posle rata smo saznali: jedan radnički bataljon je, odlukom Vrhovnog štaba (po svoj prilici Titovom odlukom) tada žrtvovan. Na Kadinjači su izginuli skoro svi štitelji povlačenja tog istog štaba.

U odred u pojavio jedan mlad čovek sa ženom. Četnici su ih, koliko se sećam, našli negde blizu Sopota, bez dokumenata. Na pitanje kuda ide, mladić je odgovorio da ide kod njih, hoće u odred. Četnici su, ne bez razloga, posumnjali laže i da je zapravo pošao u partizane. Njegova žena je imala isuviše semitske crte da bi iko, ko o tome ma šta zna, mogao poverovati u valjanost njenih isprava. Mi smo bili skoro sigurni da je ona Jevrejka. Srećom, četnici o tome nisu ništa znali. Mladić je dobio vojničko odelo, oficirski šinjel i čin potporučnika, ali mu oružje nisu dali. Nisu imali poverenja u njega; možda je on ipak pošao u partizane.

Prilikom jednog od njegovih iznenadnih odlazaka u Beograd, vojvoda se ranio i bio je u bolnici. Njegova pratilja (lepa devojka, navodno uhvaćena partizanka, koja se u odred odnekud

pojavi i bila postavljena za vojvodinu bolničarku) pričala je da se on, u vozu, namerno ranio u nogu. Učinio je to, smatrali su svi, u strahu od partizana - u Beogradu mu je bilo sigurnije. Sa njim je ostao samo Buha. Četnici su se uznemirili. Mnogi su tražili da vojvoda bude smenjen i da za novog vojvodu bude izabran jedan poručnik, dotadašnji vojvodin zamenik. Bio je to pristojan, pitom i savestan čovek. Za nekoliko dana, odred se podelio u nekoliko grupa. Jedni su bili za to da sve ostane po starome, ovde im je dobro, zašto da se zameraju vojvodi, drugi su odlučno hteli novog vojvodu, a treći su želeli da idu u Bosnu: neki među njima da bi se aktivno borili protiv komunista, a neki da bi se priključili partizanima. Bilo je to sredinom februara 1942. godine. Partizana je u Srbiji ostalo veoma malo, Užička „republika“ se raspala i partizani su, uglavnom, prebegli u Bosnu. Govorilo se da ih tamo ima mnogo.

Upravo tih dana, dok smo po običaju sedeli u hodniku (u odsustvu vojvode, saslušanja nije bilo, pa je za majku bilo malo posla), prišao nam je jedan čovek koji je radio u opštini (ili sreskom načelstvu) i došapnuo da je sreski načelnik odlučio da nas, za koji dan, pošalje u logor. Treba, rekao je, da bežimo. Moja majka mu je odgovorila da će, nas pobiti ako nas uhvate u bekstvu, a on je objasnio da će nas u logoru svakao ubiti. Trebalo bi pokušati. Pošto nemamo dokumente, treba samo da mu damo naše fotografije, pa će on to srediti.

Tog dana sam, u trafici preko puta, pod izgovorom kako da nekom četniku treba da kupim cigarete, kupio dva formulara za lične karte. To se tada prodavalo u trafikama. Uveče smo zamolili Jeličinog muža, koji nas je sprovodio njihovoj kući na spavanje, da nam dozvoli da se slikamo pod izgovorom da, pred odlazak u logor, želimo da pošaljemo rodbini naše fotografije. Pristao je tek kad mu je majka predložila da se i on slika o našem trošku. Fotograf kao da je shvatio: ujutro su slike bile gotove. Naš poznanik je prošao hodnikom i mi smo mu doturili formulare i slike. Nešto

*Aleksandar
(snimljeno pred begstvo iz zatvora)*

kasnije, on se vratio. Sada smo imali lične karte sa fotografijama preko kojih je uredno udaren pečat. Imali smo i okrugli pečat pri dnu dokumenta. Čovek je to uradio vrebajući trenutak kada je sreski načelnik, na čijem su se stolu ti pečati nalazili, izišao iz kancelarije. Rizikovao je mnogo, a ja, posle rata nisam uspeo da se setim kako se on zvao niti da saznam šta je on u opštini radio.

Majka i ja smo se dogovorili: ona će biti Marija Jurčić, kako se zvala naša bivša služavka, a ja njen sin Aleksandar. Njihove biografije uglavnom znamo, oni su daleko, sada u drugoj državi, i niko naše isprave ili priče neće moći da proverava. Trebalo je samo popuniti te prazne lične karte, uneti imena - a za to nismo imali prilike. Ali, imali smo još nešto, nešto što se pokazalo veoma važno: još ranije, prilikom jednog saslušanja, ugrabio sam priliku kad je vojvoda izišao iz kancelarije i sa hrpe sveže šapirografisanih objava ukrao nekoliko primeraka. To sam uradio tada ni sam ne znajući zašto - o bekstvu još nismo

ozbiljno razmišljali. Objava je bila podeljena u dva dela: jedan deo bio je za četnike, a drugi, manji, za članove njihove porodice. Trebalo je samo popuniti rubriku za imena, pravac i cilj puta. U dnu je pisalo: „Mole se sve usputne vlasti da imenovanome u putu nikakve smetnje ne čine, već da mu, u slučaju potrebe, i u susret izađu. S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu - sloboda ili smrt!“ i ispod toga potpis: Vojvoda, Milija Majstorović. Potpis je bio šapirografisan, ali - važeći.

U odredu je, upravo tada, došlo do neke vrste tihe pobune. Vojvodin zamenik je otvorio vojvodin sto. Jedna fioka je, pričali su, bila puna „Španske mušice“ (vrsta afrodizijaka), a onaj veliki sanduk - pun vezenih čarapa. Četnici su se, konačno, podelili: jedni će ostati u Sopotu, a drugi bi u Beograd da tamo od Nedića (!?!) traže da za novog vojvodu imenuje sadašnjeg vojvodinog zamenika.

Sledećeg jutra odred se postrojio u hodniku. Oni koji su želeli da ostanu u Sopotu stali se na jednu stranu, a oni koji su odlučili da idu u Beograd i od Nedića traže drugog vojvodu, kao i oni koji su želeli da odu u Bosnu, stali su na drugu stranu. Majka i ja smo se pogledali i stali na začelje grupe koja ide u Beograd. U onom haosu, niko nije pitao odkud mi tu. Svi su, valjda, mislili da je to neko drugi naredio... Posle su delili imovinu odreda: ćebad, sanduke sa municijom, kazane, pa su sišli u dvorište, opet se postrojili, držali govore pa čak i malo šenlučili... Sve je to bilo nekako svečano a mi nestrpljivi da krenemo. Primetili smo da je u našoj grupi i onaj potporučnik sa ženom.

Do Đurinaca smo išli pešice, mi negde na začelju kolone. Niko nas nije ništa pitao a mi nismo znali kako će se sve to završiti. Važno je biti što dalje od sreskog načelnika, koji hoće da nas pošalje u logor. I što dalje od njegovih žandara.

U Đurincima smo morali čekati voz za Beograd. Verovatno je kasnio - ili smo mi stigli prerano. Četnici su se rasuli po manjim grupama i mi smo ostali sami na peronu. Očednom se pojavila patrola žandara, onih iz Sopota. Već su nas znali. Prišli su i strogo upitali kuda idemo. Majka se rastužila: „Ne znam, vode nas, verovatno, u logor. Tamo će nas pobiti.“ Na njen plač, žandari su počeli da je teše, tvrdeći da nas niko neće ubiti; ne ubijaju Nemci žene i decu. Držaće nas u logoru dok se ovaj rat ne završi... Ubrzo su otišli, uvereni da je sa nama sve u redu. Isprave nisu ni tražili.

Malo posle se pojavio „Popče“²⁷, ropočevački bogoslov, seoski đilkoš, lep, visok i vitak. Imao je četničku uniformu (zapravo, svečano seljačko odelo i šubaru sa kokardom), o pojasu kamu i jednu malu bombu. Drugog oružja nije imao. Mislim da nije pripadao nijednoj četničkoj formaciji, ali se, po selu, pravio važan. I on nas je upitao kuda idemo, pa je majka ponovo udarila u plač i ispričala malopredašnju priču. Popče se naljutio: „Ne pitam ja vas kuda idete da bi mi vi pričali priče. Hoću da vam pomognem, ako mogu. Zato vas pitam.“ Onda smo mu rekli da smo pošli sa ovima u nameri da pobegnemo, da imamo isprave, ali da nisu popunjene i da nemamo čime da ih popunimo. Popče nas je poveo u jednu sobicu u kafani, koja se nalazila tu do stanice i od kafedžije je zatražio pero i mastilo. Kafedžija je doneo što mu je traženo, ali je gundao: „Nemoj Popče da mi zapališ kuću.“ Popče mu je odmah odgovorio: „Ako ne budeš držao jezik za zubima,

---

²⁷ Nedavno sam saznao: Milan Radojević i pripadao je organizaciji Draže Mihajlovića. Krajem rata je emigrirao nekuda u inostranstvo gde je pre nekoliko godina i umro.

ja ću ti lično zapaliti kuću.“ Tako se njihov razgovor završio. Popče je popunio legitimacije i objave, a ja sam potpisao sreskog načelnika. Ili je bilo obratno - ne sećam se, a nije ni važno. Važno je da smo imali ISPRAVE.

Ubrzo smo ušli u voz. Odred je bio naguran u dva stočna furgona; na podu je bila slama. Do nas je sedela žena onog potporučnika i nešto šaputala sa mojom majkom. Poverile su se jedna drugoj i dogovorile da se, nalaze svakog dana, na određenom mestu i u određeno vreme.

Putovali smo dugo, jer je voz svakog časa zastajkivao. Valjda je morao da propušta nemačke vojne transporte. U Beograd smo stigli kasno popodne. Istovarivanje iz vagona i postrojavanje na peronu. Na mestu između sadašnje železničke stanice i pošte je bila zgrada, vojna stanica. Neki četnici su istrčavali iz stroja i odlazili do klozeta. I mi smo. A u WC-u smo ostali dugo. Čini mi se, strašno dugo. Kad smo izvirili, odreda više nije bilo. Pošli smo prema izlazu sa narodom koji je tek prispeo nekim drugim vozom,. Kod izlaza je bila velika gužva. Na stepeništu, mnogo naših agenata, žandara i nemačka Feldpolicija.²⁸ Propuštali su jednog po jednog putnika pregledajući svima isprave. Pružili smo im naše legitimacije. Agent ih je pogledao i dao nam znak da prođemo.

USPELO JE!

---

²⁸ Nemački *Feldpolizei*: vojna policija

Sedmo pismo

Beograd, 17. april 1992.

Rođeni,

Kao što si iz prošlog pisma mogao videti, naše bekstvo i nije bilo tako spektakularno. Da bi se ostvarilo, sada mi se čini, nije bilo potrebno ni mnogo veštine ni mnogo hrabrosti. Trebalo je, jednostavno, odlučiti se... I, naravno, imati sreće. Uostalom, ako u kritičnim trenucima ne doneseš odluku, sreća ti sama neće doći.

Sada, kada o svemu tome pišem, prisećam se da mi, zapravo, nikakve planove nismo imali. Bilo nam je važno pobeći iz zatvora i biti što dalje od sreskog načelnika i vojvode. O tome šta posle toga - jednostavno nismo razmišljali. Oslobodivši se odreda i stigavši u Beograd, osetili smo neku vrstu slobode. Uspeli smo!

A i o tome da je sloboda veoma relativan pojam, u tom trenutku nismo razmišljali.

Bilo je kasno. Policijski čas samo što nije počeo. Pred stanicom, neke žene nude prenoćište. Pošli smo za prvom. Stanuje tu blizu, kod stanice. U Karađorđevoj ulici. Po osobi 20 dinara. Toliko smo imali.

Ne sećam se stana u kome smo prenoćili. Pamtim samo sobu, spavaću. Bila je to klasična spavaća soba sa bračnim krevetom, noćnim stočićima, slikom bračnog para iznad kreveta i malim tepisima pored svakog kreveta. Da pri ustajanju ne bi zeble noge. Ja sam ležao na jednom takvom tepihu. U sobi nas je bilo dvadesetak. Na krevetu je ležala gomila ljudi. Na podu isto. Zbijeni, ležali smo tako da su nam noge bile pod krevetom, a glave virile. Da nas više stane. Umoran, odmah sam zaspao. Usred noći, probudilo me je jako svetlo. Nemački policajac sa džepnom lampom. Traži isprave. Svi smo onako bunovni, počeli tražiti svoje legitimacije. Gužva. Pružio sam mu moju, pogledao je i vratio. U redu je.

Tog dana, kad smo pošli iz Đurinaca, nismo ni jeli. Gde bismo i kako bi mogli? Uostalom, na to nismo ni mislili. Nismo ni bili gladni. Zebli smo. Od straha hoćemo li uspeti koliko i od zime. U Beogradu je tih dana bilo zaista veoma hladno i vlažno. Ustali smo rano i otišli pravo frizeru. Moja majka je imala upadljivo „platin“ plavo obojenu kosu. Promenila je boju u neupadljivu smeđu. Zbog poternica, ako ih bude. Onda se, sa telefonske govornice, javila Mihajlu. Mihajlo Rajković, advokatski pripravnik, sin poznatog beogradskog knjižara („Rajković i Čuković“), bonvivan, bio je već nekoliko godina „prijatelj“ moje tetke Erne. Znao je to ceo Beograd. Čim je prepoznao majčin glas, rekao je da odmah dolazi. Sastaćemo se na ulici kod železničke stanice. Došao je ubrzo, ali nam nije odmah prišao. Šetao je a mi za njim. Predostrožnost koju je, verovatno, video u nekom filmu ili o kojoj pročitao u nekom romanu. Svejedno gde, korisno je, jer se tako može videti ako nas neko prati. Na kraju smo ušli u jednu polupraznu poslastičarnicu tu u ulici Gavrila Principa. Mihajlo je naručio „kolače“. Ratne: brašno, malo šećera, više saharina i voda.

Razgovarali smo. Doneo nam je nešto novaca i neke stvarčice. Šta, ne sećam se. Naći ćemo se sutra opet. Na istom mestu. Za baku i Ernu ne treba da brinemo, u Budimpešti su. Tamo Jevreje ne diraju...

Tu, pred železničkom stanicom, bio je nekakav hotel. Zvao se „Đerdap“. Bedna zgrada u raspadanju. Iznajmili smo sobu. Jazbina. Pred stanicom smo kupili jednu cepanicu, sećam se, za 150 dinara, i isto toliko smo platili da nam je Šiptar²⁹ iseče tu na ulici. U sobi smo podložili vatru. Peć je bila malena, dobra, ali tek što se soba zagrejala, drva su izgorela. Ipak, malo smo se ogrejali i onda zavukli u krevet. U odeći. Da bi bilo toplije.

I sledećeg dana smo se našli sa Mihajlom. Doneo je nešto odeće i novca. I loše novosti. Onog dana kad smo stigli u Beograd, ubijeni su poznati policijski agenti Đorđe Kosmajac i Obrad Zalad. (*Bilo je to 6. marta 1942. godine.*) Beograd je blokiran, niko iz njega ne može izaći, a policija „češlja“ grad tražeći atentatore. Nismo mogli doći u gore vreme! Valjda će blokada biti skinuta za koji dan...

Našli smo se sa onom Jevrejkom i dogovorili za sledeći sastanak. Mojoj majci je palo na pamet da, ako ona bude uhvaćena, ta naša poznanica pokuša mene da spase. Znači, u slučaju da se nešto desi mojoj majci, a ja ne budem uhvaćen, naći ću se sa tom ženom. Ona će se onda, koliko može, pobrinuti za mene.

Otišli smo kod Duška limara. Imao je radnju u Dečanskoj ulici. Bio je iznenađen kad nas je video. Odmah nam je rekao da je moj otac prethodnog dana bio kod njega. Sada je u logoru na Sajmištu. Nemci su ga angažovali da, kao inženjer, projektuje barake za logoraše. Otac je to iskoristio i izmislio da su mu potrebne nekakve tablice za proračunavanje betona. Došao je u grad u pratnji dva nemačka vojnika. Bili su to stariji ljudi, Duško im je dao nešto novaca za pivo i oni su otišli u kafanu preko puta (kod „Mornara“), pa je mogao sa ocem na miru da razgovara. Predložio mu je da, za koji dan, opet izmisli nekakav razlog i dođe u Beograd. Oslobodiće se pratnje na isti način kao danas, a ostalo je lako: Duškov kum je šef policije, on će mog oca uhapsiti i sprovesti gde god on to želi. Duško u Homolju ima sestru Radu. Mogu ga tamo odvesti. Tamo će biti bezbedan. Možemo i mi tamo otići čim prestane blokada grada. Otac mu je rekao da neće bežati jer Nemci za svakog odbeglog streljaju 70 ljudi. On se već prijavio za rad u Poljskoj. Ovde je teško, gladuju i ubijaju ih. U Poljskoj će biti siguran dok se rat ne završi. Nemcima su potrebni stručnjaci. Radiće u nekom rudniku. Za svaki slučaj, Dušku smo, za oca, dali dve objave od onih ukradenih. Da mu se nađu.

Probudila se nada da ću se nekako ponovo naći sa ocem. Ili u Homolju ili čim se rat završi. Istina, kraj rata se nije ni naslućivao. Nemci su na frontovima napredovali i niotkud nije bilo dobrih vesti.

Iako je bilo hladno mi nismo smeli dugo da sedimo u hotelskoj sobi - postali bismo sumnjivi portiru, a majka je znala da su portiri uvek povezani sa policijom. Išli smo po bioskopima. Pre podne na matine, pa popodne opet...Tamo je bio mrak, a hladnoća nije bila nepodnošljiva.

---

²⁹ U Beogradu su pre rata, a i za vreme okupacije, stanovi najčešće grejani drvima ili ugljem. Na ulicama i oko drvara je bilo mnogo Šiptara opremljenih testerama, sekirama i nogarima za rezanje drva. Oni su, za relativno malu svotu novca, sekli drva i unosili ih u podrum.

Hranili smo se u obližnjoj kafani. Mihajlo nam je dao bonove za hleb. Dnevno, po sto pedeset grama.

Trećeg dana našeg boravka u Beogradu sledilo je neprijatno iznenađenje: portir nam je saopštio da sutra ujutro moramo napustiti hotel. U hotelsku zgradu će se useliti italijanska vojska, neka jedinica sa peruškama na kapama. To popodne je bilo užasno hladno, u bioskopima su nam prozeble noge a činilo mi se čak i kičma. Smislio sam. Kupili smo dosta novina, bile su veoma jeftine. Ušli smo u jednu kafanu u zgradi do našeg hotela. Tu smo nešto pojeli. Svirala je muzika. Bučno. Pevačica je pevala, sećam se: „Si, si, si, sviraj moju serenadu, serenadu srca mog“. Kafana je bila prepuna. Pećančevi četnici iskićeni redenicima, prostitutke, šverceri... Nismo dugo ostali, malo smo se zagrejali i otišli. U kafani nas je neko mogao prepoznati.

U sobi sam napravio ršum. Povadio sam fioke i polomio im sve osim čeonih delova koje sam vratio na mesto. Pokupio sam vešalice i police iz ormara i noćnih ormarića. Povadio sam skoro sve daske iz jednog kreveta; ostavio samo tri, da drže dušek. I sve to sam, polako, ložio. Zagrejali smo se bogovski, zaspali i sutra ujutro otišli u grad. Opet bioskopi... Našli se sa Jevrejkom. Kuda? Ni ona nije znala. Javljali smo se, telefonom, nekim prijateljima. Svi su bili uplašeni: „Nemoj dolaziti, opasno je. Imam decu, izvini“... Bio je to mart 1942. Grad je tih dana bio hladan, jadan i duhovno usran. Onda je, predveče, Jevrejka smislila i odvela nas poznanicima. Prezime pamtim: Čaturilo. Simpatični mladi ljudi, prvi ili drugi sprat, zgrada u ulici Kralja Milana, do sadašnje apoteke „1. maj“. Tu smo noćili. Niti su nas oni pitali ko smo, niti smo im objašnjavali. Tako je bolje.

Sledećeg dana Jevrejka nas je odvela do gospođe Bodi.³⁰ Mislim da joj je bila ³¹rođaka, možda tetka. Divna starija žena, supruga generala Bodija, koji je sebi, pred rat, oduzeo život, ko zna zbog čega. Primila nas je bez oklevanja, toplo. Možemo ostati sve dok bude potrebno. Na opasnost nije ni pomišljala. Smestila nas je u svoju spavaću sobu. Ona će lako.

Oko osam, kada smo, prozeblili i iscrpljeni, nameravali da legnemo, zvono je najavilo neočekivanog posetioca. Bio je to sused, o kome nam je gospođa Bodi pričala. Policijski funkcioner, neprijatan čovek, odan Nemcima. Voleo je da se karta sa gospođom Bodi. Brzo smo ušli u spavaću sobu i, za svaki slučaj, zavukli se pod krevet. Sused je ušao u dnevnu sobu, očigledno dobro raspoložen. Predložio je našoj domaćici da igraju poker, a ona se izgovarala glavoboljom. On je, veseo, ubeđivao da će joj, tokom igre, glavobolja prestati.

- Nemam novaca, bio je njen drugi razlog...

-Za novac ne brinite, danas sam uhvatio jednu jevrejsku porodicu. Tri osobe. Zamislite, krili su ih naši, Srbi, muž i žena. Ukupno pet osoba. Znaite, za svakog uhvaćenog Jevrejina, ili onog ko krije Jevreje, dobijamo po pet hiljada. Danas sam zaradio dvadeset pet hiljada. Evo Vam pet - ako dobijete u igri, vratićete mi ih, a ako izgubite, ja sam na svome...

---

³⁰ Pre nekoliko godina sam saznao kako je ta plemenita žena završila. Posle nas je, izvesno vreme, u svom stanu krila nekog komunistu. Kasnije, pred kraj rata, približio joj se jedan nemački oficir. Pristojan čovek (i među njima je bilo takvih), objasnio joj je da ne želi da ratuje. Hoće da dezertira, ali ne zna gde i kako da se sakrije. Nije sam, ima još jednog druga. Gospođa Bodi ih je primila i krila nekoliko meseci – sve do dolaska Crvene armije i partizana. Onda je neko “dojavio” oslobodiocima da se kod nje, verovatno, neko krije: već mesecima ona donosi kući više hrane nego što je, njoj samoj, potrebno. Nemce su uhvatili i odmah streljali, a nju strpali u zatvor. Posle izvesnog vremena se pojavio onaj komunist koga je ona krila. Sada viši funkcioner, učinio je ono što je bilo potrebno i ona je puštena, ali nažalost, prekasno. U zatvorskom podrumu je navukla “galopirajuću tuberkulozu”. Ubrzo je umrla.

Gospođa Bodi je, sva užasnuta, donela karte. Mi smo se, pod krevetom, dugo tresli. Igrali su do pred zoru. Kad je policajac otišao, gospođa Bodi je bila pred nervnim slomom. Čitavu noć se pitala: „Možda ovaj zna koga imam u sobi, pa se sa mnom igra mačke i miša? Možda će, pred zoru izvaditi revolver i sve nas odvesti da zaradi još petnaest hiljada dinara?“. Isto smo se i mi pitali te noći. Čim je svanulo, izvukli smo se iz stana gospođe Bodi. U blizini klanice, našli smo nešto što se nazivalo „hotel“. Hotel „Drina“. Jazbina gora od prethodnog hotela, onog kod železničke stanice. Klozet: prljava daščara u dvorištu. Grozno, ali ipak - hotel. U hotelima je, činilo nam se, bilo najbolje. Niko ne pomišlja da se tamo neko krije.

Ta tri ili četiri dana koje smo proveli u tom hotelu, prošla su, uglavnom, bez incidenata. Kupovali smo nešto hrane u gradu i jeli u sobi, sa rasprostrtih novina. Spavali smo mnogo. U krevetu je bilo toplije, a i vreme je tako brže prolazilo. Išli smo u bioskope. Sećam se samo jednog filma, zvao se „Na lepom, plavom Dunavu“. Nemačka limunada sa pevanjem, začinjena pričom o brodarima, Dunavu i švercu saharina. Prikazivan je u bioskopu „Drina“. Kad smo izlazili, primetio sam školskog druga, Rudolfa Putru Po prezimenu, pretpostavljao sam da je bio nemačkog porekla. Pošao je za nama. Upozorio sam majku na opasnost. Možda me je prepoznao, iako sam imao dignutu kragnu i kapu spuštenu do očiju. Išli smo prema klanici, skrenuli desno, a on je još bio iza nas. Možda je to bilo slučajno, a možda i nije? Onda sam video zgodnu kuću, sa dvorištem i niskom ogradom koja mi se dopala. Ušli smo u dvorište, prišli kući, zaobišli je, preskočili ogradu, prošli kroz drugo dvorište i našli se u susednoj ulici. Mog školskog druga više nismo videli.

Kao što rekoh, u hotelu „Drina“ smo ostali tri ili četiri dana. Onda su nam rekli da moramo napustiti sobu - opet zbog Italijana sa peruškama. Srećom, saznali smo da je prestala blokada grada. Popunili smo naše objave. Putovaćemo za Krepoljin, mesto u Homolju. Duško nam je rekao da je tamo sloboda, Nemaca nema. Njegova sestra Rada Šikić udata je u tom, za mene do tada sasvim nepoznatom, mestu. Njen muž drži dućan. Treba samo da im kažemo da nas je poslao Duško. Oni već znaju... Možemo ostati kod njih do kraja rata. Pravac puta je: od Beograda do Požarevca. Tamo ćemo, na stanici, naći privatno prenoćište. Sledećeg dana rano treba da uhvatimo voz do Petrovca na Mlavi. Tu možemo noćiti u hotelu. Iz Petrovca treba da idemo do Krepoljina. Uvek ima seljaka koji će nas prevesti za malo para.

Voz do Požarevca je bio prepun. Uglavnom šverceri. Sedeli smo na nekim njihovim stvarima. Izlazeći u Požarevcu, primetio sam da mi se majka trgla i da je požurila. Našli smo sobu, blizu stanice. Ubrzo za nama došla je policija. Detaljan pregled dokumenata i kratko saslušanje. Otišli su. Majka je znala: na stanici ju je video i, verovatno, prepoznao poznanik, Rus, emigrant, sada oficir ruske belogardejske vojske. Izgleda da joj se, pre rata, bezuspešno udvarao, pa je omrzao. Majka se, istina, mnogo promenila: ne šminka se, promenila je boju kose i frizuru a, povrh svega, vezala je maramu kao što vezuju seljanke. Možda i nije bio siguran, pa je nije odmah hapsio, ali je ipak poslao ljude da provere.

Sledećeg dana smo, uskom prugom, („ćinom“) produžili do Petrovca na Mlavi. Vreme se prolepšalo; voz nije bio prepun a opasnosti su, činilo nam se, ostale iza nas. Uskoro ćemo biti u Homolju!

U Petrovcu smo našli hotel, pravi palanački. Takvi su se u Srbiji obično zvali „Grand“ ili „Evropa“. Odmorili smo se i sišli da večeramo. Tu, u hotelskoj kafani, bilo je mnogo seljaka pa smo ubrzo našli jednog koji je hteo da nas poveže do Krepoljina. On sutra, taljigama, ide tamo. Povešće nas za 250 dinara, ali da damo kaparu - 50 dinara. Pristali smo i majka je platila. Obećao je da će doći po nas u sedam.

Čim je on otišao, našem stolu je prišao drugi. Nije mi se mnogo dopao. Čuo je naš razgovor. Poveo bi nas on za 200 dinara. „Već smo dali kaparu 50 dinara“, odgovorila je majka odbijajući ga. Seljak je objasnio da su mu konji i kola bolji i da polazi ranije. Ionako treba da damo još 200. Mati je pristala, ići ćemo sa onim ko pre dođe.

Probudivši se rano, sišli smo i videli onog nesimpatičnog - čekao je pa smo, gonjeni željom da odemo što pre, odmah pošli. Dan je bio lep, konji jaki, prosto smo leteli... Veliko Selo. Čudno ime! Setio sam se stihova: „Od Velikog Sela, pa do samog Ždrele / ko da j' vila neka, ćilim razastrela³²... Stihove inače nisam pamtio ali su ovi, nekako sami, izronili iz mene. Seljak je rekao da je Ždrelo ulaz u Gornjačku klisuru. Tamo je manastir Gornjak. Setio sam se i pesme „Noć u Gornjaku“³³, naravno, ne cele - to je prevazilazilo moje mogućnosti. Ušli smo u klisuru, vozili se pored Mlave i, u poetskom raspoloženju, došli do Gornjaka. Ođednom - četnici! Zaustavili su kola, naredili da sidemo i poneseemo stvari - seljak može da produži. On je hteo da nas sačeka. Nisu mu dali...

Na ledini pred manastirom stajao je visok, naočit četnik u jednostavnom seljačkom suknenom odelu, sa pištoljem o pojasu. Uredna, riđa brada. Bio je kratak: „Mi o vama sve znamo. Znamo da imate lažne isprave. Priznajte ko ste i kuda ste pošli. Biće bolje za vas.“

Majku su izdale noge. Sela je na ledinu i, na moj užas, počela da priča. Sve! A trebalo je da poriče, tako smo se dogovorili. Uostalom, sad je sve gotovo. Predaće nas vojvodi ili poslati pravo u logor. Samo da nas pre toga ne muče. Nije rekla jedino kod koga idemo (to je preskočila, kasnije mi je objasnila, da ne naudi Dušanu i Radi). Nije dugo pričala, ali je rekla sve: ko smo, odakle smo i odakle smo pobjegli. Četnik je mirno saslušao pa skinuo šubaru i rekao prekrstivši se: „Gospođo, zahvalite Svevišnjem što vas je nadahnuo da kažete istinu - ako je to, što ste rekli, istina. Mi smo Kraljeva jugoslovenska vojska u Otadžbini i nećemo vas predati ni Nemcima, ni onim četnicima od kojih ste pobjegli. Imali smo informacije da ide gestapovka sa detetom i zbog toga smo vas zadržali. Vidite onu trojicu tamo (pokazao je tri vojnika koji su se sunčali kraj jednog zida), oni su već bili određeni da vas ojavaše. (Reč „ojavašiti“ bila mi je potpuno nepoznata, ali je njegov pokret kažiprstom preko grla bio dovoljno rečit.) Mi vam, na reč, ne možemo poverovati. Zbog toga ćete neko vreme ostati ovde, dok naši ljudi vašu priču ne provere u Beogradu.“

Smestili su nas u jednu manastirsku ćeliju. Nisu zaključavali vrata, ali je pred ulazom u zgradu, nalik na baraku stajao stražar. Soba je bila jednostavna: vojnički kreveti, sto, dve-tri stolice i peć, bubnjara. Ložili su je redovno. Bilo je toplo i prijatno gledati kroz prozor. Napolju, Mlava, deo klisure i opet kiša. Na prozorima rešetke. Kad smo hteli u klozet, pratio nas je stražar. Bežati se nije moglo, bar ne lako. Hranili su nas dobro, vojničko sledovanje je bilo ukusno i obilno. Čak

---

³² Stihovi Đure Jakšića

³³ Stihovi Đure Jakšića

su nam doneli i hrpu predratnih stripova. Jednom je došao četnik da nas pita treba li nam što. Nije trebalo ništa osim - da nas puste.

Čekanje i neizvesnost nisu nam bili suviše teški. Činilo nam se, ni sam ne znam zbog čega, da su ovi četnici zaista drugačiji i da nas neće pobiti. Posle desetak dana, došao je onaj sa riđom bradom i doveo još jednog, očigledno starijeg po činu. Predstavili su se: riđobradi se zvao Jagoš (prezime sam zaboravio i tek mnogo godina kasnije saznao: Živković) i bio je kapetan. Onaj drugi je bio major, Siniša Ockoljić, Pazarac³⁴. Rekli su nam da su proverili ono što je moja majka ispričala i utvrdili da je govorila istinu. Za nama je, u međuvremenu, raspisana poternica. Zbog toga je Petrovac bio blokiran. Istina, Ljotićevci³⁵ su zakasnili i učinili su to tek pola sata pošto smo mi izišli iz Petrovca. Imali smo sreće. Sada smo slobodni. Ako idemo u Krepoljin, treba da se javimo komandantu tamošnjeg odreda, kapetanu Mihajlu Miki Pejčiću. On već zna za naš dolazak. Bićemo pod njegovom zaštitom. Pejčić će se brinuti o nama. Niko ne treba da zna ko smo. Zvanično, moja majka je Pejčićeva snaha, žena njegovog brata koji je u zarobljeništvu.

Meni su poklonili šajkaču sa jugoslovenskim grbom i rekli da sam “od sada jugoslovenski vojnik“. Zaustavili su prva seljačka kola, natovarili nas i ono malo stvari što smo imali i srdačno nas pozdravili. Pošli smo u Krepoljin koji je udaljen oko četiri kilometra od Gornjaka.

Siniša Ockoljić Pazarac

---

³⁴ Siniša Ockoljić - Pazarac, major Jugoslovenske vojske. Motajući se za vreme rata po Homoljskim planinama, često smo ga sretali. Na nas je ostavio utisak poštenog čoveka, patriote i dobrog oficira. Vojnici su ga voleli i poštovali, a Nemci i Ljotićevci uporno pokušavali da uhvate. U nekim novinama sam pročitao da je on, po završetku Drugog svetskog rata, jedno vreme iz Trsta rukovodio obaveštajnom mrežom i ubacivanjem diverzanata u Jugoslaviju. Docije sam saznao i da je, po Ozninom nalogu, otet negde na putu između Trsta i Beča, da je više od godinu dana držan u nekom Ozninom zatvoru u Beograd i najzad ubijen.

³⁵ Pripadnici kvislindskih jedinica koje je organizovao Dimitrije Ljotić. U Popularnoj enciklopediji BIGZ-a, Beograd, 1976. stoji: „Dimitrije Ljotić (Smederevo 1891-45), rukovodilac fašističke organizacije *Zbor*; petokolonaš, stavio se direktno u službu okupatora: pristalice Ljotića i njegove organizacije nazvani su *Ljotićevci*, pobjegao je iz zemlje pred kraj rata.“ Šturi i, rekao bih, čak nedovoljni podaci. Ljotić je bio političar koji je na izborima pred Drugi svetski rat prošao sa katastrofalno malim brojem glasova – osim u njegovom rodnom Smederevu. On se 1941. zaista bez ikakve rezerve, stavio u službu okupatoru i organizovao svoje jedinice, ozloglašene Ljotićevce, koji su zdušno služili Nemačima. Ljotićevci su, primera radi, u Kragujevcu pomagali Nemačima da hvataju ljude i odvođe ih na stratište. Mogućno je da su tom prilikom (kao što njihove pristalice danas tvrde) i puštali neke ljude, svoje prijatelje, ali ipak stoji činjenica da su oni, samo u tom gradu, zajedno sa Nemačima, odveli na streljanje oko 3.000 nevinih ljudi. Činjenica je da su za sve vreme rata, gde god su mogli, učestvovali u nemačkim akcijama „čišćenja terena od bandita“ bez obzira da li su ti „banditi“ bili partizani, Dražini četnici ili nevini seljaci koji bi im se našli na puti.

Osmo pismo

Beograd, 19. april 1992.

Rođeni,

Otkako si mi telefonom rekao da nastavim ovako, da ti sve ovo što pišem nije preopširno, lakše mi je. Ipak, prijatno me je iznenadila činjenica da ti to čitaš i svojim prijateljima i da ih to zanima. Ako je zaista tako, nastaviću.

U Krepoljinu je bio pazarni dan. Pejčića smo lako našli na trgu. Onako ogroman, kako su nam ga opisali, padao je u oči. Izljubio nas je i odveo Živanu opančaru, dobrom i mirnom čoveku na drugom kraju Krepoljina - tamo prema Žagubici. Kod njega ćemo stanovati. Odmah smo se javili i Dušanovoj sestri Radi. Ona je, sa mužem, imala dućan u centru Krepoljina.

Posle nekoliko tmurnih dana, počelo je proleće. U Homolju su bili Dražini. Oni su sebe smatrali delovima jugoslovenske vojske koja se nije predala okupatoru, ali su, radi kratkoće, sebe najčešće nazivali četnicima. I ja ću ih u ovim beleškama, tako nazivati. Pod komandom su Draže Mihajlovića i drže ovaj kraj tako što kroz Gornjak niko nekontrolisano ne može da prođe. Siniša Pazarac je komandant korpusa, zapoveda širim područjem i u direktnoj je vezi sa Ravnom gorom gde se nalazi Draža. Nemce, zbog represalija (streljače sto Srba ili Jevreja za svakog nemačkog vojnika), ne napadaju, ali će to početi kad za to dođe vreme.

Krepoljin je malo mesto: dva-tri dućana, dve-tri kafane, opština, opančar, grnčar. Glavna ulica proteže se duž puta Petrovac - Žagubica. Tamo, malo dalje, ima još nekoliko uličica. Ja sam veći deo vremena provodio u dućanu. Pomagao sam Radi i Peri, njenom mužu. Kupci su, dobrim delom, bile Vlajne. Njihov jezik nisam razumeo. Zato sam učio vlaški, zapravo učio sam one fraze koje su kupci, ulazeći u radnju, obično izgovarali, kao i ono što je trebalo da im odgovorim. To mi je posle veoma koristilo. Prodavao sam so, petrolej, marame, konac, igle, zejtin... Pera je, najčešće bio na putu i donosio je robu. Vremenom, preuzeo sam poslove u dućanu. Rada je bila prilično lenja. Moja majka je kuvala. Troškove smo delili sa Radom. Kasnije je bilo nekih nesuglasica oko te deobe. Od četnika smo dobijali iznutrice besplatno. Oni to nisu koristili. Odred je, čini mi se, brojao stotinak ljudi, pa je od stoke koja su klali za kazan, uvek ostajalo dosta džigerice. Majka je, kod Rade, ponekad priređivala ručak za oficire odreda. Pored Mike Pejčića, dolazili su i poručnici Bora i Joca. Pojavila se i žena jednog od Dražinih bliskih saradnika, Anđa Lalatović, veoma lepa i elegantna. U mojoj majci se probudila ženska sujeta. Odlučila je da preboji kosu. Negde je nabavila kanu. Nije pročitala uputstvo i spremila je rastvor pogrešno. Ispalo je fantastično - u svim duginim bojama, kao papagaj. Morala je da bira: da se ošiša ili da nosi turban. Odlučila se za turban i tako šetala Krepoljinom. Po mom mišljenju, suviše je padala u oči.

Upoznali smo i druge Dražine oficire koji su prolazili kroz ovo mesto. Neki su bili u civilu, elegantno odeveni.³⁶ Odlazili su, kao obaveštajci, nekim poslovima u Beograd. U Krepoljinu je bio i jedan komunista, učitelj Pešić, sa ženom (ona je bila iz Petrovca na Mlavi) i sinom. Sklonili su se od Nemaca, a Dražini su im tu nešto pomagali. Bila je tu i jedna devojka, ime joj nismo znali, samo nadimak - Rumba. Zgodna i vesela, ruskog porekla, bila je neko vreme, u partizanima. Četnici su je negde zarobili pa pustili. Živela je u obližnjem selu Breznici. Njen položaj nam nije bio sasvim jasan.

Pojavila se tu odnekud i Kira. Izuzetno lepa žena, imućna i tuberkulozna. Zakupila je jednu kuću izvan sela, u dolini Mlave. Zavesa na njenim prozorima uvek su bile spuštene a ona danju nije izlazila iz kuće. Povremeno je pozivala društvo na večeru: nekoliko Dražinih oficira, Pešićeve, Rumbu, moju majku, mene. Jedina slika koja mi je sa tih večeri ostala u sećanju sada mi deluje sasvim nestvarno: ona, koja sedi gotovo nepomično na čelu stola, odabrana jela, lep porcelan, sve to osvetljeno svetlošću nekoliko sveća. Gosti se, u polutami, gotovo i ne vide... Bila je ćutljiva. Nju je zamaralo da govori ali je, očigledno, uživala u društvu. Nekome je rekla da zna da će uskoro umreti. Zato se i povukla tamo. Posuđe kojim se ona služila razlikovalo se od ostalog posuđa - da ga neko od gostiju slučajno ne upotrebi i tako se zarazi. Šta je sa njom kasnije bilo, ne znam.

Došlo je leto. Odlazili smo na Mlavu, na kupanje. Bilo je mirno, kao da smo na letovanju i da rata nema. Otac mi je nedostajao. Često mi se činilo da ga čujem kako dolazi. Imao je običaj da, dolazeći, tiho kašljuca, kao da hoće nekog da upozori na svoje prisustvo. Pričinjavalo mi se to i u Sopotu, kad su ga odveli – a i sada opet.

U to vreme sam upoznao puškara. Bio je četnik u odredu Mike Pejčića. Oniži, temeljit i veoma vredan, zanosio je pomalo u govoru, pa su ga zvali Mađar. Bio je dobar majstor, cenili su ga zbog toga i niko nije razmišljao o tome odakle je. Rado sam odlazio u njegovu radionicu i gledao kako radi. Naše druženje je prekinuo njegov odlazak na odsustvo i ja sam nestrpljivo čekao njegov povratak.

Posle desetak dana, saznali smo da je u Gornjaku uhvaćen špijun. U Krepoljinu je zavladao veliko uzbuđenje, jer se čulo da je to bio upravo onaj puškar. Nekoliko dana kasnije, stigao je i naš poznanik, Dražin obaveštajni oficir koji je puškara uhvatio. On nam je ispričao da je, vraćajući se sa nekog zadatka iz Beograda, zanoćio u Petrovcu na Mlavi, odseo u tamošnjem hotelu i umešao se u grupu ljotićevaca koji su, dole u restoranu, sedeli i pili. U neko doba noći je primetio i našeg puškara, prilično pijanog, pa je seo za njegov sto. Puškar ga nije prepoznao i hvalio se da je upravo bio kod Marisava Petrovića, ljotićevskog komandanta i da se sa njim dogovorio kako da postave zasedu Siniši Pazarcu...

Obaveštajac je, sledećeg jutra, to javio četničkom štabu i puškar je, vraćajući se u svoj odred, u Gornjaku uhvaćen. Posle trećeg šamara je sve priznao. Dovešće ga za koji dan u Krepoljin da mu narod sudi.

Nije mi bilo sasvim jasno kako će izgledati to narodno suđenje, ali sam se tome mnogo radovao. I bio sam nestrpljiv da počne.

---

³⁶ Jedini čijeg se imena sećam bio je Velja Ostojić (To nije onaj major Ostojić koji je bio kod Draže u štabu). Mislim da je ovaj imao čin majora ili čak potpukovnika.

Naravno, sada su već svi u Krepoljnu bili sigurni da je puškar bio Mađar. Špijun nikako nije mogao biti Srbin. Morao je biti Mađar. I prošlog rata su Mađari bili protiv nas. Možda je bio i ustaša. Priznaće on sve to...

Tri dana su brzo prošla. Puškar je doveden u Krepoljin. Vodili su ga kroz selo. Za njim je išlo nekoliko četnika i dvadesetak seljaka. Lice mu je bilo tako izobličeno da sam ga, stojeći pred Radinim dućanom, jedva prepoznao. Bio je bos, iscepan i krvav. Ruke su mu na leđima bile vezane debelim užetom. Tukli su ga kundacima i motkama, gađali kamenicama i terali da govori kako je špijun i izdajica... On je, otečenih usana nešto nerazgovetno mumlao, posrtao je, povremeno padao, dizao se i zamagljenog pogleda nastavljao, činilo se sasvim nesvestan šta se sa njim dešava. Grupa je išla do kraja sela i vratila se, tukući ga neprestano. Na sred sela je stala, jer je puškar, upravo tu, pred opštinom, konačno pao izgubivši svest. Odneli su ga iza zgrade i tamo, sa jednim stražarem, ostavili. Nešto kasnije, selom je prošao opštinski telal i, udarajući u doboš, pozivao meštane da dođu i još jednom vide špijuna...

Kad sam, uprkos protivljenju moje majke, otišao iza opštinske zgrade, tamo je već mnogo ljudi stajalo u redu. Puškar je ležao na utabanoj stazi, a seljaci su ga, prolazeći, udarali štapovima i nogama, pljuvali ili samo psovali, pominjući mu najčešće majku mađarsku. Nije više ni mumlao. Ležao je na boku, potpuno izobličeno i nekako smanjen - rekao bih više kao nekakva drhtuljava i krvava gomila nego kao ljudsko biće.

Pored stražara stajala su dva veoma visoka i koščata čoveka. Pričali su da su izbeglice i da su špijuna, dok je vođen kroz selo, prepoznali. Odmah su ga prepoznali. On je Mađar, ustaša i špijun, on je lično poklao njihove porodice. Sada su tražili da mu oni presude. Od odreda su dobili dve stare francuske puške i po tri metka.

Čuo sam da su ga, isto popodne, natovarili na neka volovska kola, odvezli van sela i tamo streljali.

Narodno suđenje nisam video. Ili, možda, ipak jesam...

Ostojić, obaveštajni oficir, doneo je informaciju da se Nemci spremaju da dođu u Homolje. Nameravaju da grade prugu Bor - Crni Vrh - Krepoljin - Gornjak - Petrovac na Mlavi i da na taj način brže i lakše iznose bakar iz Borskog rudnika. Prugu će graditi nemačka poluvojna organizacija TOT. Sa njima će, verovatno, doći i vojska, a sigurno i Gestapo. Naš mir je bio poremećen.

Četnici su odlučili da jedan deo odreda legalizuju kod Nemaca, tj. da se prijave, pod izgovorom da žele da štite Homolje od partizana (kojih, u ovom kraju, od 1941, više nije ni bilo). Tako su i uradili. Od Nemaca su dobili engleske puške (Lee Enfield) i po 50 metaka. Povremeno bi naši javljali da su imali sukobe sa partizanima i da su potrošili municiju. Dobijali su još, ali nedovoljno. Municije za te puške ovde nije bilo. Kad bi Nemci trebalo da prođu kroz Krepoljin, većina četnika (sem onih legalizovanih) se sklanjala iza sela, u jedan šumarak. I mi smo, za svaki slučaj, išli sa njima. O dolasku Nemaca saznavali smo uvek na vreme, od četničkih obaveštajaca. Na taj način, i pored povremenog prisustva Nemaca, Dražini su ovaj kraj držali pod svojom kontrolom.

Pošto je, posle onog što nam se desilo u Požarevcu i Petrovcu, bilo jasno da Nemci, Pećančevi pa i ljotićevci znaju da se pod imenima Marija i Aleksandar Jurčić kriju Jevreji pobešli iz zatvora, mi se u isprave koje smo napravili bežeći iz Sopota, više nismo smeli pouzdati. Zbog toga je Mika Pejčić sredio da iz Žagubice dobijemo nove. Glasile su na ime Marija i Aleksandar Nikolić, izbeglice iz Novog Sada. Ja sam tu moju legitimaciju nekako sačuvao, samo je fotografija, ona snimljena u Sopotu, savim izbledela.

Nemci su sve češće prolazili kroz Krepoljin i to je za nas moglo biti opasno. Šta ako ne saznamo na vreme da će oni naići? Ili šta ako oni saznaju za nas?... Trebalo je otići u neko selo koje nije baš na udaru, gde Nemci ne dolaze. Našu odluku je ubrzala jedna neprilika. Žena onog Dražinog saradnika stupila je u nežnu vezu sa poručnikom Borom. Moja majka se, iz nekih razloga, posvađala sa njom i o njihovoj tajnoj vezi obavestila Borinog komandanta Pejčića. Pošto su četnici, kad je reč o „muško-ženskim“ odnosima, bili veoma strogi, Pejčić je Boru izgrdio, pripremio mu streljanjem i premestio ga u drugi odred, veoma daleko od Krepoljina. Bora je, odlazeći, javno obećao da će moju majku ubiti. Zbog toga je Pejčić, iste noći, naredio da nas jedan četnik u koga je imao poverenja, tajno prebaci u drugo mesto.

Četnik, nama nepoznat, upao nam je noću u kuću i naredio da se odmah spremimo za put. Ne znajući o čemu se radi (a znali smo da je moja majka nešto, brbljanjem, zabrljala) pokušali smo da saznamo po čijem naređenju moramo ići. Četnik je bio strog, nestrpljiv i nije nam ništa hteo reći. Nismo imali kud. Brzo smo spakovali stvari: jednu bošću, mali kofer i dve žive kokoši. Van sela su nas čekala volovska kola. To je bio dobar znak: ako su spremili kola, neće ubijati. I nije nas pobio, odveo nas je u obližnje selo Sige, smestio u jednu lepu kuću i zabranio da se pojavljujemo sve dok Pejčić ne dođe. Rekao je samo da nam se radi o glavi.

Pejčić je došao sutradan. Boru je otpremio, opasnost, ona neposredna, prošla je ali je ipak bolje da tu ostanemo. Može se Bora tajno vratiti u Krepoljin da uradi ono što je naumio. A i Nemci sve češće prolaze, a za koji dan će, verovatno, u Krepoljinu ostaviti nekoliko vojnika.

Tako smo ostali u Sigama, skoro mesec dana. Selo je bilo malo, bilo je mirno, ali smo živeli u strahu i večito motreći - da ne naiđe Bora. Dane smo provodili u kući - bila je nenastanjena. Ja sam izlazio samo kad je trebalo donositi vodu - odlazio sam do obližnje česme i vraćao se bez mnogo zadržavanja. Hranu nam je donosila vlasnica kuće u kojoj smo stanovali - hleb, povrće i nešto voća, sve prilično jeftino. Ipak, štedeći, hranili smo se prilično oskudno.

Jedne noći se pojavio onaj isti četnik koji nas je doveo u Sige. Ponovo nam je naredio da se spremimo za pokret. Već smo se upoznali. Zamuckivao je i zbog toga su ga zvali "Muta". Mileta Muta. Reče nam da je Bora, izgleda, došao u Homolje i da je za nas opasno da ostanemo u Sigama. Odvešće nas u jedno drugo selo, gde je sigurnije. Ovog puta smo išli pešice. Majka je nosila koferče, ja bošću, a Muta one dve nesrećne kokoši. Išli smo pored neke rečice, tiho, oprezno, hajdučki. Na nekoliko kilometara od Siga, a već blizu Krepoljina, pred nama se isprečilo nekakvo svetlo. Brzo smo skrenuli s puta i sakrili se. Primetili smo da ima nekoliko svetiljki koje se kreću tamo-amo, kao da hoće da nas opkole. Muta je imao pušku i nekoliko bombi. Jednu je dao meni, po četničkom običaju, da nas ne uhvate žive. Ležali smo u jednoj udubini dugo i, tek pred zoru, shvatili da su to svetiljke koje su se kretale vodom. Reka je tu meandrinala, a seljaci su tu noću

išli u ribolov ili su, po nekom njihovom, zapravo još paganskom običaju, puštali lađice sa svećama. Produžili smo, ali nas je, zbog onog zadržavanja, uhvatio dan. Srećom, malo kasnije smo naišli na jedna zaprežna kola. Seljak nas je primio - išli smo baš u njegovo selo, Jošanicu. Još usput sam primetio da je Muta seo na jednu od naše dve kokoši i da je ona uginula. Okretao sam je u nadi da će oživeti. Muta je savetovao da joj duvam u dupe, možda će to pomoći. Mislio sam da me zavatlava, a tek mnogo kasnije, saznao da se to, ponekad, radi. Kokoš smo bacili, još usput.

U Jošanici smo smešteni kod uglednog seljaka Ljubivoja Nikolića. Imao je, za tamošnje prilike, lepu kuću, u kojoj smo dobili jednu sobu. Odmah smo ispitali: kuća je imala dva izlaza. To je, već smo znali, dobro. Muta je doneo i naređenje predsedniku opštine da je selo dužno da nam daje hranu: po 20 kilograma brašna, nešto pasulja, luka i kilogram slanine mesečno. To nam je dobro došlo jer nam je novac bio pri kraju. Ljubivoje je bio veoma pažljiv; davao nam je voća i, može se reći, on nas je hranio. Bio je imućan, pošten i veoma dobar. Kasnije se, u nekim prilikama, pokazao i veoma hrabar.

Ubrzo sam se u selu osećao kao kod kuće. Tu je bilo mirno, opasnosti nije bilo. Družio sam se sa mlinarevim ćerkama; jedna od njih je pošla u učiteljsku školu. Sa učiteljem, mladim i simpatičnim čovekom, išao sam na pecanje. Nikad ništa nismo ulovili, ali bilo je lepo tumarati duž potoka koji se, tamo dole, nekoliko kilometara ispod sela, ulivao u Mlavu. Dani su prolazili bezbrižno sve dok se nije pojavila dizenterija. Počelo je to, naizgled, bezazleno. Neko je dobio sračku; smejali su mu se, a zatim se to pretvorilo u epidemiju. Na kraju je gotovo celo selo imalo proliv. Mnogi su se teturali od iscrpljenosti, neki su hodali u dugim košuljama, a iza njih je ostajao smrdljiv i krvav trag. Moja majka je pokušala da leči ljude struganim jabukama. To se pokazalo dobrim (i bebe se tako od leče proliva), ali samo u početnoj fazi bolesti. Pojavio se i nekakav lekar, doktor Petrović. Ili Popović... Stigao je u selo automobilom, što je izazvalo senzaciju. Imao je i svog šoferu. Bio je, valjda, okružni doktor, tako smo pretpostavljali. Išao je po selu, davao injekcije i brzo odlazio. Lečio je, izgleda, ceo srez jer, dizenterija je zahvatila nekoliko sela. Mnogi bolesnici su i umirali. Koliko ih je umrlo, zaista ne znam, pričalo se po selu da su u Osanici poumirali neki, u Vukovcu takođe, ali ne zna se tačno... Ja se pred doktorom nisam pojavljivao. Ni moja majka. Sklanjali smo se.

Posle doktorove treće ili četvrte posete, dok je on bio kod nekog pacijenta, njegov šofer je rekao seljacima okupljenim oko opštine da je doktor nemački špijun. Zato i ima auto na raspolaganju. Posle svakog obilaska Homolja, on ide u Petrovac i tamo, ljotićeveskom komandantu, zloglasnom Marisavu Petroviću, podnosi izveštaj gde ima četnika i šta je sve video. I sa njegovim lečenjem je stvar sumnjiva - posle injekcija, mnogi pacijenti ubrzo umiru. Trebalo bi ga sprečiti.

Vest je odmah otišla u četnički štab. Stiglo je naređenje: sledeći put - doktora sačekati pred selom!

Doktor je ponovo došao i - više se nije vratio u Petrovac. I ja sam učestvovao u tome. Stvar je tada izgledala sasvim jasna. Danas mi više nije. Automobil je zaustavljen ispred sela. Muta i još jedan iz Jošanice, mislim da se zvao Neša, izveli su doktora i oduzeli mu sve stvari. Ja sam bio u blizini. Jedan od njih mi je doneo njegove stvari da ih, kao pismen, pregledam i sve što piše, pročitam. Bila je tu jedna beležnica. Tekst u njoj - vrlo neobičan. Čak i za lekara. Približno ovakav:

“15 avgust. Jošanica. Dao Muratu 2 ccm³, 15%. Umro sutradan.” Pa opet datum i ime sela i ono: “dao Aliji 3 ccm³, 12%, umro kroz 3 sata”... Uvek neko muslimansko ime (a u Homolju tada muslimana nije bilo), količina, procenat i kada je pacijent umro. Spisak povelik. Pročitao sam to sve, naglas. Izgledalo je dovoljno. Sprovesti ga u odred ili odmah?... Vratio sam se kući. Muta i onaj drugi su došli kasnije, uzbuđeni i ispričali da je doktor, kad su ga povelu u šumu, posle stotinak metara odlučno odbio da ide dalje govoreći da zna šta ga čeka... Onaj drugi je, idući stazom iza doktora, izvadio bajonet i zabio mu ga pod plećku. Doktor nije ni pisnuo. Tu su ga, u potoku koji teče prema Mlavi, sakrili u nekoj travuljini. Da li je bio lud, zlikovac ili nešto drugo? Tada smo bili uvereni da je zlikovac i da je tako trebalo. Sada, ovako mator, znam da se nikada ne zna sve.

Kad se uzbuđenje malo stišalo, shvatili smo da će doktora verovatno tražiti. Vozač će izjaviti (tako je s njim dogovoreno) da je auto zaustavljen i doktor izveden na glavnom drumu Krepoljin - Žagubica, da ne bi krivica pala na Jošanicu. Ipak, pretpostavljali smo tražice ga, možda pomoću pasa - ti, verovali smo, sve nađu. Treba ga što pre, još sledeće noći, skloniti nekud dalje od sela. Mojoj majci je palo na pamet da se zna da se “ubica uvek vraća na mesto zločina“, pa ako tako misle i ljotićeveci i ako su leš već našli, mogu tamo postaviti zasedu... Treba biti oprezan. Sada mi se čini da je taj strah bio sasvim bezrazložan, ali možda i nije. U dogovor o tome šta da se radi Ljubivoje je uključio još jednog čoveka, spodobu u koju je, bar za taj posao, imao poverenja. Sitan, hrom, lukavih očiju, sa nožem za pojasom i sekirom koju nikako nije ispuštao iz ruku. Iz Krivog Vira. Ljubivoje je govorio da su ti iz Krivog Vira opasni ljudi. Krivovirac se ponudio da pođe sa Mutom i pomogne u uklanjanju doktorovog leša, a Mileta je smatrao da je bolje da ih je što manje: poći će samo on i onaj njegov jučerašnji drug.

U prvi mrak pošli su na „posao“ koji je, s obzirom na vrućinu, mogao biti ne samo opasan već i neprijatan. Krivovirac je nekud otišao, a nas troje, Ljubivoje, majka i ja, ostali smo u selu. Čekali smo da se vrate. Nekako u vreme kad je trebalo da stignu do mesta gde je doktor ostavljen, začuo se pucanj. Samo jedan, i to upravo iz tog pravca. Pred zoru su se njih dvojica pojavili, bleđi i musavi. Pojavio se i naš Krivovirac. Ispričali su nam da su leš našli ali već u lošem stanju, jedva su ga natovarili na konja koji se, u noći, jako otimao. Odvukli su ga u planinu i tamo zakopali. Krivovirac ih je pitao da li ih je ko video i da li su doktora dobro zakopali. Nije ih niko video, a doktora su zakopali kako treba. Na to se Krivovirac počeo smeјati. Psovao je, nazivao ih budalama i objasnio da ih je sve vreme pratio. Pričao im je detalje o tome kako su leš tovarili na konja koji se otimao, kako ga uopšte nisu zakopali nego samo zatrpali lišćem. Pošto posao nije bio urađen kako treba, on je sišao u selo, navabio seoske kućice komadom mesa i odveo ih gore. Doktora je svukao, „istropkao“ sekirom i njim nahranio kerove. Ništa nije ostalo, on garantuje! Za odeću se takođe postarao, izgorela je...

Ipak, posle nekoliko dana, u selu se počelo pričati o nestanku doktora, a neki nepoznati ljudi su dolazili i raspitivali se. Ljubivoje je smatrao da je bolje da odemo u planinu, kod njega na salaš, bar za neko vreme. Nekako istovremeno, naišao je i jedan kurir i doneo nam poruku od Mike Pejčića da se sklonimo iz sela. Nemci dolaze u većem broju u Homolje, dolaziće i u sela, a to za nas može biti opasno.

Jednog jutra sam se probudio sa visokom temperaturom. Povremeno sam bio i u bunilu. Majka je zvala Mutu, on je našao volovska kola, natovario ih senom, mene su stavili u kola, a u seno je Muta sakrio pušku. Poneo je i nekoliko ručnih bombi, kragujevačkih. Odvešće me lekaru u Žagubicu. Išli smo samo Muta i ja. Na početku puta bilo mi je jako loše; kasnije mi je bilo bolje. Pred Žagubicom sam se već osećao dosta dobro. Muta mi je, za svaki slučaj, opet dao jednu bombu. Da mi se nađe... Kad smo stigli u Žagubicu, pred apoteku - bio sam zdrav, a Jocu apotekara, inače Mihajlovog rođaka i veoma plašljivog čoveka, bacio sam, svojom pojavom, u najveći užas. Još kad je saznao da smo naoružani - a mesto puno Nemaca! Odmah je našao lekara, dao nam gomilu lekova i jako nas je požurivao da odemo... Usrao se do guše. Moram priznati da je mene sve to zabavljalo. Uopšte, mislim da sam se, dolaskom u Homolje, počeo menjati. Naglo. Nisam toga bio svestan, ali, sada znam: više nisam bio dete. Inače, ljudima u Homolju sam verovao. Bili su drugačiji nego Kosmajci. Homolje je tada bilo veoma zaostao kraj, ali kraj sa hajdučkom tradicijom. Onaj koga goni vlast, njihov je. Vlast nikada ne dolazi od Boga. Vlast uzima porezu, uvek više nego što treba, uzima decu i šalje u vojsku, krivo sudi i, uopšte, u nju ne treba imati poverenja. One koje goni vlast, Homoljci su rado pomagali.

Od Joce apotekara smo, prilikom te moje iznenadne i za njega uznemirujuće posete, dobili paket što ga je Mihajlo poslao za nas. Bio je to jedan veoma lep kožni kofer sa diftinskom presvlakom. U njemu: dva-tri tuceta olovki, desetak gumica za brisanje, sveske, nešto rublja. Kad sam, vrativši se u Jošanicu, majci pokazao šta smo dobili, ona je pobesnela. Šta će nam to? Da li on zna gde smo?... Ja mislim da on nije znao. Uostalom, ni Joca nije znao. Pošiljke koje je, preko Joce, Mihajlo nama povremeno slao (bilo je to tri ili četiri puta za vreme rata) stajale su ponekad veoma dugo kod Joce jer smo mi, zaista bili u ilegali. Malo ko je znao gde smo. Joca je te stvari davao nekom seljaku koji je to, kasnije, preko više ruku, doturao nama.

.....

Deveto pismo

Beograd, 21. april 1992.

Rođeni,

Nastavljam sa pričom. Prisustvo sve većeg broja Nemaca u Homolju bilo je dovoljan razlog da se u selu više ne osećamo bezbedno. Pa još i ono sa doktorom... Ljubivoje nam je predlagao da odemo na njegov salaš.

Nekoliko dana kasnije, odlučili smo da odemo u planinu. Kako će to izgledati, nismo znali. Ljubivojev salaš se nalazi oko deset kilometara od Jošanice. Na zgodnom je mestu, ko god pokuša da mu priđe, biće na vreme primećen. A zgodan je i za bežanje. Na salašu se nalazila Ljubivojeva baba, visoka, vitka starica, nekada očigledno veoma lepa. Nije imala jedno oko - umesto njega, ovalan komad kartona na kome je pisalo Ba. To je babi davalo naročito učen izgled. (Bio je to karton od kutije za cipele - „Bata.“) Ponekad je deci sa obližnjih salaša, ako su je slušala, za nagradu, dozvoljavala da joj pogledaju oko uznutra. Meni to nije pokazivala. Veoma me je zavolela. Davala mi je kruške i duvan, divne listove zlataste boje. Sama ga je sadila negde u šumi, na skrovitom mestu. Čudila se što se, koliko je to moguće, redovno peremo. Ona se nije kupala otkako je, kao dete od dvanaest godina, čuvala guske - pa sa njima u potoku... Ipak, koža joj je bila čista i fina. Valjda se takvima više peruta i tako oslobađa nečistoće?

Ljubivojev salaš

Ljubivoje mi je pričao da je njegova baba bila ljubavnica (nije baš tako rekao ali, shvatio sam) čuvenog hajduka Babejića. Jednom, kad je Babejić bio kod nje, neko to „dokaže“ žandarima

i oni opkole salaš. Razvije se borba. Babejić je imao „brzometku“ (tako su nekada nazivali vojničku pušku sa pet metaka u magacinu), a baba kapislaru. U žaru borbe, ona nabije pušku malo jače i puška, umesto da izbaci zrno, eksplodira i istera babi oko. Babejić baci bombu, uplaši žandare i probije se pa pobegne, a žandari nađu babu (tada lepu devojkicu) bez svesti, u lokvi krvi. Njihov starešina, narednik, koji je već ranije dugo oko nje bezuspešno obigravao, shvati da je ona živa i, mada bez oka, još uvek upotrebjiva. Previše je i odvede u Žagubicu doktoru. Ona je prema njemu bila dobra, a on protiv nje nije podneo prijavu. (Posle rata mi je Ljubivoje ispričao jednu sasvim drugačiju priču, veoma romantičnu - koja je od te dve istinita, nije ni važno.³⁷)

Na salašu smo se osećali dobro i sigurno. Predveče su nas uznemirila dva seljaka. Došli su naoružani, sa jagnjetom na ražnju. Ljubivoje je ložio vatru, sedeli smo uveče dugo, pekli jagnje, a njih dvojica su, na smenu, čuvali stražu. Nama su nudili najlepše komade mesa. Pred zoru su nestali. Sledećeg dana, predveče, došla su druga dvojica. Ponašali se isto kao oni koji su bili prethodnog dana. Dolazili su tako desetak dana, ako ne i duže. Ljubivoje nam nije znao (ili nije hteo) reći zbog čega dolaze, a mi ih nismo pitali.

Nekako u to vreme likvidirani su „legalizovani četnici“; Nemci su shvatili podvalu i pozvali su ih u Petrovac pod izgovorom da će im dati novo i bolje oružje i više municije. Mika Pejčić, koji se Nemcima prijavio pod lažnim imenom, poveo je svoj odred. Saznali smo kasnije da su u jednoj zgradi kasarne predali oružje, a u drugoj je trebalo da prime novo. Čim su predali oružje, pohapšeni su. Mika je, čuo sam to posle rata, završio u nekom logoru u Norveškoj, strašno izmučen.

U to vreme je došlo i do manjeg sukoba sa Nemcima, negde između Jošanice i glavnog drumca Žagubica-Krepoljin. Nekoliko Nemaca je pošlo u „nabavku“ (po guske i rakiju) u Jošanicu. Ispred sela su ih sačekali Dražini koji su se desili u blizini. Nemci su zauzeli zaklon iza nekih stogova sena. Čuvši pucnjavu, četnicima su se pridružili i neki naoružani seljaci. Sa četnicima je

Ljubivoje Nikolić

bio i jedan Nemačkin, bivši pripadnik Vermahta, koji je nekoliko meseci pre toga dezertirao i, ne želeći više da učestvuje u Hitlerovim ratovima, priključio se Dražinima. On je, na nemačkom, pozivao Švabe da se predaju, da ne ratuju više za ludog Hitlera. Uzalud... Nemci su pružali otpor sve dok četnici, nisu zapaljivom municijom zapalili seno. Četnici su zarobljene Nemce skinuli i, samo u gaćama, pustili da se vrate svojim u Žagubicu. Puškaranje sam čuo, a sve to saznao na Ljubivojevom salašu, koji dan kasnije. Mnogo godina posle rata video sam fotografiju plakata na kome su Nemci objavili da su, tom prilikom, „banditi“ ubili nekoliko nemačkih vojnika pa su zbog toga streljani taoci.

Pošto je Ljubivoje bio sa nama na salašu, on se starao oko stoke a baba je otišla u selo. Spavali smo na podu, u

³⁷ Drugu priču sam čuo kada sam 1978. posetio Ljubivoja. Baba mu je bila lepotica na glasu. Svi su se, na vašaru kod Trške crkve, otimali da u kolu igraju do nje. I sam ban je toliko obigravao oko nje da je njen muž (Ljubivojev deda) postao ljubomor. Izvadio je nož i ubo je u oko – da je nagrdi pa da je drugi više ne gledaju. Da bude samo njegova...

„kući“. To je prednja prostorija u kojoj se nalazi ognjište. Jedne noći me je probudio nekakav zvuk. Pas je režao veoma čudno. Shvatio sam da je i Ljubivoje budan. Još pre toga on me je učio kako da raspoznam lavež pasa: kako laju na čoveka, kurjaka, lisicu, zeca, vevericu. Kako laju kad ima više ljudi, a kako laju prosto kad im je - dosadno. Režanje nisam raspoznavao ali mi je Ljubivoje dao znak: probudio sam majku i mi smo se, puzeći, izvukli iz kuće. Puzili smo pedesetak metara, do neke ograde, i tu se zavukli u senku jednog žbuna. Ako neko naiđe pravo na nas, šapnuo mi je Ljubivoje, on će ga sekirčetom, a ja, koliko mogu nožem. Nož koji sam imao, dobio sam od Ljubivoja. Bio je napravljen od stare testere, isuviše elastičan i tanak za ozbiljan posao, ali - u nevolji... Uostalom, bilo je malo verovatnoće da će, u mraku, baš na nas nabasati.

Posle izvesnog vremena začulo se šuštanje u kukuruzu. Neko se prikradao salašu. Najzad smo videli: vrata salaša su se naglo otvorila i neko je, sa puškom na gotovs, stajao na samom ulazu. Ljubivoje je, pre nego što smo se iz kuće iskrali, stavio granja i drva na poluugašeno ognjište: ona su se, u međuvremenu, upalila i lepo osvetlila pridošlicu. Psa smo povelili i on je mirno ležao kraj nas. Povukli smo se malo dalje, do ivice šume, i tu ostali čitavu noć. Oni nepoznati su se malo promicali i otišli valjda videvši da smo umakli.

Sledećeg dana smo pažljivo pregledali kuću i okolinu. Po tragovima u kukuruzu videli smo da su bila trojica. Dvojica u cokulama i jedan u cipelama. U ono vreme, niko u Homolju nije išao u planinu u cipelama - ili opanci ili cokule. Ko zna ko je to bio? Na pragu kuće smo našli fotografiju lepe mlade žene sa loknama. Na poleđini slike, nekoliko nepovezanih reči i jedno ime napisano olovkom. Fotografija je stajala uspravno, naslonjena na vrata, kao da ju je neko namerno ostavio. Možda je ipak slučajno nekome tako ispala. Poruka ili slučajnost? Nismo znali, ali smo tu iznenadnu posetu povezali sa Borom. Možda nas on traži? Ili neko ko je znao za našu vezu sa nestankom doktora? U svakom slučaju, nismo smeli ostati na tom salašu. Ljubivoje nas je savetovao da odemo kod njegovog pašenoga (šta je to pašenog, ni sada ne znam tačno, mislim da je to muž ženine sestre) koji se nalazi na Grabovoj bari, iznad susednog sela Vukovca. To je, u vazdušnoj liniji, dosta blizu. Možda bismo se mogli i dovikivati - deli nas jedna duboka uvala. Niz nju treba silaziti skoro ceo sat, a zatim se isto toliko peti na drugu stranu. Teren je obrastao gustom šumom, ali se ne možemo izgubiti. On se zove Radisav, Radisav Krstić.

Na salašu kod Ljubivoja proveli smo, možda, dvadesetak dana ali vreme tamo provedeno bilo mi je veoma korisno. Kao da je znao koliko će mi to trebati, Ljubivoje me je učio da je najbolje kretati se noću, kad te niko ne vidi. Kretati se noću i izbegavati visove gde te, prema nebu, neko može primetiti. Izbegavati staze i raskrsnice jer tamo mogu biti i zasede. I kod izvora mogu biti zasede. Ako se u šumi izgubiš, zavijaj kao kurjak, psi će zalajati i pokazati ti gde ima pasa, a gde u planini ima pasa, mora biti i salaš sa ljudima. Pre nego što prideš salašu, osmatraj ga dugo. Vremena imaš, a možda tamo već ima vojske. Ako ima, psi su uznemireni i najčešće vezani. Ako psi ćute, to ništa ne znači, možda ih je vojska pri dolasku pobila. Nikada se ne žuri, osmatraj i usred šume. Pazi kako se ptice ponašaju... Mnogo sam od njega naučio. Mnogo i zaboravio. Tada mi je koristilo. Ne jednom.

.....

Do Grabove bare smo išli oko tri sata. Trebalo je toliko.³⁸ Salaš smo lako našli. Na salašu je bio matori Radisav, predratni radikal, brkat, markantan, otresit seljak koji nas je srdačno primio. Bio je tamo sa snahom Mirijom. Mirija je bila mlada, lepa u licu i stasita kao neka karijatida. Radisavljevi sinovi su bili veoma različiti. Stariji, Mirijin muž, išao je rado za stokom i bio nezainteresovan za sve drugo. Onaj drugi, mlađi, bio je nekoliko godina stariji od mene, naočit, bistar i spretan. Brzo smo se sprijateljili.

Da bi razumeo i mogao da zamisliš situaciju u kojoj smo se nalazili, moram da ti objasnim gde smo bili. Homolje je, u ono vreme, bilo stočarski kraj. U dolini Mlave i njenih malih pritoka smeštena su sela sa baštama u kojima su seljaci gajili malo povrća, lan, konoplju, samo onoliko koliko je njima, za njihove potrebe, trebalo. Bliže Mlavi su njive. Stoku su, tokom cele godine, držali u planini, na salašima. Salaši u Homolju su, zapravo, imanja u planini (za razliku od vojvođanskih, koji su drugačiji), sa kolibom za stanovanje, ogradom za ovce i, eventualno, štalom za rogatu stoku, dve-tri krave, retko više. Ovaca je bilo mnogo. Oni skromniji su imali između 25 i 30, a oni imućniji i do 250 grla. Sama zgrada u kojoj su stanovali (koliba) bila je mala i jednostavna.

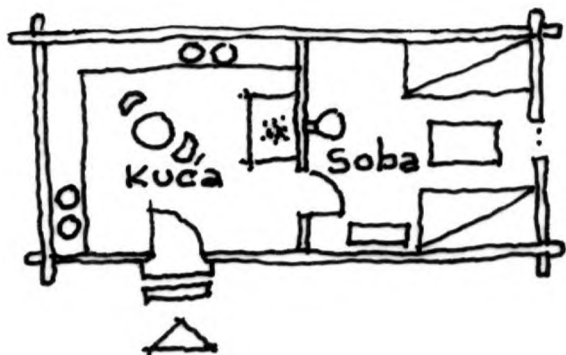

Čest izgled salaša u Homolju

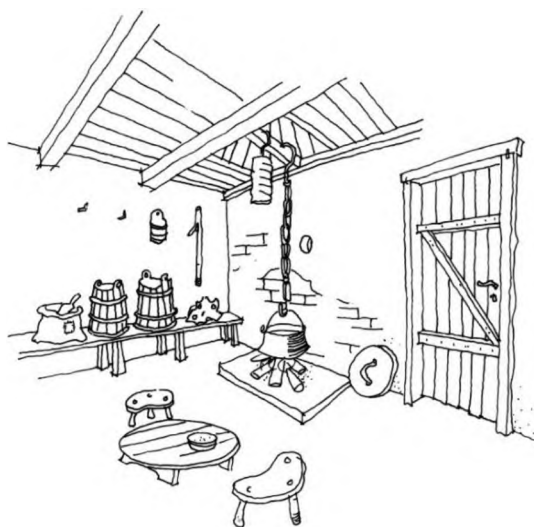
Građena od bondruka i blata, ponekad od brvana, imala je dve prostorije: prva, u koju se ulazilo neposredno iz dvorišta, zvala se „kuća.

---

³⁸ Naši seljaci, po nekom njihovom običaju, uvek kažu da je, da bi se nekud stiglo, potrebno manje vremena nego što je stvarno potrebno. Da te ne uplaše!

Osnova salaša

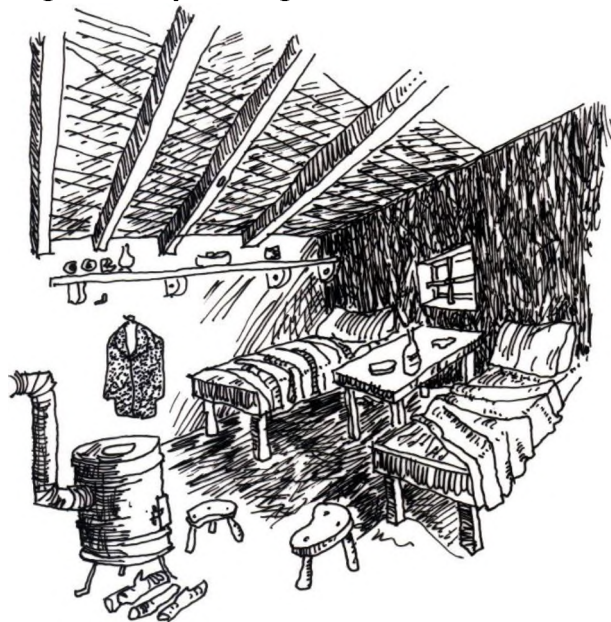
„kuća“

U njoj je bilo ognjište sa verigama (lancem za vešanje bakrača u kome se spremala hrana), a duž zidova su bile klupe na kojima su poređane stvari neophodne u domaćinstvu: dve kofe sa vodom, testija, džak sa kukuruznim brašnom, čabrice za sir, sač i crepulja, nekoliko drvenih i zemljanih posuda za spremanje hrane. Na zidovima su visili alati (kosa, srpovi, motka za mešanje kačamka), sofa i mala polica za kašike. Sedelo se na primitivno napravljenim, niskim tronošcima. Tronožaca nije bilo za sve, na njima su sedeli samo stariji i ugledniji.

Žene su jele klečeći, a ostali sedeli na podu prekrštenih nogu. Pod je bio od nabijene zemlje. Za higijenu se nije znalo. Zidovi u „kući“ su bili sjajno crni od dima koji je, samo delimično, izlazio kroz otvor na krovu. U „sobu“ se ređe ulazilo. Imala je jedan mali prozor, osiguran rešetkama, a zidovi su ponekad bili okrečeni. U njoj, jedan ili dva kreveta i peć „bubnjara“, napravljena od limenog bureta. Ponekad i sto. Kreveti su bili jednostavni: dvoje nogara na kojima su grubo otesane daske. Na daskama, umesto dušeka, slama ili kukuruzovina.

Da to ne bi padalo niska drvena ograda. Preko kreveta - guber: debeo pokrivač od vune.

Kreveti su bili dosta visoki jer su, kad za to dođe vreme, ispod njih čuvani jaganjci dok su sasvim mali. Onda je, sa prednje strane, improvizovana mala ograda - da jaganjci ne bi izlazili i opekli se motajući se oko peći. Peć je ložena zbog jaganjaca. Kad njih nema, svi su u „kući“, oko ognjišta. Oko salaša je bilo, ponekad, i malo kukuruza. To nam je bilo zgodno. U slučaju opasnosti, tu je moglo da se šmugne a da te niko ne primeti. Opasnosti od toga da se neko, zahvaljujući tom kukuruzu, prišunja i iznenadi nas - nije bilo. Psi su upozoravali da se neko približava, i to uvek na vreme.

soba

Salaši su u Homolju udaljeni jedan od drugog onoliko koliko je veliko imanje njihovih vlasnika. I više, jer je između često „državna šuma”. Ponekad nekoliko stotina metara (što je ređe), a nekad i po sat-dva hoda.

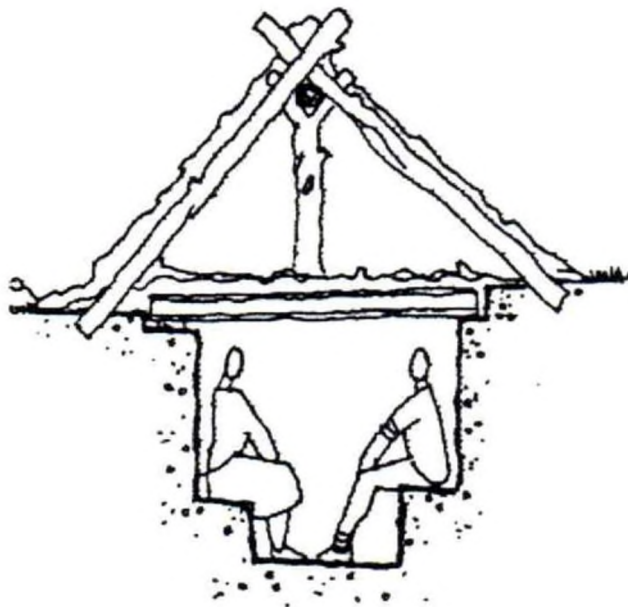
Planina je bila velika. U međuvremenu su mi mnoge stvari postale jasne. Ranije nisam mogao da zamislim kako je to „otići u šumu“. Zamišljao sam to kao kad neko ode u Topčider i tamo čuči u nekom žbunu, Ili na Kosmaju: da ode u neki kosmajski šumarak i nada se da ga tamo neće pronaći. Homolje je nešto drugo. Kad odeš u planinu, shvatiš da je to ogromna teritorija ispresecana dubokim jarugama, potocima, mestimično pašnjacima, mestimično pod šumom, a ponegde i pod vrlo velikim kompleksima šume u kojima se, onaj ko ne zna, lako može izgubiti. Onaj ko poznaje neka pravila skrivanja, mogao je, u ono vreme (sada ima helikoptera pa to više nije tako jednostavno), da se krije godinama i, ako je dovoljno predostrožan, da ostane živ.

Pogled na homoljske bregove

Hajduci su najčešće stradali zbog žena - odlazeći nekoj upadali su u zasede. Mnogi su imali skrovišta. To su zemunice, ponekad prilično velike, sa vešto skrivenim ulazom. Babejić je, pričaju, imao neke u kojima se moglo i ložiti. Otvor za dim je izlazio podalje od skrovišta i bio maskiran ali ipak, zbog dima, nije se smela ložiti velika vatra ili vatra sa vlažnim drvetom. Video sam neka od tih skrovišta, istina već dosta zapuštena. Za njih se znalo pa nismo smeli da ih koristimo. Ranije je u njima bio krevet, sud za vodu, mesto za vršenje nužde. Na zidu su još bili klinici o koje su vešani odeća i oružje.

Ubrzo pošto smo kod njega došli, Radisav je, sa sinovima, otpočeo radove. Na zidu, nasuprot ulaznih vrata „kuće“, pri podu, probušio je rupu. U „kući“ je prikrio nekim stvarima, a napolju, kukuruzovinom. U slučaju potrebe, tuda se moglo, puzeći, izići a da te niko ne primeti. Iza kolibe, blizu izlaza Radisav je namestio nekoliko gomila kukuruzovine, da nam olakša neprimetan izlaz. U neposrednoj blizini tog otvora je iskopao skrovište: rupu veliku dugu oko metar i osamdeset, široku metar i po i duboku blizu dva metra. Napravio je, za nju, debeo hrastov poklopac obložen limom. Sve je to pokrio slamom i đubretom a iznad toga je napravio kolibu za psa.

U slučaju opasnosti treba da se provučemo kroz otvor u zidu, zavučemo u tu kereću kućicu (pas nas poznaje) i uđemo u sklonište. Kad vojska (bilo koja) naiđe, pas će lajati i sigurno je da mu niko neće prilaziti da traži baš ispod njega. Može se desiti da psa ubiju, to ponekad rade. Ispod mrtvog psa opet niko neće tražiti, a poklopac je bio dovoljno debeo da nas zaštiti od kosog hica...

Bio sam odeven u dronjke. Obuća se raspala. Do tada sam imao gojzerice koje mi je otac kupio uoči rata. One su dosta izdržale i, konačno, popustile. Obuća moje majke bila je u još gorem stanju. Od nekog čoveka iz Jošanice Radisav je nabavio neštavljenu govedu košu. Njegov sin je iskrojio u dva para primitivnih opanaka i naučio me kako se to sastavlja. Opanci napravljeni od

neštavljene kože neobična su obuća. Moraju se, pre nošenja, uveče, potopiti u vodu da omekšaju (da se „raskisele“) i onda se mogu nositi jedan dan. Ako je toplo, tokom dana koža se počinje sušiti, obuća skrutne i skupi se, počne da steže ili žulja. Zato je dobro, tokom nošenja, povremeno, stati u nešto vlažno. Opanke smo nosili samo kad je veoma hladno i kad idemo nekud dalje. Oko kuće smo morali bos. Obuću treba čuvati.

Radisav me je naučio i šta da kažem ako naiđem na nekog nepoznatog. Treba da se predstavim kao siročić koje radi kod nekog Truce u valjavici³⁹ tamo kod Neresnice. Ovde sam se

³⁹ Valjavica ili valjarica je uređaj na vodeni pogon (kao vodenica) kojim se izatkana vinena tkanina udaranjem „valja“ i pretvara u debelo i čupavo seljačko sukno.

našao jer sam doneo sukno, koje je moj gazda za nekog (za Radisava) valjao. Ispričao mi je ponešto o tom Truci, da mogu, ako me pitaju, da kažem.

Jednom sam, ubrzo po dolasku kod Radisava, idući posle kiše na izvor po vodu, naišao na daždevnjaka. Nepomičan, sjajno crn sa svetlo-žutim krupnim pegama, ličio mi je na neko preistorijsko čudovište - samo manjih razmera. Uzbuđen susretom sa tom životinjom, otrčao sam po majku i nagovorio je da dođe i vidi gmizavca. Tek što smo zajedno sišli do izvora, začuli smo lavež: neka vojska je došla kod Radisava. Pritajili smo se i čekali da odu. Nisu se dugo zadržali. Vrativši se na salaš, saznali smo: bio je to poručnik Bora, onaj iz Krepoljina, sa svojom jedinicom. Raspitivao se za nas. Možemo da zahvalimo daždevnjaku što smo ostali živi!

Daždevnjak

Radisav je planirao da za nas izgradi još jedno sklonište, veće i bolje snabdeveno, negde u šumi, blizu kuće. To se pokazalo nepotrebnim, jer je na susedni salaš došao četnički odred, zapravo komanda brigade. Oni su se uselili u dve ili tri prazne kolibe, udaljene od nas jedva petnaest minuta hoda, delila nas je samo jedna jaruga. Bilo ih je pedesetak. Komandant se zvao Đurić, bio je pravnik, iz Zemuna. Naočit i prijatan čovek. Njegov zamenik, komandant bataljona, bio je predratni podoficir, sitan rastom i dušom. Nervozan i prilično neprijatan. Otišli smo da im se javimo i predstavimo. Oni su znali da smo negde u ovom kraju ali nisu znali ko smo. Nisu ni pitali. Postojala su neka nepisana pravila ponašanja. Iz razgovora smo saznali da pretpostavljaju da mi je mati supruga nekog od njihovih viših oficira, ili žena nekog važnog ko je otišao u emigraciju. Ponudili su nam da se hranimo sa njihovog kazana. Nasuprot onome što se posle rata o četnicima pričalo, ovi se nisu hranili sjajno. Najčešće - kivan pasulj sa malo zaprške. Ponekad krompir, ređe kupus. Uz to, kačamak ili komad proje. Ipak, za nas je to bilo izobilje. Od seljaka nismo mnogo dobijali. Ni oni, u ovom pasivnom kraju, nisu previše imali. Hranili su se bedno.

Bilo nam je zgodno što je odred u blizini. Imao je svoje patrole i informacije pa smo tako, u slučaju opasnosti, uvek na vreme bili obavешteni. Nemci i ljotićevci su počeli povremeno da izlaze u planinu i pretresaju teren. Trebalo je saznati na vreme i onda je bilo jednostavno skloniti se. Znali smo da je sa Nemcima lako: oni su, polazeći u planinu, pucali, kao da žele da stave na znanje da idu. „Ni njima se ne gine“, komentarisali su seljaci. Bile su to, kako smo čuli, jedinice koje su došle na odmor posle napora na istočnom frontu. Tamo se ginulo. Sada, na odmoru, njima se, po svoj prilici, zaista nije ratovalo. Išli su putem i retko skretali u šumu. Nedićevci⁴⁰ se nisu

⁴⁰ Milan Đ. Nedić. U enciklopediji (Leksikografski Zavod FNRJ, Zagreb 1961) piše: „Milan Nedić, armijski general u predratnoj Jugoslaviji (Grocka 1877.- Beograd 1947.). Pre Drugog svetskog rata bio načelnik generalštaba i ministar vojske i mornarice. U aprilskom ratu 1941. komandovao je 3. grupom armija. Od avgusta 1941. predsednik kvislinške vlade u Srbiji. Uz pomoć Nemaca formirao žandarmeriju i Srpsku državnu stražu za borbu protiv NOP-a. Kao izdajnik i ratni zločinac bio pod istragom, kada je izvršio samoubistvo. Sada se zna da je, prilikom saslušavanja bačen kroz prozor. Mnogi smatraju da je njegova sudbina tragična i da je prihvatio nemački poziv na saradnju u trenutku očajja, verujući da će uspeti da spase ono što se tada, u Srbiji, još spasiti moglo. Možda je tako i bilo: zemlja je bila okupirana, sin-jedinac, snaha i unuča su mu

pojavlivali u homoljskim planinama. Zapravo, samo jednom, pa i tada nisu bili opasni. Sa ljotićevcima je bilo mnogo teže. Polazili su iz sela rano u zoru, kretali se tiho i opkoljavali kraj u kome su očekivali da će nekog uhvatiti. Pošto u ovom kraju partizana nije bilo, lovili su četnike. Uporno.

Ponekad su nam stizale informacije da Nemci ili ljotićevci (ili i jedni i drugi, zajedno) polaze u planinu i da idu u našem pravcu. Onda se odred brzo spremio: poslali bi nekoga po nas da nam javi, pa smo i mi sa njima, u koloni po jedan, nekuda odlazili. Najčešće na istok. Tamo su bile veće šume i planine i tamo nije bilo potera. Tada bismo neko vreme bili sa odredom. Hranili smo se onoliko koliko je odred imao i bili smo sigurni. Odred nije smeo da primi borbu sa Nemcima. Uvek se povlačio zbog mogućnih represalija nad stanovništvom. Bilo je to ponekad teško, ali takvo je bilo naređenje. Kad potere prođu, a to nikada nije trajalo duže od pet-šest dana (ponekad i manje), mi smo se vraćali na salaš kod Radisava. Tako sam, uz odred, upoznao dobar deo istočnog Homolja. Isto tako uz odred, družeći se sa vojnicima, naučio sam da rukujem oružjem. Bilo je tu raznih vrsta pušaka, puškomitraljeza, pištolja i bombi. Mene je to veoma zanimalo.

Nekoliko puta smo tako, sklanjajući se od potera, sretali u planini jednu pomalo čudnu grupu, koja je, u Blagojevom Kamenu, pravila ručne bombe za četnike. Tri-četiri čoveka, jedna ili dve žene (ne sećam se tačno) i njihov starešina. Zvali su ga Duka. Kapetan Duka Radojković, predratni avio-inženjer. Jedno veče, dok smo se grejali oko ognjišta, neko od njih je počeo da mumla, vrlo tiho, neku meni nepoznatu melodiju. Moja majka je melodiju prihvatila. Reči niko nije izgovarao. Posle mi je majka rekla da je to partizanska pesma, čula je u zatvoru - *Bilećanka*. Posle rata smo saznali da je ta zvanično četnička grupa, osim bombi za četnike, tajno radila i za partizane. Kako i kuda su te bombe otpremali (kad partizana u blizini nije bilo) nije mi poznato.

Život između dve potere bio je, uglavnom, prilično miran. Družio sam se sa mlađim Radisavljevim sinom, pomagao u svim poslovima na salašu i naučio da čuvam stoku, sirim sir, denem seno... Ponekad bi, u prolazu, sa svojim odredima na salaš dolazili četnički oficiri: Siniša Pazarac, Velja Piletić, Puniša Vešović i drugi, svi veoma pristojni ljudi, sasvim drugačiji nego što su ih kasnije komunisti prikazivali. U jednom razgovoru sa Vešovićem, majka je pomenula da joj je devojačko prezime Sason i da u Engleskoj ima Sasona - čula je čak da tamo postoji jedan lord Sason... Vešovića je to veoma zanimalo. Kad smo se sledećeg puta sreli, rekao nam je da je o tome obavestio Dražu i da imaju nameru da nas prebace u Englesku, verujući da bi naša veza sa tim lordom mogla da bude veoma korisna za Dražin pokret. Sve je to bilo isuviše lepo da bi bilo ostvarljivo: nešto kasnije smo saznali da je informacija o tome prenesena u London, da je neko u Londonu javio lordu da se, u Srbiji, sa detetom, krije žena kojoj je prezime Sason. Izgleda da to lorda nije mnogo potreslo. Navodno, poručio je preko svog sekretara: neka ta žena pošalje dokaze da je od Sasonovih i da je u nekom srodstvu sa njim. Naravno, mi nikakve dokaze nismo imali.

---

upravo poginuli (prilikom eksplozije u Smederevu), a partizani su počeli sa akcijama od kojih je svaka povlačila nemačke represalije. (Za svakog ubijenog nemačkog vojnika – sto Jevreja ili Srba). Teško je danas prosuditi: da li je on heroj, heroj iz balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, bio izdajnik ili je svesno žrtvovao svoju čast i pristao na saradnju sa okupatorom – da bi sprečio nemire u zemlji, partizanske akcije koje su kasnije nazvane revolucijom i odnele više stotina hiljana srpskih glava.

Nekako u to vreme saznali smo da su okupacione vlasti naredile da svi muškarci stariji od sedam godina moraju, pod pretnjom smrtne kazne, sići sa planine u sela. Meni su našli neku seljačku suknju, pregaću, bluzu i maramu - pa sam se, sa pletivom u kotarici, saplitaio oko kolibe. Marama mi je spadala sa glave, suknja mi je smetala; jedva sam, posle nedelju dana, dočekaio vest da je ta naredba ukinuta.

Koji mesec kasnije, vraćajući se odnekud (verovatno posle neke od potera), zatekli smo Miriju kako ogromnom bradvom teše neke grede. Ispostavilo se da je bila pred porođajem. Kada je to veče stvar počela, poslala je, po običaju, budućeg dedu (Radisava) na tavan sa pogačom i bocom rakije. On o porođaju snahe ne sme da zna⁴¹. Nama je spremila večeru i, za trenutak, otišla iz sobe u „kuću“ po sir i, posle dva minuta - sve je bilo gotovo. Kad smo čuli plač deteta i kad je moja majka otišla da vidi šta se tamo dešava, Mirija je već pregrizla pupčanu vrpču... Majka je donela dete, onako golišavo, sluzavo i pomalo krvavo. Dve mačke su se, valjda osetivši krv, motale oko nje mijaučući. Predala mi je dete, rekla da mu vežem pupak i obeznanila se. Srećom, viđao sam neke seljanke kako doje decu kojoj pupčana vrpča još nije otpala, video sam čvor na tim „vrpcama“ i tako približno znao šta treba da uradim. Gadeći se prilično, najpre sam vezao pupčanu vrpču u čvor, zatim sam, kanapom koji su njih dve pripremile, napravio po jedan čvor iznad i ispod, vezao preko svega toga, za svaki slučaj, jednu „osmicu“, pa ostatak pupčanika odsekao makazama za šišanje ovaca, sterilisanim na vatri sa ognjišta. Mačke su onaj komad hitro zgrabile i, tukući se oko njega, pobegle pod krevet. Kad sam dete okupao u drvenom koritu (njih dve su već ranije spremile pun bakrač vrele vode kao da će da šure dete, a ne da ga kupaju), moja majka se osvestila. Ubrzo zatim je došla i Mirija. Večerali smo pa legli. Zbliženi događajem koji sam opisao, dugo smo te noći razgovarali. Jednog dela tog razgovora se dobro sećam. Mirija je pitala moju majku da li je u Beogradu, viđala Jevreje. Da, viđala ih je često, odgovorila je majka. Onda je Mirija pitala da li su Jevreji zaista crni i rogati. „Ne, nisu. Izgledaju sasvim kao moje dete i ja“, odgovorila je majka.

Ujutro nas je probudila jednolična lupa. Mirija je opet tesala one grede... Dete je preživelo moju „babičku veštinu“. Nekoliko nedelja kasnije, dobilo je ime Slavijanka. Kum je bio Siniša Pazarac, a krstio ju je pop Raško Milačić.

Odred se ponekad premeštao na kraće vreme. Tada smo bili prepušteni sami sebi. Morali smo biti oprezniji i, u slučaju opasnosti, bežali smo sami ili, ako opasnost nije prevelika, sklanjali se u neki obližnji potok. Ipak, samima nam je bilo teže, pre svega jer nismo mogli računati na vojnički kazan. Da smo mogli, bili bismo sa odredom stalno, ali odred se smatrao jedinicom jugoslovenske vojske pa ženama i deci tu nije bilo mesto - osim u slučaju opasnosti.

Pišući o zbivanjima, moram opisati i stanje u kome smo se nalazili. Ubrzo pošto smo stigli u planinu, opazili smo da imamo vaške. Brzo su se na nama namnožile, a mi smo naučili da ih razlikujemo: bele, koje smo „gajili“ u odeći, i crne, koje žive u kosi. Imali smo i jednih i drugih, bez preterivanja, na stotine. Trebali smo ih kad god je moglo, ali bez većeg uspeha. Čini mi se da su ih tada, u planini, svi imali. Stalno u pokretu, bilo nam je nemoguće osloboditi se tih odvratnih

---

⁴¹ U tim krajevima su tada još bili uobičajeni brakovi maloletnika, zapravo dece. Ženili su dečake između sedme i trinaeste godine i to, najčešće, nešto starijim devojkama, takvim koje su već mogle raditi i biti korisne u kući. Prva seksualna iskustva sticala je mlada ne od muža, nego od svekra. Zbog toga je i prvo dete, najčešće, bilo zapravo dedino! I zbog toga se, po običaju, deda morao praviti da ne zna da će mu se snaha poroditi.

insekata koji su nam nemilosrdno pili krv. Nesnosan svrab, češanje, zatim kraste koje su se, na nama slabo ishranjenim, gotovo uvek pretvarale u zagnojene čireve - a oni su sporo prolazili. Sapuna nismo imali. Prali smo se kad smo mogli i kako smo mogli, a umesto sapuna koristili pepeo. Četkice i paste za zube, naravno, nismo imali do pred sam kraj rata. Od rublja, uglavnom, samo ono što smo imali na sebi. Zimi je to bilo teško i rizično prati. Šta, ako to što operemo, zbog iznenadne opasnosti, moramo odmah mokro obući i bežati!

Nekako u to vreme sam prvi put u planini video kurjaka. Taj susret nije bio nimalo dramatičan. Naprotiv. Bila je jaka zima. Mećava. Zanoćivši u jednoj napuštenoj kolibi, morao sam noću izaći „sporadi sebe“. Pred samim vratima, u vejavici, ugledao sam nekakvog psa, učinilo mi se vučjaka, kako se muva oko kolibe. Obavljajući svoj „tekući posao“, shvatio sam da u blizini nema nastanjenih salaša pa ni pasa. Setio sam se Ljubivojevih pouka, vratio se u kolibu, uzeo sa ognjišta užarenu glavnju i ponovo izašao. Kurjak je pobegao. U Homolju nisu držali vučjake, a psi za razliku od kurjaka po mećavi ne skitaju i ne plaše se vatre.

Zima 1942/43. bila je teška. Zaista ne znam koliko smo puta morali napuštati Radisava i bežati sami ili sa odredom. Snegovi su te godine bili veliki a hrane i odeće je bilo malo. Opanci su nam propali. Isekli smo onaj lepi kofer i od njega napravili opanke. Oni su se raspali vrlo brzo. Pokazalo se da je ta fina koža sasvim neupotrebljiva za obuću. Onda smo uvijali noge u krpe od diftinske navlake kojom je kofer bio zaštićen. Krpe su se tokom marša ponekad odmotavale ili cepale, a noge su mrzle. Majka nije imala kaput, već samo jedan nekada elegantan kostim koji se takođe raspadao. Rukavi su joj bili u dronjcima i landarali su tako da je majka jednom, tokom marša, iscepala te dronjke i ostala golih ruku do laktova. Na rukama joj se uhvatio led. Temperatura je, verujem, bila bar petnaest stepeni ispod nule. Kako je to izdržala, ne znam. Tog puta do Čoka Fantine i te noći ću se, siguran sam, uvek sećati. Iscrpljen i prozebao, hodajući u koloni, padao sam povremeno u kratak san. I sanjao: dolazimo do nekog salaša, psi laju, ulazimo u „kuću“, prilazim vatri... I tu sam se budio. Možda je to trajalo samo jednu sekundu, možda i duže. Nosio sam seljačku torbu sa imovinom koja nam je tada bila veoma važna. Nekoliko užasnih dronjaka.

I majka je imala torbu samo malo manju. Da zaštiti ruke, nosila je pirotski ćilim, koji nam je, jednom prilikom, poslao Mihajlo. Njim smo se pokrivali. Ona je bila iscrpljena kao i ja. U duhovnom pogledu čak i više od mene. Te noći je počela glasno da razmišlja ima li sve to smisla. Ionako će nas uhvatiti, ranije ili kasnije. Ovako više ne može... Tešio sam je i nagovarao da istraje. Činilo mi se da neću uspjeti. U jednom trenutku je odlučila da sedne tu, usred planine, u noći, i da ostane. Jedva sam je umolio da krene dalje. I Đurić ju je hrabrio, a niko od nas te noći nije imao mnogo snage.

Na jednoj padini obrasloj retkim bukovim stablima - poledica. Bilo je teško hodati i u jednom trenutku majka se spotakla i počela kliziti niz strminu. Zadržala se, desetak metara dalje, uhvativši se za nešto. Mesečine nije bilo, nismo je videli. Samo je tiho cvilila. Koliko je bilo duboko ispod nje, takođe nismo videli. Kolona je stala. Vojnici, i sami prozebli i iscrpljeni, kundacima su pravili stepenice u ledu i tako, posle izvesnog vremena, došli do nje. Onda se napravio lanac pa su je, dodajući je iz ruke u ruku, nekako izvukli. I ja sam bio u tom lancu, negde pri vrhu. Izvukli su i onaj ćilim koji se, usput, negde zadržao. Majka više nije imala snage ni volje:

htela je da ga baci. Ja sam ga poneo. Kasnije nam je mnogo koristio. Nju je te noći neko ogrnuo ćebetom.

Majka je, u to vreme, češće razmišljala o samoubistvu. Plašila se da će nas, posle svega, ipak uhvatiti i, pre streljanja, dugo mučiti. Smrti se nije bojala. Govorila je: ...“smrt ne boli“... Srećom, uspevao sam da je ohrabrim i odvratim od te ideje.

Ponekad su nam seljaci davali nešto njihove odeće. Poneki već nošen džemper ili malo vune od koje bi majka nešto isplela. Da im se oduži, plela je i za njih. Umela je lepo i brzo da plete. Glad je bila sve teža. Ni seljaci nisu imali. U torbi smo uvek nosili mali komad proje ili skorelog kačamaka - čuvali smo to danima, za slučaj da glad bude još jača. Nejesti jedan dan nije bilo ni teško ni strašno. Rezerve smo čuvali za teže prilike. Gotovo uvek smo imali nekog psa koji nas je pratio. Sa njim smo delili hranu. Kad bi napadao veliki sneg, bilo je bolje, tada ni čak vojska, ona najgora (Ijotićevci) nije išla u potere. Onda smo se vraćali Radisavu.

Istina, pokazalo se jednom da i onda kad je sneg bio ogroman, nije sasvim bezbedno. Jedno veče, dok smo sedeli kod Radisava, na salaš banuše trojica. Po govoru, odeći i belim šubarama, shvatili smo da su to vlasli, četnici Voje Tribrođanina, bivšeg kafedžije iz Kučeva. Formalno su pripadali Dražinim odredima a u stvari, nisu. Bili su to, slušali smo o njima, primitivni, gotovo poludivlji, nedisciplinovani, sada mogu reći, banditi. Upali su, polupijani, zapravo, već pijani. Tražili su da jedu i - rakije. Nas su gledali sumnjičavo. Odeća nam nije bila baš onakva kako su se seljaci nosili. Naši dronjci su pre ličili na ono što su tada cigani nosili, mada se ni meštani nisu odlikovali lepom odećom. Pitali su ko smo. Lagali smo po dogovoru, ali nas je jedan od njih prekinuo. Znaju oni da mi nismo odavde. Dolazeći, primetio je, iza kuće, u zavetrini, da je neko brisao dupe hartijom... To seljaci ne rade. Zaista, tamo WC nije postojao. Čak ni C bez W. Kad je lepo vreme, išlo se u šumu, a kad je sneg, išlo se iza kuće. Kućici to pojedu, a zadnjica se ne neguje posebno. Posluži list ako ga ima. Kad nema lišća - ništa. Mi smo, ponekad nalazili neke stare novine ili neke hartije pa smo to čuvali i koristili štedljivo, ne misleći da nas i to može odati.

Pošto im nismo ništa rekli, odlučili su da nas kolju. Onako pijanima, to im je izgledalo najbolje rešenje. Sigurno smo špijuni. Najpre će večerati, pa će onda to da urade. Morao sam da rizikujem. Rekao sam drsko da se njih ne tiče ko smo mi i šta ovde radimo. Njihov vojvoda zna da smo ovde, a ako nama usfali samo dlaka s glave - njima odoše glave sigurno. To je upalilo. Bili su pokolebani više nego što su to hteli da pokažu. Dogovarali su se na vlaškom jeziku. Ponešto smo razumeli. Odlučili su da nas povedu svom vojvodi. Nastavio sam igru: rekao sam da smo mi ovde po naređenju sa najvišeg mesta (to dobro zvuči) i da odavde nećemo ići. Ako nam ne veruju, neka oni idu i provere kod svog vojvode. Mislio sam: ako odu i mi ćemo nestati sa salaša. Pa neka nas posle nađu, ako mogu! Nisu hteli. Bili su pijani ali nisu bili baš tako glupi. Predložio sam im da

*Odeća Aleksandra
od početka 1943. godine*

neko ode do njihovog vojvode da proveri (sa jednim ili dvojicom koji ostanu, Radisav, sinovi i ja ćemo lako, čim pridremaju; sa trojicom opreznih kurjaka, kakvi su ovi bili, teško je.) Ni to nisu hteli. Na kraju su smislili. Posle večere su pošli, a Radisavu su naredili da uzme sekiru i sedne na prag. Ako nas, kad se vrate, ne nađu ovde, on će svojom glavom platiti. „I kuću ćemo ti zapaliti, a stoku ćemo oterati“, dodao je jedan pakosno.

Napolju je sneg zaista bio ogroman. Ni planinci po takvom snegu ne idu nikuda, naročito noću. I kurjaci su u blizini, gladni, zavijali. Do kraja gde se nalazio Vojin odred trebalo je, čini mi se, pet-šest sati hoda i to po lepom vremenu. A po snegu, kakav je tih dana bio, pijani ljudi su mogli i da nikada ne stignu. Na to smo potajno računali. Moglo se, istina, desiti i da se, videvši kakvo je vreme, odmah vrate. To bi bilo zlo. Zato je Radisav, čim su zamakli, rekao mlađem sinu da donese pušku. Puška je bila vešto sakrivena u panju za cepanje drva, pred samom kućom. Francuska trometka, kratki karabin iz Prvog svetskog rata, dobro uvijen u zamašćene ovčje kože, sa dosta municije. Probrali smo metke i, na smenu, stražarili pred kućom. Ako se vrate, moraju prići kući koja je na uzvišici. Mi smo imali dobar zaklon, a oni će biti kao pokretne mete. Stražarili smo Radisav, njegov mlađi sin i ja - po desetak minuta jer je mraz bio zaista jak. Na kraju je bilo jasno da se oni neće vratiti. Po onom snegu to ni trezan ne bi uspeo. Ipak, stražarili smo do zore, a onda svi, sa stokom, otišli na jedan susedni salaš i tamo ostali jedan dan. Za svaki slučaj, majka i ja se Radisavu nismo vratili. Otišli smo na Čoka Fantinu, na jedan prazan salaš, i tamo ostali desetak dana. Hrane nismo imali dovoljno i glad nas je oterala odande. Inače, imali smo utisak da je tamo bilo bezbedno. Vojska koja pravi potere tamo nije zalazila. Salaš je bio na izvanrednom mestu i odavno nenastanjen. Kasnije smo saznali da je nekada pripadao legendarnom homoljskom hajduku Babejicu.

Vrativši se u stari kraj, iznad Vukovca, naišli smo na „naš“ odred i priključili mu se. Sklanjajući se od nemačkih i ljotićevskih potera, motali smo se sa njim po planini, uglavnom iznad Vukovca, Milatovca, Selišta, primicali se Laznici ili, kad su opasnosti bile veće, povlačili prema Čoka Fantini (Kupinova glavica), pa i dalje, prema Neresnici ili Majdanpeku. Komandant brigade, poručnik Đurić i njemu podređeni komandant bataljona nisu se slagali. Izbilo je to kada su počela saslušavanja. Znalo se da u nekim delovima Homolja Nemci i ljotićevci brzo saznaju gde ima četnika i svoje potere usmeravaju u tom pravcu. Sumnja je pala na jednu babu i njenog suseda (i ljubavnika). Kako i zašto, zaista ne znam. Dovedeni su u odred. Očekivao sam saslušanja, onakva kao na filmovima, sa unakrsnim pitanjima - a stvar se počela razvijati na isti način kao u Sopotu. Motkom. Tukli su ih naizmenično, nju pa njega. Ona se drala, ali ne previše, a on je bogoradio: „Moj lepi, moj slatki gospodine, nisam kriv, mrava nisam zgazio. Jao, moj lepi moj slatki...“ Samo to. Ja sam, sa majkom, Đurićem i popom Raškom bio u “sobi”, a tukli su ih u „kući“. Saslušanja je vodio (svojeručno ili uz nečiju pomoć, ne znam) komandant bataljona, a Đurić je ponekad, zatiskivao uši. Bio je pravnik i takve metode nije mogao da prihvati. Ipak, sigurnost odreda je bila u pitanju i mada po činu stariji, nije mogao da spreči takav postupak. Na kraju je komandant bataljona naredio da ženi uvežu noge (već je bila vezana) i da joj ih zavuku u vatru. Vriska i smrad su bili strašni. Mi u sobi - poluludi. Vrata su povremeno otvarana i ja sam sve video... Ona se, naravno, onesvestila. Onda je komandant bataljona smislio nešto drugo: nju je tukao tako da vrišti,

a njenog ljubavnika doveo u susednu prostoriju (kod nas u "sobu") da to sluša. Seljak je odmah popustio i priznao, samo da nju ne muče. Priznao je da je ona pisala izveštaje koje je on nosio skoro do skoro same Žagubice. Tamo je ostavljao pisma u jedno šuplje deblo u kome je nalazio novac. Patrola je otišla tamo i zaista našla novac u deblu. Ono dvoje su sledeće noći odvedeni u potok između četničkog štaba i Radisavljevog salaša i tamo zaklani. Kamom popa Raška. Drugu kamu u odred nisu imali. „Treba izvršiti smrtnu kaznu bez mnogo galame, da se odred ne oda pucanjem“

Danas nisam siguran u to da se, u interesu bezbednosti odreda, moralo klati.

Ubrzo zatim, na odred su, glavinjajući po okolini, naišla četiri nesretnika. Rekli su da su logoraši i da su pobjegli iz Bora (iz Borskog rudnika), gde su bili internirani. Jako uplašeni, nisu bili ubedljivi. Saslušanje je trajalo jedan dan, tukli su ih ali bez uspeha. Nisu ništa priznali. Komandant bataljona je ipak zahtevao da budu likvidirani. Ako su špijuni, obavestice gde smo i odred će stradati. Đurić se pitao: a šta ako nisu špijuni? Bio je protiv likvidacije. Pop Raško je bio za to da se ne rizikuje... Te noći su i oni poklani, u istom potoku. Đurić je, ubrzo zatim, tražio od Draže dozvolu da ode u Vojvodinu i tamo radi na organizovanju četničkih odreda. Nama je, u najvećem poverenju, priznao da on, kao pravnik ne može da podnese sve to što se u odred dešava. Pismo Draži i odgovor su putovali dugo. Na kraju je, čini mi se pred proleće, stigla Dražina saglasnost. Đurić je čak dobio i pratnju, Miletu Mutu, koga smo dobro znali. Trebalo je da prati Đurića do Save. To je dug put, a Muta se vratio već posle dan-dva lažući nešto očigledno. Posle je jednom, kad se napio, ispričao da ga je ubio, valjda drugog dana puta, kad je Đurić na jednom potoku pio vodu. Kundakom u glavu. Po naređenju komandanta bataljona. Verovatno je tako i bilo...

Sa odlaskom Đurića, stavljeno nam je na znanje da ne možemo biti sa odredom. „Mi smo vojska, a ne partizani.“ Muvali smo se po okolini, oskudevajući u hrani i odeći. Posle onih scena, ni mi se, uz odred, nismo osećali dobro. Ipak, imali smo ga na oku, ako nekuda krenu da se i mi sklonimo.

Po nekom pravilu, koje sam još od Ljubivoja naučio, nikada nismo bili na jednom mestu duže od pet-šest dana. Iz opreznosti. Ako neko primeti, da ne javi... Istina, u Homolju izdaje nije bilo - hajdučki je to kraj - ali slučaj sa ono dvoje poklanih upozoravao nas je da i u tome ima izuzetaka. Pošto bi došli na neki, gotovo uvek nenastanjen salaš, trudili smo se da tamo ostanemo neprimećeni. Nije to uvek bilo lako. Zato smo veći deo dana provodili u kolibi, pripijeni jedano uz drugo, zgrčeni, u nekoj vrsti polusna. Tako je bilo manje hladno, a manje smo i energije trošili. Pričali smo o onome što je bilo pre rata. Ponekad smo tiho pevali. Majka je bila prilično nemuzikalna, ali to i nije bilo važno. Čekali smo proleće. Tada će biti zelja i kopriva. Hrane, koju je po onom naređenju trebalo da dobijemo od seljaka, nije uvek bilo. Davali su nam, povremeno, ali su i oni imali sve manje. Bilo je teško izneti bilo šta iz sela.

Jednom smo, odmah posle Božića, već iznemogli od gladi i zime (mislim da dva ili tri dana nismo jeli), došli na salaš iza Čoka Fantine, kod jednog vrlo imućnog seljaka. Vlaha. Ušli smo i seli kraj ognjišta. Bilo je vreme ručka. Domaćica je postavila sofru. Iznela je salatu od sirćeta i luka, napravila kačamak, donela sir i neke ostatke mesa u beloj, emajliranoj posudi. Po tamošnjem

običaju, sačekali smo da nas dva puta ponude. Kad nas je domaćin treći put pozvao, seli smo za sofru i jeli. Topla hrana! Polako nam se vraćala snaga i onda se desilo ono što sam ti, mislim, već pričao. Pohvalio sam domaćinu lepu belu emajliranu posudu u kojoj je držao meso. Bila mi je, po obliku i tankom, plavom rubu odnekud poznata. Domaćin mi je ispričao kako je, kada se Jugoslavija raspadala, čuo da seljaci silaze u Kučevo i da iz kasarne i bolnice iznose svašta. On je kasno stigao. Sve je već bilo odneseno, samo su na podu, po uglovima stajale ove posude. Imaju nezgodan poklopac, udubljen, sa rupom u sredini, neupotrebjav je. Onda sam se setio: bila je to pljuvaonica.

.....

Prve lepe dane 1943. godine dočekali smo sa radošću. Uglavnom gladni, znali smo: uskoro će koprive. Bilo je manje hladno. Povremeno bi ogrejalo i sunce. Boravili smo u jednoj napuštenoj, polusrušenoj kolibi negde između Vukovca i Laznice. Spavali smo u uglu gde nije kislo i gde je manje duvalo. Pukotine između brvana zatisnuli smo mahovinom i po ceo dan ležali, krijući se tako od neželjenih očiju. Mesto je bilo dobro. Naišao je jedan seljak koga smo već poznavali pa smo izišli iz našeg brloga i javili mu se. Ispričao nam je da se kod njegovog prijatelja u Žagubici nastanio jedan ljotićeovski oficir. Bio je vrlo pristojan, pažljiv prema domaćinima i deci. Jednog dana je došao veoma utučen, pa ga je domaćin zapitao šta mu se desilo. Oficir je, posle dužeg oklevanja, rekao da je uspeo da spase jednog Jevrejina iz logora. Siromah, bio je bez volje za život, tako slab i bolestan da nije mogao ni da jede. Žena i dete mu se kriju tu negde u planini. Ako bi ih video, povratila bi mu se volja za životom, možda bi i prezdravio. Samo, kako naći ono dvoje?

Ja sam, kao što možeš pretpostaviti, bio neobično vezan za oca. U onim okolnostima, on mi je posebno nedostajao. Bio sam spreman odmah da pojurim u Žagubicu. Ipak, instinkt i ono što sam u međuvremenu naučio, naveli su me na razmišljanje i opreznost. Moja majka, iscrpljena svim što nas je snalazilo, nekoliko puta je bila spremna na predaju pa čak i samoubistvo. Zadržavao ju je samo strah od mučenja. Ja nisam bio za predaju. Iz prkosa i, verovatno, nekog nagona za životom. Zato sam zamolio seljaka da, istim putem, prenese u Žagubicu da bi se sin toga Jevrejina mogao naći, samo treba da zna kakav je nadimak imao njegov otac dok je bio mali i ima li njegov sin nekakav beleg koji i otac ima.

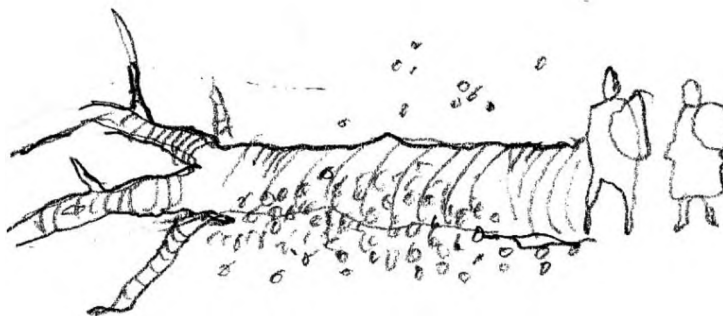
Nekako istovremeno, saznali smo da je ljotićeovski komandant Marisav Petrović držao zbor u Žagubici. Pored ostalog, rekao je da se u planini krije neka žena koja sebe predstavlja kao kraljicu Mariju, a svog sina kao Tomislava (ili Andreju, ne sećam se više). Nije ona kraljica, to je neka avanturistkinja. Kraljica nas je sramno napustila i pobegla je iz zemlje, a avanturistkinju će oni uhvatiti i videti ko je.

Onaj oficir, saznajući za uslove našeg silaska, nije više tugovao. Čuo sam da se, ubrzo zatim, odselio od svog domaćina. Mi smo klopku izbegli i saznali još nešto: oni seljaci koji su kod Ljubivoja dolazili sa jaganjcima i čuvali stražu verovali su, neko vreme, u priču o kraljici. I Mirija nam je rekla, one noći posle svog porođaja, da zna da je moja majka kraljica. Nije bilo lako razuveriti je. Kako je ta izmišljotina nastala, verovatno nikada nećemo saznati. Mislim da nam je

više škodila nego koristila, jer su, možda baš zbog toga, ljotićevci više puta pokušavali da nas nađu i uhvate.

Prema nekim znacima, izgledalo je da se sprema veliko čišćenje terena na kome se nalazimo. Najveće do tada. Vojske su dolazile sa svih strana, iskrcavale se u okolnim selima i spremale za izlazak u planinu. Nazad, na zapad, ne možemo. Drum je, čuli smo, bio pod kontrolom. Jedino na istok, prema Rumuniji. Tamo ima velikih šuma, nenastanjenih krajeva i pećina za koje malo ko zna. Trebalo nam je hrane, bar za koji dan. Noćili smo pod jednom čudnom nastrešicom na koju smo slučajno nabasali krijući se po šumi. Veličine dva puta dva metra, bila je visoka oko jedan metar, polutrula, zarasla u žbunje. Štitila nas je, donekle, od kiše i bila je, prirodno dobro zakamuflirana opalim lišćem. Zapamtili smo gde je. Bila je udaljena stotinak metara od jednog lepog izvora. Sledećeg jutra smo u šumi naišli na seljaka, četničkog komandanta Vukovca. Znali smo se od ranije - otresit, simpatičan i odlučan čovek. Pošao je na svoj salaš da nađe brata i uzme oružje. I on će prema Rumuniji. Predložio je da idemo zajedno. Doneće oružje i za nas. Zajedno ćemo se lakše probiti. Ako treba, i borbom... Otišao je. Dogovorili smo se da sutra, u samo svitanje, dođemo na njegov salaš. Blizu je, znali smo, treći greben levo. Mi ćemo noćiti pod onom nastrešnicom. Sigurnije je. On će i hranu za put spremati.

Te noći je u našoj blizini neko pucao. Ko je to bio, nismo znali. Verovatno neko ko je u vezi sa okupatorom. Pred svanuće smo požurili na dogovoreno mesto. Žureći nizbrdicom, izgleda da smo promašili mesto gde je trebalo skrenuti. Bila je magla. Iznenada, pred samim potokom, magla se razišla. Ispred nas, sasvim blizu, videli smo kolonu ljotićevaca.⁴² U magnovenju smo se okrenuli i potrčali uzbrdo. Zapucali su za nama. Praštalo je, ali nas, srećom, nisu pogodili. Mislim da je bilo mnogo eksplozivne municije (tada su je zvali dum-dum) i da nas je to spaslo. Iza nas je bilo mnogo žbunja u koje su ta zrna, uz prasak, udarala. Trčali smo, koliko smo mogli. Ljotićevci su se kretali oprezno i bili su sporiji. Uostalom, mislim da su bili sigurni da im ne možemo uteći. Ni mi nismo bili sigurni da će nam to uspeti. Kad zaista više nismo mogli trčati, počeli smo da tražimo skrovište. Kuda? Naišli smo na jedan dosta dubok potok. Pri dnu je bilo mnogo lišća, a malo iznad jedna ogromna klada, zapravo drvo koje je palo ko zna kada.

⁴² Ljotićevce je već iz daljine bilo lako prepoznati: nosili su iste uniforme kao što je imala i jugoslovenska vojska. Nemce je takode bilo lako prepoznati po odeći i po tome kako su se kretali. Četnici su bili šaroliko odeveni, nosili su šta su imali, kao i partizani. Ipak, četnike i partizane je bilo moguće razlikovati po kapama: četnici su nosili šajkače ili šubare, a partizani šajkače prepravljene tako da liče na kape sovjetske armije (nazvane "titovke"), ili su nosili kape italijanske vojske. Po čemu smo Bugare prepoznavali, više se ne sećam, valjda po kapama...

Uz kladu, gomila lišća. U njemu smo rukama iskopali rupu, zavukli se i na sebe navukli onoliko lišća koliko smo mogli.. Pre toga smo našli jednu granu sa suvim lišćem i njom se pokrili. Problem je bio Gara, pas o kome sam ti već ranije često pričao. To je bilo prvo kuće koje nas je tamo pratilo. Običan džukac, simpatičan i neverovatno pametan. Bio je crn i imao je samo beo „plastron“. Iako veoma umiljat, tada, osetivši naš strah, na moj poziv nije hteo da priđe. Mislio sam da ga uvučem u naše skrovište i da mu držim njušku - da ne zalaje i da nas, time, ne oda. Ako ga primete nasred šume, znaće da u blizini ima ljudi i tražiće pažljivije. Izišao sam iz skrovišta i počeo da ga jurim po šumi. Gara se sklanjao, pazeći da između nas bude rastojanje od desetak metara. To je trajalo neko vreme a zatim sam izgubio strpljenje i pokušao da ga oteram kamenjem. Bacao sam na njega sve što mi je bilo pri ruci. On se sklanjao, vrteći repom, i opet vraćao. Na kraju, kad mi se činilo da je vojska već sasvim blizu, zavukao sam se u svoju rupu, maskirao granom i čekao šta će biti. Majka je drhtala, a ja sam vireći između lišća, motrio kako će se Gara ponašati. On se neko vreme muvao, a onda, sasvim neočekivano, zavukao u jedan šupalj panj, blizu nas. Panj je iznutra bio crn, nagoreo od nekog davnašnjeg groma ili čobanske vatre. Gara se tamo uopšte nije primećivao. Ja sam ga video. Gledao je čas u mene, čas u pravcu odakle su se čuli koraci vojnika. Kad se streljački stroj primakao, Gara se zavukao dublje. Jedan vojnik je prošao na oko deset metara od nas i, srećom, nije primetio ni nas ni Garu. Drugi je prošao bliže - sudeći po tragovima (videli smo to kasnije, kada su otišli), bio je na oko pet metara od nas, ali sa druge strane debla i nije nas mogao videti.

Kad su svi prošli, Gara je šeretski pogledao za njima. Jedno uvo mu je bilo dignuto a drugo spušteno. Malo kasnije je izišao i prišao nam umiljavajući se. Više nas se nije plašio. Onda je mene spopalo drhtanje, strašno i dugo. Posle jedno pola sata, kad je bilo sigurno da neki zaostali vojnik neće naići, izišli smo i dali Gari poslednje parče proje koje smo, čuvali već nekoliko dana za još veću glad. Zaslužio je!

Popodne smo se osmelili. Izgledalo nam je da se vojska vratila u sela. Polako smo se primakli salašu na kome je, jutros, trebalo da se nađemo sa našim prijateljem. Motrili smo sa brežuljka neko vreme. Videli smo njegovu majku, poslovala je po dvorištu. Bilo je mirno. Prišli smo i tiho je pozvali. Izišla je pred nas sasvim izbezumljena. Ispostavilo se da su, dok smo osmatrali salaš, unutra sedela tri ljoticévca. Dok smo mi prilazili, oni su otišli, srećom, na drugu stranu. Pravo je čudo da nismo naleteli na njih. Oterala nas je i rekla da je sačekamo na brežuljku. Tamo je došla u sumrak. Donela je mleka i proje. Njeni sinovi su, na vreme, nekud umakli...

Mleko smo popili a proju poneli za sutra. Otišli smo na spavanje pod onu nastrešicu. Navukli smo lišće i pokrili se njime. Tako se može izdržati - ako se tokom noći ne muvaš mnogo, inače lišće spadne pa je hladno.

Tokom noći - pucnjava u blizini. Gde, to u šumi nije lako znati. Sledeća dva ili tri dana ostali smo pod nastrešicom. Okolo se kretala neka vojska, pucali su povremeno i bilo je opasno izići. Tu, u lišću, i ako naiđu, ne mogu nas приметiti. Proju smo pojeli već sledećeg dana. Bili smo gladni, a parče je bilo malo. Gara je sve vreme mirno ležao pored nas. Ili mu je tako bilo toplije ili je znao da moramo biti što tiši.

Žeđ je teže podneti od gladi. Izvor je bio blizu, a mi nismo pili vodu dva ili tri dana. Odlučio sam da se, pred zoru, privučem do izvora, napijem se i donesem majci. Imali smo jedno „grne“, malu zemljanu posudu koju sam poneo. Puzio sam oprezno, motreći i dugo osluškajući.

Usput sam izgubio svest. Sunce je već odskočilo kada sam ponovo došao sebi i, sve puzeći, stigao do izvora. Tamo nije bilo nikoga. Onako ležeći, počeo sam da pijem. Dugo sam pio. Bio je to divan osećaj: vraća ti se snaga, prestaju i žeđ i glad. Voda je imala divan ukus, na čas sam imao osećaj kao da jedem. Zahvatio sam vode i za majku i oprezno se vratio. Tek mnogo kasnije sam shvatio da sam, pijući, uz vodu gutao i žablja jaja kojih je tu u tom izvoru bilo tu velikim grozdovima. Verovatno sam tada još imao neke predrasude prema takvoj ishrani pa mi svest nije dopuštala da prihvatim činjenicu da sam to jeo.

Iz predostrožnosti smo ostali još jednu noć u istom skrovištu. Noću se, u našoj blizini, opet čuo žagor, a bilo je i pucnjave. Učinilo nam se opasnim da sačekamo zoru na tom mestu pa smo, oprezno, šunjajući se, krenuli dalje. U jednom trenutku nam se učinilo da vidimo svetlost. Možda je cigareta⁴³ ... Skrenuli smo malo ulevo i nastavili. Nešto dalje, opet kao da je cigareta i - opet skretanje. Šunjali smo se gotovo celu noć. Bilo je to prvi put da više nisam znao gde se nalazimo. Pred svanuće smo našli jedno udubljenje u šumi i tu se zavukli. Kad se razdanilo, shvatio sam da smo samo pedeset metara udaljeni od našeg skrovišta. Celu noć smo išli u krug... Gara nas je pratio kao i do tada. I kao da je znao da ne sme, nikada nije galamio.

---

⁴³ Noću, kad je toplo i vlažno vreme, u šumi se ponekad oko panjeva može videti neka čudna, pomalo plavičasta, svetlost. To natruli komadi drveta fosforesciraju. Seljaci veruju da se na tim mestima nalazi zakopano blago. Tu se odmah ne sme kopati, a mesto se ne sme obeležiti – mora se zapamtiti i ponovo doći po danu. Onda se blago može iskopati. Noću se ne sme kopati.

Deseto pismo

Beograd, 25. april 1992.

Rođeni,

Pošto sam ti juče poslao jedno opširno pismo, sada ti šaljem samo ono što sam ti, u međuvremenu, pisao o mojim ratnim godinama.

Čini mi se da je, u fizičkom smislu, vreme koje ti upravo sada opisujem za moju majku i mene bilo izuzetno teško, možda najteže... Danas, međutim, mislim da smo patili manje nego u nekim drugim razdobljima iz vremena rata. Tada smo bili isuviše obuzeti borbom za goli opstanak da bismo se bavili sobom i svojom (recimo) teškom sudbinom. Bili smo srećni kad umaknemo onome ko nas goni, srećni ako dođemo do hrane, srećni ako se vreme prolepća pa nije hladno... Moja majka je, odmah posle rata, i napisala nešto o tome. Njena ideja je, koliko se sećam, bila veoma lepa - samo ona nikada nije imala smisla za stilizaciju, a i njen srpski jezik je bio prilično rogobatan. Ni ja nisam spisatelj, a znam i da nemam dara za stilizaciju, ali možda ću jednog dana, pokušati da rekonstruišem tu njenu zamisao, da ispričam tu njenu priču. Ali da nastavim.

Kasnije su potere prestale i mi smo odlučili da odemo malo dalje, opet prema Čoka Fantini. Pred polazak smo, ko zna zbog čega, prošli pored one klade uz koju smo ležali za vreme potere. Bila je sva obrasla gljivama, i to jestivim.⁴⁴ (Pišući ovo, nešto se u meni buni: dobro se sećam da je to bilo u proleće, a u knjigama nalazim da te gljive rastu u jesen. Potera je bilo u svako doba godine i možda se, u mom sećanju, redosled stvari izmešao. Sumnjam. Verovatno tih gljiva ima i u proleće.) Nabrali smo punu veliku torbu tog blaga. Jeli smo ih sirove, a kad smo se malo udaljili i došli u kraj gde smo smeli ložiti vatru, bez straha da će nas neko po dimu otkriti, pekli smo ih na žaru. Nekoliko dana kasnije, kad nam se torba ispraznila, vratili smo se i nabrali ponovo. Mislim da smo se tim gljivama hranili desetak dana i to dobro, a onda su prestale rasti.

Idući tako prema Čoka Fantini i vraćajući se po gljive, naišli smo, u šumi, na jedan četnički odred. Znali smo ih, jedan dan smo išli sa njima i hranili se sa njihovog kazana. Na jednom odmorištu, vojnici su se igrali sa Garom. Posle izvesnog vremena, igra je postala vojnički surova i Gara je od njih pobegao nekud u šumu. Nismo ga mogli braniti, a verovali smo da će nas (kao što je često znao da čini) naći po tragovima. Više ga nismo videli i dugo smo žalili za njim.

Na Čoka Fantini smo najčešće nalazili napuštene kolibe i u njima provodili po nekoliko dana. Bilo je veoma teško. Opet je zahladnelo a hrane nismo imali. Jednog dana smo primetili da, sa susednog brega, prema nama ide kolona vojnika. Morali smo da bežimo, uvek smo tako postupali jer, dok utvrdimo koja je to vojska (neprijatelji ili naši), mogu bi nas uhvatiti. Izvukli smo se iz kolibe, ali nismo mogli da se dočepamo šume. Do nje je bio brisani prostor; primetili bi

---

⁴⁴ Bile su to bukovače (*Pleoritus Jackuin*). Tamo ih zovu kladnjačama. Odlične su za jelo, vrlo ukusne i hranljive.

nas. Strčali smo u obližnji potok i legli u njega. Uz samu obalu. Potok je bio plitak, voda jedva deset centimetara duboka ali - bila je ledena. Gledao sam, onako ležeći, kako je uz obalu počela da mreška, da mrzne. Kolona vojnika je prolazila, činilo nam se veoma dugo. Kad su otišli, pokušali smo da se zagrejemo trčeći, ali sa mokrom odećom nismo uspeli - ni da trčimo niti da se zagrejemo. I vatru smo, onako tresući se, jedva naložili.

Čak i kad su koprive počele (samo skuvane bez ičeg drugog, bile su nam, pored sve gladi, prilično neukusne), glad nije popuštala. Na odred se više nismo mogli oslanjati. Nestajao je nekuda i vraćao se, a o opasnostima nas više nisu obavještavali. Na toj istočnoj strani Homolja postalo nam je preteško. Bez čvrste veze sa odredom, bez hrane i odeće, iscrpljeni i prilično deprimirani neprekidnim poterama, razmišljali smo o tome kako da se dočepamo druge (zapadne) strane, gde je, činilo nam se, bilo mirnije. Tamo je negde, znali smo, odred Siniše Pazarca, komandanta korpusa, zapravo komandanta Homolja. Sretali smo se sa njim više puta, uvek je bio ljubazan i pun razumevanja. Tamo je i visoka Beljanica, planina na koju su potere ređe odlazile. Iskoristili smo jednu priliku i po nekom kuriru na koga smo nabasali (a znali smo ga) poslali Siniši pismo, zapravo ceduljicu. Molili smo ga da nam odobri i pomogne da se prebacimo u njegov kraj. Ubrzo nam je (ne sećam se kako) stigao odgovor da možemo preći. Prebaciće nas jedan mladi četnik čije sam ime zaboravio. Imao je svega šesnaest ili sedamnaest godina i bio je iz Žagubice. Ostao je siročić. Doći će po nas, treba da budemo spremni. Poznajete teren i provešće nas, bez obzira na nemačke i ljotićevske zasede i opasnosti. Za nas je najveće iskušenje predstavljala Mlava, reka koju smo mogli prelaziti mostićima kojih je bilo više - ali tamo su mogle biti straže ili zasede. I drum Krepoljin - Žagubica, bio je, govorilo se, pod neprekidnom kontrolom. Navikli na slobodu kretanja po planini, bojali smo se druma. Šta ako baš tada naiđe patrola i pripuca?

Prelazak na zapadnu stranu bio je zaista lak, pa čak i lep. Momak koji nas je vodio dobro je poznao kraj. Reku nismo prelazili, prosto smo je zaobišli, idući preko Crnog vrha koji se nalazi južno od vrela Mlave. Šuma je olistala i Homolje, koje je uvek lepo, postalo je lepše i za nas, sigurnije nego zimi. Preko druma smo lako prešli. Zastali smo pred njim, oslušnuli, pogledali i pretrčali. Drum za nas više nije bio bauk. Onda smo prošli blizu nemačkih baraka na Crnom vrhu. Nemci nas nisu primetili. Čak smo se, jedno vreme, zabavljali ležeći na zgodnom mestu u šumi i posmatrajući ih kako se peru i muvaju. Momak mi je dao pušku da ih gledam preko nišana. Zamišljao sam da mogu pucati, da gađam jednog po jednog. Da se svetim za sve ono što su učinili. Nama i drugima... Doći će, valjda, i taj dan da to možemo činiti. Sada se nije smelo pucati. „Za svakog Nemca - sto Srba i Jevreja.“

Prešavši na drugu stranu napravili smo poluluk i, predveče, došli do mesta koje nam je Siniša bi odredio. Bio je to takođe salaš, ali pokriven crepom i nešto veći nego većina salaša u tom kraju. Vlasnik je više godina, kao rudar, radio u Bogovini. Video je sveta. Imao je dve ćerke, udavače, koje su, pošto su neko vreme provele u tom zabitom rudarskom mestu, smatrale da su gospođice. Tu smo se, posle dužeg vremena, okupali (u drvenom koritu), istrebili od vašiju (imali smo ih na stotine) i smirili od potera. I spavali u krevetu. I jeli normalno.

Hranu smo dobili od četnika, a obećali su da će nam davati redovno dvadeset kilograma kukuruznog brašna, pola kilograma slanine i dva kilograma pasulja mesečno. A od našeg domaćina

smo dobijali poneko jaje, luk, malo sira. Zapravo, davali smo mu ono što bi od odreda dobili i hranili smo se zajedno. Oporavili smo se za kratko vreme. Majka i ja smo radili sve što je seljaku trebalo: čuvali stoku, čistili štalu, radili u bašti i kopali. Majka je, pored toga, i plela seljankama marame, čarape, rukavice, džempere. Salaš se, koliko se sećam, nalazio na oko tri sata hoda od Žagubice i nešto manje od Crnog vrha. Posle izvesnog vremena smo se prebacili na susedni salaš, udaljen od rudarevog ne više od petnaestak minuta hoda. Bio je nekako uvučen, manje uočljiv. Učinili smo to jer smo saznali da su Nemci počeli da se kreću po planini u manjim grupama - da traže rakije, kokoši i guske. Na tom novom salašu mi je bilo lepše jer je gazdin sin bio moj vršnjak. Posle su i tu počele nemačke potere, pa smo otišli još dalje, na Kulminu, pod sam Lisac, (jedan od vrhova Beljanice) na salaš kod deda Radovana Lilića, tada jednog od najbogatijih seljaka u Žagubici. Sin mu je bio u zarobljeništvu, a on ostao sam sa snahom. U neposrednoj blizini, desetak minuta hoda kroz šumu, nalazio se štab Siniše Pazarca. Hranu smo dobijali od njih. Ipak, ubrzo je opet nastupila glad. Ovog puta naročita. U planini su bili stočari sa svojom stokom. Hranu i preobuku donosile su im žene iz sela, obično jednom u desetak dana. I četnicima su tako, iz sela, donosili hranu. Nemci i ljotićeveci su, znajući verovatno za to, zabranili iznošenje hrane u planinu i jakom blokadom su to zaista onemogućili. Neko vreme smo se hranili zalihama, a kad su one iscrpljene, četnici su počeli da otkupljuju jaganjce i da ih peku. Dva ili tri dana je to izgledalo sjajno, a onda se pokazalo da se samo mesom teško utoljuje glad. Bili smo spremni da damo sve meso za komad kačamaka!

Ubrzo su četnici nekud otišli, a mi smo ostali kod deda Radovana. Bio je to sjajan starac i rado sam, uveče, sedeći kraj ognjišta, sa njim razgovarao. Živeći uvek u planini, nije verovao u moje priče: da u varoši, po kućama, ima slavina iz kojih se toči voda, da postoje kola koja idu sama, a da ih ne vuku ni konji ni volovi... A kad sam mu opisivao slavinu za toplu vodu, dozlogrdilo mu je. Jasno mi je rekao da lepo pričam, a i lepo lažem, ali da u tome ipak ne treba preterivati...

Posle smo, ne znam zbog čega, opet nekoliko dana bili u blizini onog rudara, na jednom napuštenom salašu. Bilo je lepo, gotovo idilično, ali nam je ono što smo u torbama poneli uskoro ponestalo. Štedeli smo hranu (brašno i pasulj), ali smo je ipak potrošili.

Neću da te zamaram opisivanjem naših seoba. Menjali smo mesta, što zbog potera, što zbog gladi, a često i iz predostrožnosti. Leto 1943. smo proveli najvećim delom u ataru Žagubice, kod raznih seljaka. Hranu smo, prilično neredovno, dobijali od nekih odreda, a češće od seljaka. Bilo je i bogatijih seljaka - cicija pa smo ponekad morali krasti krompir iz njihovih njiva da bismo se prehranili. To je ipak bilo veoma retko. Obično smo, kod jednog domaćina ostajali nekoliko dana i radili sve što je trebalo: čuvali stoku, radili u vodenici (naučio sam vodničarski zanat), skupljali i denuli seno, ja sam pomalo i kosio, brali... Majka je mnogo plela. Često smo, iz predostrožnosti, noćivali u šumi. Jednom nas je tako posetio i jedan kurjak. Probudilo me je šuškanje. Osetio je, nesrećnik, komad proje u torbi i pokušavao da dođe do njega. Oterao sam ga vilama koje sam imao jer je bilo vreme sakupljanja sena. Zapravo, pomislio sam da je to neki pas. Odmah zatim, po lavežu pasa, na koje je bežeći naleteo, shvatio sam da je to bio kurjak. Leti kurjaci nisu opasni, plaše se ljudi i ne napadaju.

Dešavalo se, ponekad, da nas zovu na „pomane“. To su, u Homolju, bile raskošne gozbe (prema njihovim shvatanjima i mogućnostima) namnjene senima pokojnika, ostaci paganskih verovanja da će sve što se iznese na trpezu i nekome dariva odmah stići pokojniku na onaj svet. Zbog toga su se, pored obilnog jela i pića, na stolu nalazile čarape, peškiri, košulje, frule i druge stvari... Gosti su obavezni da sve što se nalazi ispred njih na stolu pojedu, popiju ili ponesu kući. Naravno, posle obilnog jela i pića počne i pesma, a kad se gosti podnapiju, dešava se da poneko sa komšinicom nestane iza kuće ili plasta sena... Jer pokojniku ni to ne treba uskratiti...

Dve ili tri pomane, kojima smo prisustvovali, bile su za nas prilika da dobro jedemo (i ne samo mi, nego i seljaci koji su se u to vreme veoma loše hranili) i da ponesemo, pa da nam to traje dva-tri dana.

Ranije nam je vatra bila problem. Šibice su bile prava retkost, a izloženi kiši, nismo ih mogli sačuvati dugo. Nekoliko „zrna“ - ako sam ih imao - čuvao sam kao nešto dragoceno. Ako je padala kiša, pod pazuhom. Izvežbao sam se da vatru naložim samo jednom šibicom, bez hartije, i bez obzira na to kakvo je vreme. Uveče, pred spavanje, vatra se „zaprete“ - pokrije pepelom. Tako se malo žara može dosta dugo sačuvati (to su i pećinski ljudi znali), ali za vreme potera to nije bilo moguće. Kad mi je deda Radovan dao ognjilo, kremen i trud,⁴⁵ predmete koje smo već odavno želeli - osetili smo se bogatim. Ti znaš da ih i sada čuvam kao neku relikviju. Mogli smo da ložimo samo kad je bilo mirno - jer kad su potere, dim može da izda. Brzo sam naučio da, sa dva ili tri udarca, ukrešem vatru. Sada to više ne umem. Nedavno sam probao.

Motajući se tako po planini, sklanjajući se od potera, bežeći kad je trebalo, pa i kad nam se samo činilo da treba, dočekali smo i drugu zimu u planini. Već smo stekli sva iskustva potrebna za opstanak u tim uslovima. Upoznali smo Homolje i kretali se po njemu lako: znali smo staze i prečice, izvore, napuštene salaše, pojate, skrovišta u šumi, a navikli na glad, vaške, kišu i hladnoću. Naučili i dovoljno vlaški jezik neophodan za sporazumevanje. Mnoga sela u Homolju su mešana (Vlasi i Srbi), a neka su i čisto vlaška. Vlasi su nerado govorili srpski, naročito žene, koje često i nisu znale naš jezik.

Neuhranjen, u poznu jesen 1943, razboleo sam se i osećao veoma loše. Ležao sam na jednom salašu kad je naišla manja grupa četnika. Među njima je, na moju sreću, bio i jedan lekar, Beograđanin, doktor Pešić, specijalista za kožne i venerične bolesti. Pregledao me je i utvrdio da imam zapaljenje pluća. Dao mi je nekakav lek iz svoje torbe i rekao da su mi potrebni mirovanje i dobra hrana. Predložio je da se opet primaknemo odredu gde ćemo dobijati hranu sa kazana a biće, verovatno, i nešto lekova. Odlazeći, poneo je i pismo u kome smo zamolili Sinišu Pazarca za dozvolu da se vratimo kod deda Radovana Lilića, tj. u neposrednu blizinu mesta gde se tada nalazio njegov štab. Posle nekoliko dana smo dobili Sinišinu saglasnost i prešli na nama već dobro poznato mesto.

Vreme provedeno pod Liscem pamtim kao mirno. Mislim da smo tada od nekoga saznali da su Radisava Krstića uhvatili i odveli ljotićevcu prilikom jedne od njihovih akcija čišćenja terena.

---

⁴⁵ Gljiva koja raste na drveću. Ima drvenastu strukturu, kuva se u void sa dosta pepela, osuši i dobro izlupa nečim tako da postane rastresita. Lako prima varnice koje nastaju udaranjem čeličnog očila o kremen.

Nikad se nije vratio svojima⁴⁶. Ubrzo je pao veliki sneg - znači bilo je malo verovatnoće da će Nemci (ili bilo ko drugi) praviti potere. Hranu smo dobijali iz Sinišinog štaba: ručak i večeru, najčešće oba obroka ođednom. Pasulj, krompir, ponekad kupus. Skuvano ukusno, zaprženo, ponekad i sa mesom. Umesto hleba - kačamak ili proja. Brzo sam se oporavio.

Često nas je posećivao jedan engleski podoficir (Škotlanđanin Skot). Nije imao s kim da govori engleski, a sa nama je mogao. Kao član britanske vojne misije, jedne noći 20. septembra 1943. sa svojim kapetanom Verkoldom, skočio iz aviona, ali su im se padobranci zapleli o krošnje visokih homoljskih bukava. Bila je mesečina i oni su, viseći tako, pogrešno procenili udaljenost do zemlje. Kad su se otkacili i skočili, narednik je slomio nogu, a kapetan kičmu. Smešteni su u jednu kolibu blizu Sinišinog štaba. Prvi se, hramajući, kretao, a drugi ostao oduzet. Posle su ih prebacili u Senjski rudnik, s druge strane Beljanice. Tamo je izgledalo bezbednije. Nemci su banuli iznenada, uhvatili ih i, mada su bili u engleskim uniformama, odmah streljali.

Četnici mlavskog odreda

---

⁴⁶ Mnogo godina kasnije saznao sam da u knjizi o Banjičkom logoru stoji da je, ...“02. jula 1943. priveden od SS i da je tamo umro 21 decembra 1943. godine”.

Jedanaesto pismo

Beograd, 27. april 1992.

Rođeni,

Moje prošlo pismo je bilo nešto kraće nego inače. Nadam se da si ga, u međuvremenu, primio. Ako ti neko od pisama ne stigne (zbog toga sam i stavljao brojeve na početku svakoga od njih), javi mi: Gorjana je, pre odašiljanja, pravila fotokopije...

Jednog dana je, dok sam još bio bolestan, na salaš došla Jana. Jana Todorović iz Žagubice. Imala je oko dvadeset devet godina i bila je vrlo lepa. Išla je da obiđe svog pobratima Rada Bondžulovića.⁴⁷ Bilo je kasno i Jana je morala da prenoći na našem salašu. Zimi, noću, nije uputno hodati po planini, naročito ako se zna da u blizini ima kurjaka. Videvši da sam bolestan, sela je na moj krevet, dugo me milovala po glavi i razgovarala sa mnom. Sećam se, pitala me je da li volim da čitam. Ujutro je nastavila put. Posle desetak dana je neki seljak doneo nam je paket: teglu meda, čarape i jednu knjigu - Turgenjev, "Lovčevi zapisi"! Te stvari, brižljivo odabrane, mnogo su nam značile. I kasnije je Jana odvajala koliko je mogla (a imala je troje dece i muž joj je bio u zarobljeništvu) i slala kad god je mogla. Neku sitnicu i pozdrav. A za to se, ako uhvate, gubila glava.

Jana Todorović sa decom

Kad sam se oporavio, vratili smo se, po Sinišinom naređenju, u kraj u kome smo bili kad sam se razboleo. Bilo je za to i ozbiljnih razloga. Nemci su počeli da izlaze u planinu i po snegu. Odnekud su se pojavile i njihove smučarske jedinice, odevene u bele ogrtače. Nisam ih video, ali smo slušali priče da se, kao utvare, bešumno kreću i iznenada pojave tamo gde se najmanje nadaš. Možda su i oni došli sa istočnog fronta. Biti u neposrednoj blizini odreda imalo je izvesnih preimućstava ali zbog mogućnih potera za odredom, bilo je sada bolje biti podalje. A možda, još više, zbog onoga: „Mi smo vojska, a ne partizani.“

Sećam se da je upravo na onaj salaš na kome je gazdin sin bio moj vršnjak, jednog dana banuo Rade Bondžulović. Pre toga smo čuli da se, zbog nesporazuma sa štabom (a zbog njegove potrebe da puca na Nemce), odmetnuo od Dražinih. Neki su govorili čak i da je prešao partizanima. Ispostavilo se da je nesporazuma bilo, ali da nije prešao partizanima. „Ne još“, odgovorio nam je

---

⁴⁷ Poručnik Rade Bondžulović je takođe bio iz Žagubice. Uoči Drugog svetskog rata završio je vojnu akademiju. Bio je simpatičan, hrabar i pust. Voleo je da popije, Nemce je istinski mrzeo i zbog toga je imao neprilika. Bio je sklon da izaziva Nemce, svoju sudbinu i Dražina naređenja. Sklon da, uprkos naređenjima, pripuca na Nemce. Pred kraj rata je poginuo.

značajno. Na našem salašu je ostavio pušku, poneo je samo pištolj i bombu i sišao u Žagubicu da poseti majku. Sneg je bio do pojasa, mestimično i mnogo dublji. I vejao je jako. Prava mećava. Pošao sam sa gazdinim sinom da hranimo ovce na obližnjem senu. Vidljivost je bila jedva metar-dva. Kod sena sam, gotovo obnevideo od vejavice, shvatio da se nešto dešava: kurjaci su napali stado. Okrenuo sam se i video jednog kako vuče tek zaklanu ovcu. Zbog visokog snega mu to nije bilo lako. Zamahnuo sam dugim rogljama (drvenim vilama), plašeći se: šta ako se kurjak, ispod roglji, ustremi na mene, ako bude brži... On je vukao ovcu, sklanjajući se od roglji ali bi je povremeno ispuštao i režeći, kidisao na mene - čini mi se više s namerom da me uplaši ili drži na odstojanju. Trajalo je to neko vreme. Iza mene je gazdin sin imao istu muku sa drugim kurjakom. Dva psa borila su se sa druge strane sena. Setio sam se da u kući ima puška, otrčao sam po nju i vratio se, puneći je prozeblim prstima. Čim sam došao sa puškom, kurjaci su pobegli. Nisam stigao ni metak da opalim. Posle, kad smo se sabrali, shvatili smo da su ona dva kurjaka odvlačila našu pažnju. U isto vreme je više njih, sa druge strane, zaklalo i odnelo nekoliko ovaca. Neke nisu uspeali da odnesu.

Kuda smo se, bežeći, sve motali, zaista ne znam. Dobro se sećam svih mesta i događaja, ali ne i njihovog tačnog redosleda. On nije ni važan. Kad su i u ovom kraju počele potere, pomerili smo se dalje, prema Suvom Dolu, selu nizvodno od Žagubice. Kad govorim o selima, govorim, zapravo, o terenu u planini, iznad sela. O terenu koji pripada ataru nekog sela. U sela, posle Jošanice, dakle od kraja 1942. godine, nismo išli. Izuzev jednom i to jer se moja majka razbolela. Neki ženski problemi praćeni krvavljenjem. Upravo u to vreme su Nemci, ljotićeovci i Bugari opkolili deo planine u kome smo se mi nalazili. Išli su sa svih strana i bilo je malo izgleda da se na vreme izvučemo. Sa Sinišinim odredom smo izgubili vezu. Saznali smo da je, dan-dva ranije, nekud otišao. Imali smo već dovoljno iskustva i zaključili da sada ne vredi bežati. Opkoljeni, nismo imali izbora. Učinili smo obrnuto od onoga što se, u tim prilikama radi: odeveni u naše dronjke, uprtili smo neke vreće i pošli prema Žagubici, dakle u susret vojsci koja je upravo kretala prema planini. Ličili smo na Cigane. Znali smo da su Cigani, kao i Jevreji, već po logorima, da preostale hvataju - ali smo pretpostavili da vojska koja je pošla da hvata četnike neće obraćati pažnju na Cigane. Žureći nizbrdo, u želji da stignemo pre mraka (da kretanjem noću ne izazovemo podozrenje), izleteli smo iz šume na jednu čistinu i naleteli na streljački stroj. Po odeći, to su bili Bugari. Išli su na udaljenosti od stotinak metara jedan od drugoga. Prvi vojnik koga smo primetili bio je tačno ispred nas, udaljen oko 80 metara. Čim nas je spazio, stao je, okrenuo nam leđa i tako ostao sve dok nismo prošli. Drugi su bili podalje. I sada ne znam da li je bio dobar čovek ili naprosto Bugarin. Bugari su, naime, ovde bili najgori okupatori, gori od ljotićeovaca. Ako Nemci na frontu napreduju, Bugari su surovi i čine strašne stvari, a kad Nemcima ne ide dobro, oni se naglo prodobre i govore: „Braća sme, ne se tepame“.

Sišli smo u Žagubicu i odmah, po opisu, našli Janinu kuću. Bila je na samom ulazu u mesto. Jana je bila izuzetna! Najpre nas je nahranila, a zatim našla lekara koji će ćutati. Sve je sredila. Otišla je i kod Joce apotekara i donela lekove. Noćili smo kod nje i, sutradan, kad se vojska vratila iz akcije, otišli u planinu. Majka se oporavila, a mi smo se tako izvukli iz obruča.

I dalje smo se premeštali, sada uglavnom iznad sela Suvi Do i Izvarica. Tamo se nalazio četnički odred pod komandom poručnika Blaže Radovanovića, komandanta brigade i nekog, čini mi se, Đorđevića, komandanta bataljona. Đorđević je pre rata bio podoficir. Uredno odeven, simpatičan veseljak, lepo je svirao na gitari. Izgleda da je lepo umeo i sa ženom domaćina kod koga je njegov štab odseo. Ta Vljajna je bila zgodna i - prava Vljajna. Sklona da, pored sasvim ravnodušnog muža, vrdne kad god može...

Trebalo je jednom, pred kraj zime, da idem sa njom do njihove vodenice, udaljene od salaša oko dva sata hoda. Išli smo sa dva konjića natovarena kukuruzom. U vodenici smo samleli sve što je trebalo, ali je to potrajalo duže nego što smo mislili. Bilo je već prilično kasno. Mislio sam da ćemo u vodenici noćiti i nadao sam se da će me ona, tom prilikom, naučiti nekim stvarima... Na moju žalost, ona je smatrala da se ipak možemo vratiti pre mraka. Natovarili smo džakove sa brašnom i pošli žureći. Put smo znali, ali smo čuli da su se u okolini pojavili kurjaci, i to gladni. Napravili su pomor u dva stada. To je, istina, trebalo da nas umiri - najeli su se i neko vreme neće biti agresivni. Prešli smo dve trećine puta kad su, na jednoj nizbrdici, konji stali i nisu hteli dalje. Bili su veoma uznemireni. Žena je znala šta to znači i rekla mi je da je tu blizu „onaj“. U tim krajevima se ime kurjaka i zmije nikada ne pominje. (Kurjak je „onaj“, a zmija - „ona“.) Padina je bila obrasla retkim žbunovima leske. Brzo smo nasekli nekoliko dugih i jakih motki i naoštrili ih kao koplja. Imali smo i sekirice bez kojih se po planini ne ide. Konje smo postavili jednog pored drugog ali tako da glava jednog bude kod zadnjih nogu drugog. Mi smo stali svaki sa jedne strane, spremni da se branimo, ako naiđe čopor. Posle izvesnog vremena, naišao je kurjak. Bio je oko sedamdeset metara udaljen od nas. Išao je jednom stazom, oprezno, kao pravi izvidnik. Za njim, jedan za drugim, ceo čopor.. Ako me sećanje ne vara, bilo ih je trinaest. Pretposlednji je bio hrom. Na kraju, valjda kao zaštitnica, opet jedan krupan. Prošli su, a da nas nisu ni pogledali. Verovatno su bili siti, a znam i da je vetar duvao od njih prema nama. Konji smo tek posle desetak minuta mogli naterati da pođu. Na salaš smo stigli po mraku.

Sredinom marta 1944, našli smo se na jednom pustom salašu na obroncima Beljanice, u blizini Lisca. Jednog popodneva naišlo je nekoliko seljaka koji su išli u Sinišin štab. Sunčajući se pred kućom (vreme je tog dana bilo izuzetno lepo), primetio sam da se, sa istoka, valjaju neki neobični crni oblaci. Ubrzo zatim, počele su da padaju neobično krupne pahuljice snega. Seljaci, iskusni u tim stvarima, odlučili su da prenoće na našem salašu. Ujutro smo već bili zavejani. Sneg je padao nekoliko dana, gotovo neprekidno. Čini mi se da ga je bilo više od dva metra. Na smenu smo održavali stazu do mesta za vršenje nužde - bila je to neka vrsta tunela dugačkog oko deset metara. Na kraju staze je bilo i vrljika zgodnih za loženje. Vodu smo dobijali topeći sneg. Hrana nam je brzo ponestala, ali smo na tavanu otkrili kukuruz u klipu. Krunili smo ga i kuvali. Nekoliko dana kasnije smo, ispod jedne gomile kukuruza, otkrili čabricu veoma slanog ovčijeg sira. Prijalo je! Bili smo zavejani desetak dana, a onda je naglo otoplilo. Planina je tutnjala od snega koji se topio...

I dalje: potere, sklanjanja ili bežanja, glad, vaške - sve to izmešano u mom sada već izbledelom pamćenju. Sećam se jednog kišnog i hladnog ranog proletnjeg dana 1944. godine. Opet bez hrane, opet blizu Lisca. Noćili smo na jednom salašu. Naišla je grupa seljaka. Među njima je

bio jedan harmonikaš iz Žagubice. Nije bio četnik, ali se muvao oko odreda. Znao sam ga odranije. Umesto oružja, nosio je svoju harmoniku i lepo pevao. Pošao je u Žagubicu da obiđe svoju porodicu. Dugo smo sedeli kraj vatre, a on je pevao: *Ja se opraštam Cigani sa vama...* i onu: *Doviđenja, družo, doviđenja...* Obećao je da će mi, sledećeg dana, doneti kilogram meda. Ima on košnice. Krenuo je oko ponoći da bi se, pred zoru, uvukao u Žagubicu. Ujutro smo saznali da je neka vojska (Nemci, Bugari ili ljotićeovci, nama je to već bilo gotovo svejedno), pošla u našem pravcu. Padala je kiša. Sakrili smo se u jedan čestar, zavukli u jedan gust žbun, sasvim mokri, drhteći od zime i gladi. Pored nas su prošli neki seljaci, nisu nas primetili. Iz njihovog razgovora smo shvatili da idu u Sinišin štab i da je on tu negde, u blizini. Odmah smo im se pridružili i ubrzo bili u jednoj velikoj uvali obrasloj gustom bukovom šumom. Četnici su tu napravili logor. Izgradili su kolibice, a bilo je i nekoliko šatora. Ložili su vatre, spremali hranu. Tu je bila britanska vojna misija, major Grinvud i narednik vezista koga su zvali Endi. Mnogo poznatih lica. Uskoro je i pasulj trebalo da bude gotov. Stigla je i patrola sa izveštajem da su Nemci i ljotićeovci skrenuli na jug - znači, ne idu u našem pravcu. Opustili smo se, a desetak minuta kasnije, zapucalo je sa svih strana. Bili smo opkoljeni! Četnici su trčali na sve strane, konji su se propinjali, a kuvari su, primetio sam, na moj užas, prosuli poluskuvan pasulj i tovarili kazane na konje. Jedino je Endi, sa lulom u zubima, mirno posmatrao šta se oko njega dešava, kao da je, na primer, na trkama.

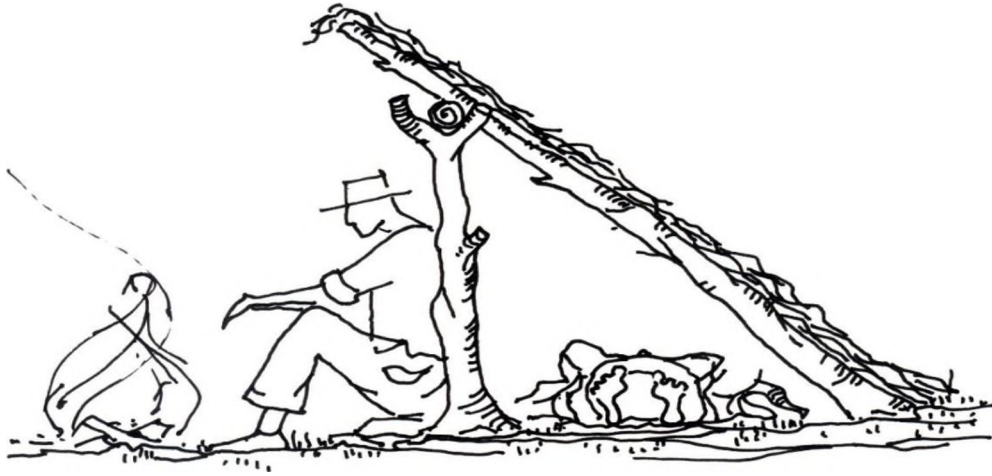
Osetili smo da sa jedne strane nema pucnjave. Verovatno je neka grupa zakasnila da zatvori obruč, ili se izgubila po magli, koja je tu u šumi mestimično bila zaista gusta, ili je to bila neka klopka. Ne razmišljajući mnogo, potrčali smo u tom pravcu, trčali, trčali i uskoro je pucnjava bila iza nas. Izvukli smo se! Mislím da se ceo odred tu izvukao. Nešto kasnije, još trčeći kroz šumu, primetili smo Nemce, verovatno onu zakasnelu ili izgublenu jedinicu. Pretrčavali su kao da hoće da nam preseku put. Nisu pucali. Ispred njih su bili vučjaci, primicali su se brzo. Njih smo se bojali. Govorilo se da su neki od njih dresirani da hvataju begunce za gušu i kolju, a drugi - da grizu žile iznad peta... Oružja opet nisam imao (nikada ga nisam nosio, bilo ga je, ali bez njega se najšće lakše provučoš), samo onaj stari nož. Možda bih, razmišljao sam, jednog psa mogao i da prekoljem, ako to uopšte uspem, ali njih je bilo nekoliko. Sa nama je bio pas Marko, koga smo, uskoro posle Gare, polumrtvog od gladi, našli na jednom salašu, nahranili i prisvojili. (Bivši vlasnik mu je bio jedan starac iz Vukovca, imućan ali poznat kao cicija. Seljaci u tom kraju hrane pse tek toliko koliko im je potrebno da prežive, ne više. Ovaj starac, valjda pošandrcio od starosti i cicijašluka, svome nije davao baš nimalo.) Marko je bio ogroman ovčarski pas, nalik na šarplaninca, vičan borbi sa vukovima. Trčeći, viknuo sam mu kao što čobani pujdaju: „Marko, tuta, tuta“ i on je poleteo na vučjake. Nisam imao vremena da posmatram. Zadržao ih je. Bežali smo dugo, pregazili nekakav potočić i trčali mnogo duže nego što je bilo potrebno. Naišli smo i na neki narod koji je takođe bežao. Bile su to žene i seljaci koje smo u odredu primetili. Imali su samo jednu starinsku francusku pušku bez municije. Neko vreme smo išli zajedno, pa smo se rastali. Oni su hteli levo, a ja desno. Video sam neke tragove i, po otiscima klinaca kojima su bile potkovane, uveren da su od engleskih cokula, hteo sam za njima. Ostali su se plašili tog pravca. Majka i ja smo skrenuli desno...

Vreme se prolepšalo a posle straha i dugog trčanja, počela je da nas muči glad. Na jednom proplanku, neverovatan prizor: koza sa ogromnim, nabrekli vimenom. Lako smo je uhvatili. Sud za mužu nismo imali. Nikakav. Skinuo sam prilično prljavu šajkaču. U nju smo muzli i naizmenično pili. Laknulo je i kozi a i nama. Još da smo imali čaturicu ili porciju pa da ponese! Ubrzo zatim, idući sve po tragovima, naišli smo na Sinišin odred. I na Engleze, čije su nam cokule, svojim tragovima, pomogle.

Posle nekoliko dana smo se vratili u onaj četnički logor. Usput smo, tražeći ga, našli ostatke našeg psa Marka. Šumske zveri su ga bile već skoro pojele. Saznali smo da je bilo i poginulih. Jedan četnik, stariji čovek, izostao je iz patrole verovatno pretpostavljajući da će Nemci ipak poći prema odred. Video ih je i pucajući pokušao da ih zadrži i istovremeno upozori odred. Borio se neko vreme, sve dok nije ranjen. Našli smo ga iza jedne bukve izrešetanog i zaklanog. Oko njega je bilo puno čaura. Bukva je takođe bila izrešetana. Saznali smo da je Nemce i ljoticince u četnički štab doveo onaj harmonikaš. Bio je, znači, izdajica! Nekoliko meseci kasnije govorilo se da ga je neko u Žagubici ubio. Neki su pričali da je pobjegao iz Homolja...

Sinišin odred se, ubrzo zatim, prebacio na neki drugi teren, a mi smo se još neko vreme motali po ovom kraju. Tu smo, opet bežeći od nečega, jednog dana, nasred šume južno od Beljanice, naišli na jedan upravo napušten logor. Bilo je dvadesetak malih nastrešica sa krovom od paprati. Tamo ih nazivaju „prison“. Nikakvih stvari nije bilo; ognjišta su bila ugašena, ali još topla. Kao da je neko upravo pobjegao. Ostali smo neko vreme u tom logoru, a činilo nam se da nas neko posmatra iz šume. Bili su to Cigani. Prilazili su nam u manjim grupama i okupili se oko nas. Drvodjelje. Pobjegli su iz svojih sela i tu živeli praveći korita, vretena, preslice, karlice, to prodavali krišom po selima i tako preživljavali. Jedna starija Ciganka je iz kese izvadila malo brašna, umesila dve lepinje i naložila vatru. Majci i meni je dala po jednu jabuku govoreći: „Jedite, ali polako, da vam ne pozli“. Zнала je da dva dana nismo jeli. Ubrzo smo dobili i lepinje. Male, kao dlan, ali su bile od srca. Nahranjeni, ubrzo smo zaspali; odmorili smo se i pošli dalje. Dobili smo još dve jabuke i dve lepinje za put. To nam je trajalo dva dana.

Kad se situacija malo sredila, vratili smo se na onaj salaš gde sam se „borio“ sa kurjakom. Posle nekoliko dana, na salaš su banuli četnici koje do tada, nismo sretali. Bio je to štab pukovnika avlovića. Rečeno nam je da je on komandant Istočne Srbije. Pukovnik Dragoslav Pavlović, stariji, vrlo ugladen aktivni oficir, okupio je u svom štabu grupu veoma simpatičnih mlađih ljudi, sa kojima smo se brzo sprijateljili. Jedan od njih je rekao da nas poznaje – on je sin dobrog prijatelja mog oca, Katarinić. Odred je brojao pedesetak ljudi koji su, čim su došli, počeli da spremaju sve što je potrebno za prijem „transporta“. Bio sam vrlo uzbuđen jer je to značilo da će tu, jedne od narednih noći, saveznički avion padobranima izbaciti oružje i opremu za odred. Stizalo je to i ranije, ali uvek negde podalje od nas. Čuli smo ponekad, noću, karakterističan zvuk engleskog aviona „Liberatora“ i posle saznavali da su četnici primili transport. Oružje, odeća, ćebad, lekovi, pa čak i zlato (engleska funta kovana u zlatu) bili su u našoj svesti manje uzbudljivi od činjenice da je to neka veza sa dalekim, slobodnim svetom i da ta sloboda počinje da nam se primiče. Istina, znali smo da, kao po nekom pravilu, sledećeg dana po prijemu transporta, Nemci i Bugari žurno

Cigani koritari

izlaze u planinu i opkoljavaju taj kraj u nadi da će pohvatati četnike i doći do dragocenog plena. (Prisetio sam se priče da su Bugari tako te zime jednom već dojurili, ali da su im četnici negde postavili zasedu. Ne očekujući to, Bugari su se razbežali. Nekolicina je poginula. Njihovog mrtvog komandanta, kome se noga zaglavila u uzengiji, konj je vukao skoro do Žagubice. Istina ili samo priča, ne znam.)

Na obližnjem brežuljku, stotinak metara od našeg salaša, četnici su složili desetak gomila granja raspoređenih tako da čine jedan veliki krst. Noću, kad se avion pojavio, zapalili su vatre ali malo prekasno. Avion je kružio, nekoliko puta nas je nadleteo, vatre se još nisu razgorele, a bilo je i oblaka. Nije nas primetio i odleteo je.

Sledeće noći u pripremljenim gomilama je bilo više sena pa su vatre odmah buknule. Bila je to impresivna scena. Čitav kraj je bio osvetljen. Posada aviona nas je primetila i ispalila raketu u znak raspoznavanja. Četnici su odgovorili raketom dogovorene boje. U sledećem naletu (leteo je neverovatno nisko za noćni let, sećam se da su se krošnje drveća povijale kad nas je nadletao) avion je izbacio prvu seriju kontejnera. Bilo ih je mnogo, brzo su padali, a vazduh je šušteći bučno prolazio kroz otvore na njihovim padobranima. To nas je upozoravalo na opasnost. Oni koji su već imali iskustva sa prijemom transporta, dovikivali su nam da se sklanjamo, kontejner pri padu može da ubije. Avion je nadletao još nekoliko puta i izbacivao kontejnere, a mi smo ih nalazili i žurno vukli na jednu gomilu. Kasnije je avion počeo da izbacuje velike vreće bez padobrana. U njima je bila odeća. Padale su oko nas i mi smo bežali levo i desno od pravca naleta aviona. Kontejnere smo brzo nalazili, ali je skupljanje vreća bilo teže. Vatre su, u međuvremenu, izgorele i svetla više nije bilo. Avion je odleteo, a mi smo se razmyleli, sakupljajući i vukući vreće. Četnici su sve to tovarili na konjiće i spremali se da nekud odnesu.

Još uzbuđen prizorom i svim što se dešavalo, vraćao sam se prečicom, preko nekog potoka, na naš salaš. U šumi sam naišao na ogromnu vreću. Pokušao sam da je izvučem na brdo, ali nisam uspeo. Bila je preteška za mene. Javim to Pavloviću. Bilo mu je milo. Rekao je da postoji pravilo da onaj ko nešto iz transporta nađe i prijavi ima pravo na nagradu. Ja ću je dobiti. Onda je mojoj majci i meni objasnio da sutra možemo očekivati potere i da bi bilo dobro da, još ove noći, krenemo sa njima. Biće to naporan put, oko 80 kilometara marša, ali ćemo ići tamo gde je bezbedno. Pola sata kasnije, pošli smo na istok.

Put je zaista bio naporan. Žurili smo onoliko koliko su mogli dobro natovareni ljudi i konji. Naročito prva tri sata, zapravo, dok nismo prešli drum i dočepali se druge strane. Jedan četnik je imao svog konja. Pastuva, besnog. Dopustio mi je da ga jedno vreme jašem. Konja se nisam bojao, brzo smo se sprijateljili. Pred kraj puta smo svi bili iscrpljeni. Ja sam već ranije naučio da hodam samo nogama. Teško je to objasniti, zapravo ja i ne znam da li je tu reč o tehnici ili o autosugestiji. Na dužim marševima nastojim da mi, za kretanje, samo noge budu angažovane. Butine, kolena i listovi. Stopala manje. Telo se ne zamara i tako mogu da pešačim veoma dugo. Ponavljam, možda je to samo autosugestija, ali pomaže.

Ne sećam se koliko nam je vremena bilo potrebno. Hodali smo i odmarali se povremeno. Posle smo otupeli i čini mi se da se onda moglo lakše hodati. Rade ti samo noge, svest je negde drugde. Kad smo stigli na odredište (kažem odredište jer ne znam tačno naziv mesta, bilo je to negde iznad Kučeva), odvojili smo se od odreda i smestili na jedan prazan salaš. Rečeno nam je da, dok ne dobijemo drugo naređenje, to mesto ne napuštamo. Odred se rasporedio na nekoliko susednih salaša.

Ubrzo pošto smo se odmorili, došao je jedan vojnik i doneo nam nešto za jelo. Sutradan nas je posetio jedan oficir. Vitak, visok, pomalo krutog držanja. Bio je vezista i to, ako se ne varam, na nekom visokom položaju. Mislim da je neko vreme, bio kod Draže u štabu. Pred rat je završio vojnu akademiju. Moja majka je smatrala da je „neprijatan tip“. Mnogo kasnije sam se setio te njene ocene⁴⁸. Bilo kako bilo, ipak je bio vrlo ljubazan i razgovorljiv. Meni je, kao nagradu za onu nađenu vreću, doneo cokule. Nove, engleske... I dve četkice i pastu za zube...

---

⁴⁸ Bio je to Nikola Milovanović; njegovo ime sam saznao mnogo godina kasnije. Kao član komunističke partije, bio je ubačen kod Draže Mihajlovića. Posle rata, major Ozne.

Dvanaesto pismo

Beograd, 2. maj 1992.

Rođeni,

Proleće 1944. dočekali smo mnogo bolje odeveni nego ranije. Mihajlo Rajković nam je, preko Joce apotekara, u dva - tri navrata slao stvari koje su bile nešto korisnije od prvih pošiljki. Ja sam dobio par divnih, jakih, dubokih cipela ali, nažalost, meni su bile tesne, a mojoj majci prevelike. Radije smo išli u vunanim čarapama, koje su podšivene krpama i ostacima kože. Sa odećom smo bolje stajali. Majka je od neke žene dobila vunenu seljačku suknju. Ja sam u jednom paketu od Mihajla dobio dugačak, težak zimski kaput, neupotrebljiv u onim uslovima. Dali smo ga jednom seljaku koji se bavio šivenjem i on ga je prepravio: meni napravio čakšire a majci prsluk. Pletući, majka je od seljanki dobijala i nešto vune, pa nam je isplela džempere, a imali smo i po dva para toplih čarapa. Od Joce apotekara smo dobili nekoliko zavoja i nešto hipermangana. Zavoje smo posle upotrebe prali, iskuvavali i čuvali za ponovnu upotrebu. Od Mihajla sam dobio pelerinu od gumiranog platna. Čuvala nas je od kiše (pokrivali smo se preko glave) i prostirali smo je kad bismo spavali napolju. Dobio sam i knjigu Dostojevskog „Zločin i kazna“. Pročitao sam je više puta ali je, živeći u onim uslovima, nisam mnogo razumeo. „Lovčeve zapise“ smo, prilikom neke potere, ostavili na jednom salašu i oni su nestali. Sumnjao sam na dedu koji je na tom salašu živeo: hartija mu je trebala za zavijanje cigareta... Imali smo i onaj pirotski ćilim. Sve skupa, otprilike dve torbe imovine. Ja sam nosio veću torbu a moja majka manju.

Ali, da nastavim tamo gde sam stao u prošlom pismu.

Nešto kasnije se opet pojavio onaj vezista sa porukom Pavlovića da dođemo u štab. Uz tu poruku doneo nam je jedno šatorsko krilo i ćebe, divno, meko, veliko, englesko. Pravo bogatstvo! Sad smo imali šta da prostremo i čime da se pokrijemo.

U štabu su nam objasnili: mi smo na teritoriji vojvode Voje Tribrođanina. On je, kao domaćin, organizovao proslavu Đurđevdana (bio je to 6. maj 1944). Pozvani smo na ručak i veselje. Proslava je bila nalik na seoski vašar: stolovi i klupe napravljeni od dasaka, svirala je bleh-muzika, bilo je jagnjetine, hleba i po čaša vina svakome. Na kraju, ako se dobro sećam, i po komad gibanice. Mi smo se držali prikrajka. Pojeli smo ono što smo dobili i vratili se na salaš. Onu trojicu sa Radisavljevog salaša nismo sreli. Susreta sa njima se sada nismo bojali ali ipak, sve to slavlje nam je bilo nekako strano i previše bučno. A želeli smo da ponovo vidimo one divne stvari koje smo dobili. Pred polazak sam upoznao i Vojinu ćerku. Bila je mojih godina, možda nešto starija, vrlo simpatična - ili mi se to meni tada, učinilo. Čuo sam, mnogo godina kasnije, da se posle rata udala za nekog šefa Udbe. Da nije to uradila, ko zna da li bi, kao ćerka četničkog vojvode, preživela.

Moje sećanje na tih nekoliko dana provedenih iznad Kučeva vezano za je savezničke avione. Mislim da su upravo tih dana počeli da nadleću našu zemlju po danu. Bile su to grupacije od nekoliko stotina letećih tvrđava (tako su zvali, za ono vreme ogromne, B-29), koje su letele, govorilo se, prema rumunskim naftnim poljima Budimpešti i Beogradu... Radovali smo se tim avionima jer je neko rekao da će nam sloboda doći ubrzo pošto saveznički avioni počnu da nas nadleću danju. Brojali smo te avione kao deca i zavideli pilotima: mogu da bombarduju Nemce, da se svete za sve, a kad završe posao, vraćaju se u svoje baze - u slobodu...

Nismo ostali dugo iznad Kučeva. Pavlovićev odred je morao dalje prema Krajini, a mi smo se sa nekom manjom grupom vratili na obronke Beljanice, ovoga puta iznad Izvarice, i nastanili se na jednom sasvim zgodnom i nenastanjenom salašu. Bila je to, u stvari, mala koliba, bez pomoćnih zgrada i uobičajene ograde za stoku, ali ne i sasvim napuštena. Po stvarima koje su se u takvim kolibama uvek nalazile (posude za kuvanje, držanje vode i sl.) znali smo da ima vlasnika i da on povremeno dolazi. U blizini je opet bio jedan manji odred⁴⁹ i mi smo redovno dobijali hranu sa njihovog kazana: ručak i večeru. Ja sam se sprijateljio sa vojnicima i dobar deo dana bio sa njima. Majka je plela za seljanke u okolini. Za to smo dobijali mleko i sir.

Odred je bio veoma neobičan. Osim četnika, tu je bio zastupljen dobar deo porobljene Evrope: četiri Poljaka, tri Italijana, jedan Grk, jedan Francuz i jedan Holanđanin. Italijani su bili pripadnici vojske, koja je dugo bila u savezništvu sa Nemcima i, pred kraj rata, 08. septembra 1943. godine kapitulirala. Nemci su ih onda, tamo gde su mogli, razoružali i trpali u zarobljeničke logore. Jedan logor je bio na Crnom vrhu, u blizini onih nemačkih baraka kraj kojih smo jednom, prošli prelazeći drum. Italijani su u logoru gladovali a poneki su, kao ova trojica, uspevali da pobegnu. I ostali su bili bivši internirci. Radili su u Borskom rudniku i pobešli iz njega. Ja sam se najviše družio sa Italijanima. Mario, Antonio i Đuzepe, različiti po izgledu, poreklu i obrazovanju, dobro su se slagali i bili su nerazdvojni: Mario, šofer, lep i šarmantan, mislim da je bio iz Milana; Đuzepe, nizak, temeljit i ćutljiv, seljak sa juga Italije; Antonio, student tehnike, aristokratskog izgleda i ponašanja, bio je iz Ankone. Voleli su da se druže sa mnom. Tumarali smo po okolini, lovili žabe i vrane koje su oni sa zadovoljstvom jeli, pričali o ženama - što je mene tada veoma zanimalo. Objašnjavali su mi kako se to radi „fike-fake“. Uzdisali su za Milunikom, lepuškastom seljankom, raspuštenicom sa susednog salaša. Čak su i pesmu spevali: *Milunika, Milunika, Milunika treba fika...* na ariju tada popularne pesme *Rozamunda*. Bili su veseli i spremni na svakojake gluposti - kao deca.

Poljaci su bili mlađi, ali ozbiljniji. Bili su nekakvi ilegalci, učestvovali u nekim akcijama u Varšavi, pominjali ustanak, Varšavu, Poljsku, psovali i strasno se prepirali. Jedan od njih, Hanjek, interniran je još 1941. godine. Sećam se da je pričao kako je bio na iskopavanjima žrtava u Katinskoj šumi. Potpuno sed, izgledao je kao da ima oko šezdeset godina, a pokazalo se da je tek koju godinu stariji od mene. Bez rakije nije mogao: počeo je da pije kada su im Nemci, dok su vadili leševe iz jama, davali alkohol. Tvrdio je, ogorčeno, da su Rusi pobili te poljske oficire. Metkom u potiljak. Preko 10.000 duša!

---

⁴⁹ Izvarička brigade, komandant poručnik Milija Poledica

U blizini se, nešto kasnije, našlo i desetak Rusa pobjeglih iz nekog nemačkog logora... Četnici ih nisu odmah primili u odred, ali su se pobrinuli za njihovu ishranu i dali im nekoliko starih francuskih pušaka. Ja sam se sa tim Rusima sreo nekoliko puta. Mršavi, u dronjcima, nepoverljivi, prilično sluđenog ponašanja. Na nogama su imali opanke koje su sami pravili od like. Nisu bili onakvi kako smo mi zamišljali da crvenoarmejci moraju izgledati. Mi tada, naravno, nismo mogli ni da slutimo kroz šta su oni sve morali proći pre zarobljavanja a i kroz šta će proći posle...

Krajem proleća 1944. godine prilike su se u Homolju izmenile. Osećalo se da se bliži kraj rata. Znali smo da su se saveznici iskrcali u južnoj Italiji i da napreduju. I Rusi su napredovali, a Nemci su se svuda povlačili. Više ih se nismo bojali, a i njihovi saradnici su se, uglavnom, smirili. Potere su prestale. Savezničke (američke) eskadrile su gotovo svakodnevno, letele iznad nas, ponekad u formacijama od približno hiljadu aviona. Naš život se, mogu reći, uglavnom normalizovao. Ja sam, u međuvremenu, nabavio i čuturicu. Sada smo imali sve što nam je u onim uslovima bilo potrebno. Više od toga ne bismo ni mogli da nosimo. U stvari, dobro bi nam došla nekakva porcija, aluminijumska, koja se pri nošenju ne lomi. Hranu smo spremali ili uzimali sa kazana u zemljanom loncu „grnetu“, koje je trebalo pažljivo čuvati da se ne razbije. Negde sam našao parče bakarne žice. Posle nekoliko dana brušenja kamenom i bušenja nožem, napravio sam dobru i jaku iglu za krpljenje obuće. Trebaće nam... Nekako u to vreme smo se oslobodili vašiju. Mogli smo se redovnije prati i pariti odeću.

Dešavalo se da nemačka protivavionska artiljerija uspe da obori poneki američki avion. Posada koja je iskakala padobranima, nalazila je prvo utočište kod seljaka, koji su ih sakupljali žureći da ih nađu pre Nemaca. Seljaci su, po pravilu, bili brži. Posade su, kasnije, sakupljane u manje grupe i četnici su ih, kad je to moglo, prebacivali prema zapadu gde su, ako se ne varam, negde u dolini Morave, sa improvizovanih aerodroma, vraćani u njihove baze u Italiji (Bari). Mene su više puta zvali da budem tumač - pošto niko u okolini nije govorio engleski. Mesto gde su ti piloti sakupljani bilo je blizu štaba poručnika Blaže Radovanovića, udaljeno približno sat hoda od nas. Piloti su bili simpatični momci, pomalo nervozni što ne lete. Jedan je pokazivao bioskopske karte: trebalo je po povratku sa leta da ide sa devojkom na predstavu. Na predstavu! Mi smo skoro zaboravili kako to izgleda. Najveći problem bilo im je - vršenje nužde čučeci... Grdno su patili zbog toga.

Pošto se pojavio vlasnik kolibe u kojoj smo stanovali, odlučili smo da menjamo stanište. Bilo je pretesno za tri osobe. Preselili smo se na obližnji salaš kod nekog seljaka iz Izvarice. Njegovog se imena više ne sećam⁵⁰. Imao je sina Iliju i ćerku Miluniku, onu o kojoj su Italijani sanjali. Pomagali smo im u poslovima oko stoke i na imanju koje su imali tu u planini,. Posla nije bilo previše pa sam imao vremena za druženje sa Italijanima. U blizini, u jednoj velikoj vrti, bila je velika i duboka bara. U njoj su seljanke potapale lan i konoplju i tu me je majka naučila da plivam. Smatrali smo to veoma važnim i potrebnim za onog ko se krije i beži. Jednom sam se, učeći, čak i davio - ali sam naučio da plivam.

---

⁵⁰ Naknadno saznao: Stojčević Žika

Hranu smo i dalje dobijali od odreda ili od seljaka. Bližio se kraj rata. Očekivali smo iskrcavanje saveznika, najverovatnije na jadranskoj obali. Četnici su se pripremali da tada podignu opšti ustanak i napadnu Nemce s leđa. Oni koji su bili u odredu (takozvani „stari četnici“) trebalo je da postanu starešinski kadar buduće ustaničke vojske sastavljene od mobilisanih seljaka. Odredi su pozivali seljake na vežbu i često su se premeštali, mada potera više nije bilo. Pošto zbog toga nismo mogli redovno da se hranimo sa kazana, dobijali smo hranu iz opštine Izvarica - brašna, pasulja, malo luka, a ponekad i po parče slanine.

.....

Mislim da je, krajem leta, počeo i takozvani Sokobanjski front. Sa zapadne strane su, iz Bosne, nadirali partizani kojih u Homolju nije bilo od kraja 1941. godine. Četnici su organizovali barijeru, front koji je trebalo da spreči partizanski prodor. Mobilisali su mnogo seljaka, rekao bih ne baš raspoloženih da ratuju. Partizani su razglasili da će svakog ko se sa oružjem dobrovoljno preda odmah pustiti kući. Seljaci su se masovno predavali, vraćali kućama pa, opet mobilisani, vraćali na taj front. Sve to nije slutilo na dobro. Ni četnici nisu bili mnogo samouvereni. Nisu se plašili partizana već partizanki. Govorilo se da su prema mrtvima i zarobljenima, ako imaju brade (a brade su imali uglavnom oni koji su od 1941. ili 1942. u šumi), strašno surove. Mnogo se pričalo o odsecanju polnih organa, usecanju petokrake na čelo ili grudi, o njihovim parolama koje su za vreme borbi histerično izvikivale... Mi se partizana nismo plašili i nismo bili skloni da u te priče verujemo. Naprotiv, partizani su za nas bili borci, aktivni borci protiv Nemaca i svih onih koji su sa Nemcima saradivali. Ako dođu, biće nam sloboda možda i bliža. Možda bih se i ja njima pridružio.

Pošto ipak nismo bili sigurni da je sloboda tako blizu, počeli smo razmišljati o tome da se prebacimo bliže oslobodiocima, ali je problem bio: kuda. Anglo-amerikanci su bili u Italiji. To je, po jednoj majušnoj karti koju sam negde našao, bilo udaljeno više od hiljadu kilometara. Uzimajući u obzir opasnosti, nepoznat teren i sve ostalo, trebalo bi nam mesec-dva hoda uz veliki rizik u Hrvatskoj (zbog ustaša) i severnoj Italiji, gde su još bili Nemci. Rusi su bili mnogo bliže (mada nismo tačno znali gde su), ali nas je delio Dunav. Odlučili smo da ostanemo tu gde smo. Priliku da se, sa pilotima, avionom, prebacimo u Italiju, nismo uspeli da ostvarimo. Počeli smo, pred početak jeseni, da razmišljamo o pripremama za još jednu zimu u planini. Opasnosti je bilo manje, potere su prestale, a i hranu smo nekako redovnije dobijali. Nije je bilo u izobilju ali to nismo ni očekivali. Smislili smo da sakupljamo lešnike. Bilo ih je te godine u izobilju i trebalo ih je samo, kad dozru, sakupiti.

Sokobanjski front je potrajao. Čuli smo da su se Dražinima pridružili do juče najveći neprijatelji, ljotićevci. Pričalo se da zajedno ratuju protiv partizana ali da, čim se partizani povuku, nastane međusobna borba. Po nekim selima blizu Homolja su se, govorilo se, pojavili Rusi – Vlasovci⁵¹, koji su pristupili nemačkim trupama i nosili nemačke uniforme. Presvlačili su se,

---

⁵¹ Pripadnici vojske Andreja Vlasova (1901-1946), generala Crvene armije kojega su 1942. godine zarobili Nemci. Od crvenoarmejaca koje su Nemci zarobili, formirao je vojsku (ROA: Ruska oslobodilačka armija) za borbu protiv Crvene armije. Neke od njegovih jedinica nalazile su se i u našoj zemlji.

skidali nemačke oznake i stavljali petokrake zvezde, predstavljajući se kao sovjetski vojnici, oslobodioci. Ljude, koji su ih je oduševljeno dočekivali, streljali su vičući: „Hoćete Ruse, hoćete komuniste, majku vam vašu!“ Nikada nisam saznao da li su sve te priče bile istinite.

Nemci su se, povlačeći se odnekud sa juga, provlačili u dugim kolonama, glavnim drumom kroz Homolje. Išli smo na brežuljak da ih gledamo. Kad je već bilo izvesno da, zbog žurbe, neće praviti represalije, četnici su odlučili da ih napadnu. Ja sam za to saznao prekasno. Sa Ilijom sam požurio tamo, ali je pucnjava bila već počela. Neko je oborio nekoliko stabala i postavio ih kao prepreku, preko drumu. Tome je, prilično naivno, dodato i nekoliko zategnutih žica, otkinutih sa obližnjih bandera. Naišla je nemačka izvidnica: tri laka tenka. Prvi se zaustavio, nešto osmatrao i, pogođen u gusenicu hicem iz protivkolske puške, počeo da se vrti u krug. Druga dva tenka su se povukla pucajući besno levo i desno: tamo su, po vrbacima, bili raspoređeni četnici naoružani samo puškama i ponekim puškomitraljeyom. Nikoga nisu pogodili, a četnici su pobjegli svesni da puškama neće ništa postići. Pucnjava nije dugo trajala. Nemačka kolona je prošla ostavivši onaj oštećen tenk. Bilo je to, sve skupa, vrlo nespretno i loše organizovano.

Sećam se da je, jednog dana, stiglo naređenje da sa jednim, meni poznatim seljakom iz Izvarice, odem na nekakav zbor na kome ću, kao nešto pismeniji, pročitati Kraljevu poruku... Posle skoro dva sata hoda našli smo se pred jednom malom, napuštenom, kolibom gde nas je čekalo pet ili šest seljaka. Mislim da su to bili ljudi iz Suvog Dola. Dali su mi jedan list (možda “*Ravnogorac*”), bio je to tekst koji je govorio o tome kako se Nemci svuda povlače i kako kralj Petar poziva sve da se pridruže partizanima. Iz tog članka smo razumeli da i četnici treba da se pridruže partizanima i stave pod njihovu komandu. Seljaci su očigledno bili zbunjeni i zatražili su da im taj deo članka ponovo pročitam. Učinio sam to pa su se oni razišli. Bilo je očigledno da niko nije razumeo šta se dešava. Isto večer sam se vratio majci.

Trinaesto pismo

Beograd, 6. maj 1992.

Rođeni,

Kao što si iz prošlog pisma mogao videti, rat se bližio kraju.

Posle desetak dana, drum je opusteo. Izgledalo je kao da su se svi Nemci povukli iz naše zemlje. I njihovi saradnici su nekud nestali. Seljaci su nam govorili da možemo slobodno sići u selo. Nama to nije izgledalo tako bezbedno, ali nas je dražilo: možda samo skoknuti... Da vidimo kako to izgleda. Ilija mi je pričao da dole, u Izvarici, u kafani, može da se dobije ratluk! Čudo jedno, ratluk! Nisam mu verovao, ali se on kleo da ga ima i da je veoma jeftin. Imali smo nešto para i dogovorili smo se da ja siđem sam. Ako zagusti, lakše ću pobeći. Do sela ima oko dva sata hoda, znači, za četiri sata mogu otići, kupiti dve-tri kockice ratluka i vratiti se. Objasnili su mi kako se može doći do kafane. Selo ima jednu ulicu, ne mogu zalutati.

Do sela sam lako stigao. Prolazak glavnim sokakom, potpuno pustim, nije mi bio prijatan niti mi je slutio na dobro. Istina, bilo je rano popodne i doba godine kada su seljaci na svojim poslovima: oko stoke ili u planini, a ne po sokacima. Ipak, čim sam video kafanu, požurio sam da uđem u nju i da se sklonim sa ulice gde neko može da me vidi. Tačno nasuprot ulaza nalazio se sto za kojim su sedeli nemački vojnici i ja sam naleteo na njih. Mislim da su bili pripadnici organizacije TOT – ili, kako smo ih mi nazivali, „totovci“. Nisam video da imaju puške; imali su pištolje, a ja samo nož i to onaj slabašan. Nosio sam pelerinu i, najblaže rečeno, izgledao sam ekstravagantno: engleske cokule, plave čakšire seljačkog kroja, plava iskrzana pelerina od gumiranog platna i šajkača. Stavio sam ruku na nož s namerom da se branim dok mi se ne ukaže prilika da pobegnem, nadajući se, istovremeno, da će Švabe pomisliti da ispod pelerine imam pištolj ili bombu i da će me ostaviti na miru... Kafana je bila prazna: samo oni i ja, čak ni za šankom nije bilo nikoga. Švabe su me gledale i nešto se dogovarale. Mislim da su bili uznemireni, ali nisam znao zbog čega. Da li su nameravali da me uhvate ili su se, zbog nečega, uplašili? Prišao sam šanku, video iza njega vrata koja vode u dvorište, polako izišao, prošao pored iznenađenog kafedžije, preskočio plot i žurno se vratio u planinu. Bez ratluka.

Od kafedžije sam, desetak dana kasnije, saznao da su i Nemci, čim sam izašao, žurno otišli iz sela. Ovaj susret nas je ipak uverio da je u planini mnogo bezbednije.

Govorilo se da će Rusi doći za koji dan. To „koji dan“ je trajalo veoma dugo, tako dugo da smo čak posumnjali - da li će ikada doći? Nismo imali tačne podatke gde se nalaze Amerikanci, a gde Rusi.

Jedne noći je na naš salaš došao pukovnik Pavlović sa svojim štabom. Nisu se dugo zadržavali. Odmorili su se malo i rekli da idu dalje, na zapad. U susret saveznicima,

Amerikancima, koji su već osvojili Italiju. Odmah smo odlučili da im se pridružimo. Nisu bili oduševljeni našom idejom. Katarinić nam je rekao da će to biti „veoma dug, naporan, a možda i krvav put“. Doslovno tako. Kao da je slutio sve ono što se, kasnije, dogodilo na tom putu, na Kočevskom Rogu i kod Blajberga. I rekao je da je za nas bolje da ostanemo. Doći će partizani, oni nas neće dirati, doći će verovatno i Rusi, i sve će trajati dva-tri meseca, a onda će se četnici vratiti. Ovde ćemo biti pre na slobodi nego ako se budemo potucali preko Bosne ili Hrvatske... Otišli su pred svanuće. O njihovoj sudbini ništa ne znam. Čuo sam da je Pavlović preživeo i da je živeo u Francuskoj, a znam da se Katarinić našao u Australiji. Tamo je u dubokoj starosti i umro. Mi smo ostali iznad Izvarice.

Desetak dana kasnije, došli su prvi partizani. Videli smo, na susednoj padini, kako dolazi grupa od njih desetak. Bile su, među njima, tri devojke. Petoro ili šestoro je imalo oružje, a ostali su se verovatno tek priključili odredu. Mi smo im s radošću izišli u susret a oni su nam rekli da su nas - zarobili! Neko ih je obavestio da smo na tom salašu i oni su došli po nas. Pretresli su nas i oduzeli nam skoro sve stvari. Jedan od njih mi je skinuo šajkaču sa glave i stavio je na svoju. Onda su nam uzeli cebe, šatorsko krilo, ono malo lekova i zavoja, jednu torbicu koju je majka sašila od nekih krpa, džak lešnika. Sve to za tren oka! Naprosto, opelješili. Naredili su da pođemo s njima. Mogućnosti za razgovor nije bilo. Dobili su naređenje da nas sprovedu u štab.

Put u štab je bio odvratan. Partizani su, činilo mi se, bili nekako usiljeno veseli. Pevali su neke partizanske pesme u kojima se govori kako će pobiti četnike - a pri tom su nas gledali kao kandidate za streljanje. Taj susret sa partizanima nije izgledao onako kako smo ga zamišljali - i nije bio nimalo prijatan. Vodili su nas iznad Ribara, pa ulevo, sve do Magodice, gde smo sišli u selo.

Selo je bilo puno vojske. Bila je to, očigledno, neka veća jedinica. Puno konja, komore i kurira koji su nekud žurili. Nas su odveli u štab i gotovo odmah počeli saslušavati. Najpre majku, a zatim mene. Ko smo, otkuda mi u Homolju, zašto nismo u partizanima, kakve smo veze imali sa četnicima. Na kraju su nas zajedno ispitivali. Islednik je bio mlađi čovek, prilično neprijatan. Ironično je ponavljao neke naše rečenice ili reči i zamerao nam je što se nismo priključili partizanima. Što se nismo borili protiv Nemaca. Nije verovao da za to zaista nije bilo prilike, jer partizane, za sve vreme rata, nismo sreli. Pred mrak je nekuda izišao i, kad se vratio, rekao nam je da možemo ići kud god hoćemo. Slobodni smo. Istina, predlagao nam je da ja ostanem u njihovom odredu. Mogu biti kurir ili bombaš. Ako se pokažem dobar, dodao je... Sve to mi se, zaista ne znam zašto, nije dopalo. Bili su nekako neprijatni, tvrdi, nepoverljivi, baš kao da su se trudili da budu takvi. Bar prema nama. Odlučili smo i noću krenuli nazad. Pešačili smo dosta dugo, a onda zanoćili u jednoj sasvim pustoj kolibi. Bilo nam je veoma hladno. Sutradan ujutro smo nastavili put i vratili se na naš salaš. Tamo smo pokupili ono malo stvari što nam je ostalo (ćilim i još neke sitnice nam nisu uzeli), pa sišli u selo. Kad su nas puštali, naredili su nam da se odmah spustimo u selo i tamo javimo Narodnooslobodilačkom odboru, koji će se, ako nismo krivi, o nama brinuti.

Došavši u selo, potražili smo taj Narodnooslobodilački odbor. Još ga nije bilo. Zapravo, naišli smo na oveću grupu seljaka koji su se, pred opštinskom zgradom, u prisustvu jednog partizana, dogovarali upravo o tome ko će biti u tom odboru. Nama su rekli da se sami snađemo,

oni nas više ne mogu pomagati. Srećom, naš dotadašnji domaćin je imao više razumevanja. Poveo nas je svojoj kući. Kod njega smo ostali, mislim, petnaestak dana. Sećam se da je u kući bilo neverovatno mnogo stenica koje su noću gamizale po nama i užasno ujedale. Zbog njih smo spavali napolju, pod jednim dudom. Otoplilo je. Čuli smo da su Rusi kod Kladova, da treba samo da pređu Dunav i da onda, samo za jedan dan, mogu da stignu do nas. Istina, to se pričalo već petnaestak dana. Neki su pričali da su Rusi već prešli Dunav i da nam se primiču, ali u to više nismo verovali. Ti koji su viđeni možda su baš oni belogardejci o kojima smo slušali. Treba biti oprezan!

Jedne noći, spavajući tako pod dudom, čuli smo topot konja. Odmah smo preskočili plot i pobjegli u polje, izvan sela. Uvek smo, majka i ja, bili za to spremni. I uvek smo imali dogovoreno neko zborna mesto gde ćemo se, ako nas nešto razdvoji, kroz dva dana naći. Ako za to ne bude prilike, kroz pet ili deset. Imali smo dogovoren i jedan zvižduk po kome smo se mogli, na priličnoj udaljenosti, prepoznati i naći. Sada je zborna mesto bio onaj salaš sa koga smo došli. Za početak, ostaćemo u polju. Zapravo, moja majka je ostala u polju, a ja sam se polako prikradao selu. Usred sela su bili neki vojnici i na ruskom objašnjavali da su oni naši oslobodioci. „Krasnaja armija“ govorio je jedan nekolicini koji su se odvažili da izađu na sokak. U međuvremenu su se, primetio sam, seljaci izvlačili iz sela. Posle sam saznao da su sklanjali žene i koze. Za svaki slučaj, jer pričalo se da u nekom ranijem ratu Rusi nisu birali...

Posle pola sata došlo je još vojske. Naložili su vatru nasred sela. Nisu izgledali onako kako su, u našoj mašti, morali izgledati pravi oslobodioci. Bili su niskog rasta, u nekim iscepanim platnenim jaknama ispunjenim pamukom koji je ispadao na poderotinama. Prljavi. Negde sam nabavio šibice i prišao jednom vojniku koji je upravo zavijao duvan u novine, praveći tako jednu ogromnu cigaretu. Pripalio sam mu uslužno i, pri svetlosti šibice, video da na kapi ima petokraku. Za svaki slučaj, zamolio sam ga da mi da malo novina za pušenje. Velikodušno mi je otkinuo velik komad, a ja sam ga odmah odneo iza kuće i tamo video: Moskovska Pravda! Znači, ipak pravi Rusi!

BILI SMO OSLOBODENI!

.....

Posle nekoliko dana, prešli smo u Žagubicu, kod Jane. Primila nas je kao najrođenije, smestila u svoj bračni krevet, a ona je, sa decom, prešla u drugu sobu. Taj bračni krevet mi je zadao velike muke. Legao sam umoran i osetio da tonem. Bilo je to previše mekano za mene naviklog da spavam na tvdom. Primetio sam još 1942. da mi, od spavanja na senu, iskaču plikovi po telu. Tada nisam znao da je to alergija. Ipak, izbegavao sam da spavam na senu. Kad god je to moglo, ležao sam na slami ili kukuruzovini, a ako toga nema, na dasci ili zemljanom podu. Kod Jane sam, to prvo veče, osećao da tonem, mučio se, mučio i najzad rešio problem: ujutro su me našli kako, kraj kreveta, slatko spavam na podu. Trebalo mi je nekoliko dana da naviknem na meku postelju.

Janina kuća je bila (mislim da sam ti to rekao) na samom kraju Žagubice, pored rasadnika. Kroz Žagubicu su neprekidno prolazila vozila: džipovi, kamioni i tenkovi. Ruski, naravno. Neki tenkovi su se, oštećeni, vraćali na popravku. Ozbiljnije popravke su obavljane u Rumuniji, a manje tu, na ledini, preko puta. Ubrzo sam počeo da se družim sa ruskim vojnicima. Mnogi su noćivali u kući do naše, a neki i u kuhinji, kod Jane. Čim je to bilo moguće, javili smo se u Tbilisi, dedi Zinoviju. Pisali smo da smo živi i pitali ima li vesti od tate. Nadali smo se da je moj otac bio u nekom logoru (verovatno u Poljskoj) i da su ga, možda, ruske trupe već oslobodile, pa da se on javio dedi. Obavestili smo ga da ćemo se vratiti u Beograd čim grad bude oslobođen i da ćemo naravno biti kod kuće, na Gundulićevom vencu broj 53.

Za vreme našeg boravka u Žagubici, mnogo toga se dešavalo, ali bi to uzelo suviše mesta u ovim beleškama. Kad bih pisao roman ili memoare, možda bi to, za nekoga, i bilo interesantno. Sreli smo mnogo nesrećnika koji su upravo izišli iz logora u Boru, mnogo mađarskih Jevreja, koji su bili suviše slabi da bi mogli da se odluče na dug put prema svojim kućama. Uostalom, Mađarsku su još držali Nemci. Ti siroti ljudi su se kasnije, uglavnom pešice, vraćali i umirali usput. O tome se malo zna. Bilo je i neobičnih susreta sa Rusima. Oni su zaista bili ubeđeni da se nigde ne živi tako lepo kao u Sovjetskom Savezu. Nekolicina koji su, odlazeći bliže Beogradu, videli kako u bogatom Stigu žive naši seljaci, i koji su, vraćajući se nekim poslom za Rumuniju, noćili u Žagubici, nisu ni krili da su bili zapanjeni. Oni nisu ni slutili da ima tako bogatih krajeva i da se tako lepo može živeti... Jedan viši oficir nam je došapnuo da je „takođe Jevrejin“, moleći da to nikome ne kažemo. Tada još nismo znali ni razumeli zbog čega je to krio. Pismo dedi poslao sam pod neobičnim okolnostima. Sprijateljivši se sa jednim Rusom, zapitao sam ga da li bi hteo da mi učini uslugu i da, vojnom poštom, pošalje jedno pismo mom dedi koji živi u SSSR-u. Pristao je i iznenadio se kada je čuo da ga šaljem u Tbilisi. On je iz Tbilisija. Kad je saznao kome šaljem, bio je još više iznenađen: on je, mesec dana ranije, bio na odsustvu, poznavao je dedu i video ga kako se sunča sedeći pred kućom. Naravno da je pismo odmah poslao.

.....

Ne sećam se tačno koliko smo bili kod Jane. Čini mi se dve do tri nedelje. Čim smo saznali da je put za Beograd slobodan, pošli smo. KUĆI! Možda je tata već tamo, nadao sam se. Izgledalo je da je rat za nas već završen.

Put za Beograd bio je takođe neobičan. Zamolili smo neke Ruse, šofere, da nas povezu. Pristali su i u zoru smo se ukrcali. Jedan kamion je vukao drugo vozilo koje nije imalo prednje točkove. Taj drugi kamion bio je, svojim prednjim delom, navučen na sanduk prednjeg i tako tegljen. Izgledali su kao dve ogromne bube koje se pare. Mi smo dobili zadnju kabinu; u prednjoj su bili šoferi. Pred polazak smo dobili saputnicu, Beograđanku koja je, pokazalo se, stanovala blizu Gundulićevog venca. Bila je to jedna veoma pristojna dama koju, ko zna zbog čega, moja majka iz prve nije trpela. Vozili su veoma sporo. Putovali smo ceo dan. Predveče smo prolazili pored Avale. Kod Belog Potoka je bilo mnogo oštećenih i napuštenih nemačkih vozila, šlemova i opreme. Bila je tu, očigledno, neka veća bitka. U sumrak smo stigli do nedovršene zgrade

Veterinarskog fakulteta. Tu je neko pripucao na nas. Rusi su istog trenutka iskočili iz kamiona i, sa naganima⁵² u rukama, zauzeli busiju. Naravno, i mi smo, istina nešto sporije, iskočili iz kamiona. Ležali smo tako neko vreme a onda, pošto se ništa nije desilo, nastavili put. U nekim krajevima grada se još pucalo. Pomalo. Nismo znali da li to neko proslavlja oslobođenje pa šenluči ili se još ponegde vode borbe. Za svaki slučaj, odvezli smo se do stana one gospođe i tu noćili. Rano ujutro, požurili smo kući. Tek što smo izašli, počela je pucnjava: jedan nemački transportni avion, verovatno negde zaostao, pokušao je da preleti grad. Leteo je veoma nisko. Gađali su ga topovima, mitraljezima, pa čak i puškama. Odleteo je.

Do Gundulićevog venca smo skoro trčali. Možda je tata već tamo. Mogao je stići pre nas... Znali smo da su u kući bili nekakvi nemački vojnici, da je stan opljačkan ali - valjda je nešto i ostalo. Uostalom, to i nije važno. Snaći ćemo se.

Kuća je bila na svom mestu, ali nešto nije bilo kako treba. Nije bilo velike trešnje. Ta rascvetala trešnja je poslednje čega se sećam kada smo, šestog aprila 1941, napuštali kuću. Nije bilo ni jorgovana, jele, ni one šljive koja je divno cvetala ali nije rađala. Nije bilo ni ruža... Dvorište zapušteno. U kući neki nepoznati ljudi. Pitaju nas koga tražimo. Bili su vrlo iznenađeni kad su čuli da je to naša kuća i da smo se vratili. Podozrivi: „Kako kući, pa mi tu stanujemo. Nismo ni sami. Četiri porodice.“

Trebalo je vremena da shvatimo: u spavaćoj sobi i kupatilu stanuju roditelji našeg nekadašnjeg bakalina. U očevoj sobi i mojoj, nekakav radnik sa petoro dece i, naravno, ženom koja mu je tu decu izrodila. U kuhinji, ostavi i devojačkoj sobi, žena sa dve ćerke. U „seljačkoj“ - jedna baba koja umire.

Radnik nas je dočekaao sa neprikrivenom mržnjom. On je radnik, ima petoro dece, došlo je vreme radnika, a naše, kućevlasničko, prošlo je. Izaći neće, ima on stambenu dozvolu nekakvog komiteta (kad pre?), a mnogo strpljenja nema. Pokazuje nam sekiru. Preti. Baba i deda su stari, ne čuju, teško je sa njima razgovarati. Dobili su dozvolu od vlasti, pa ako vlast naredi da se isele, iseliće se. Drugačije neće. I nemaju kuda. Sin ih neće u svoj stan. Bolesni su. Ona žena iz kuhinje je bila prava lepotica. Rekla nam je otvoreno da ona ima zakonsko pravo na taj deo stana, uostalom, njen muž je šef Ozne i ona nema nameru da sa nama o tome diskutuje. Pošto sam, po naglasku, shvatio da je Švabica, upitao sam je kad se pre udala za tog šefa Ozne... Odgovorila mi je da je “u novom društvu, vanbračna zajednica izjednačena sa nekadašnjom zakonitom bračnom zajednicom pa je, prema tome, njen brak punovažan“. *(Nekoliko godina kasnije sam saznao da je njen muž, folksdojčer, bio za vreme okupacije komesar električne centrale. Rusi su ga, čim su ušli u Beograd, po nečijoj dostavi, uhvatili i (zbog surovog ponašanja prema nekim zatvorenicima koji su u centrali radili) streljali, tu pred kućom.*

Baba je zaista umirala. Nekada lepa, “seljačka soba“ bila je puna stenica. Smrdelo je na izmet i mokraću. Kuća više nije bila naša. Saznali smo da se moj otac nije pojavljivao.

Prešli smo preko ulice, kod Dojčinovića. Možda oni nešto znaju. Očekivali smo srdačnost, možda čak i zagrljaj. Bili su hladni. Neprijatno hladni. O gospodinu Ajzenbergu ne znaju ništa. Šteta što je morao u logor. Lepo je da smo ostali živi.

---

⁵² Revolveri Nagan M 1895, cal 7,62.

Imali smo utisak da su jedva dočekali da odemo.⁵³

Mihajlo Rajković! Možda on nešto zna. Žurili smo u Kosmajsku ulicu, gde je imao knjižaru. Bio je tamo. Nije se promenio. Pozdravio se srdačno, bez preterivanja koja takođe nisam voleo, ali koja u tim trenucima, nisu (ili ne bi) bila tako neprijatna. Glavno je da smo živi! Zaključao je radnju i rekao da idemo kod mame i Mirjane na ručak. Moja majka je to htela da izbegne. Mihajlova majka nije volela moju tetku Ernu. Bila je protiv braka svog sina sa jednom raspuštenicom koja je starija od njega i uz to - još i Jevrejka. A tu Mirjanu mi nismo ni poznavali.

Do Pašinoг brda smo išli pešice. Saobraćaj nije radio. Pričali smo mu gde smo bili i raspitivali se... Ne, on o mom ocu nije ništa čuo. Ne treba gubiti nadu, mnogi se već vraćaju. Ima li vesti od Erne i moje bake iz Budimpešte? Ne, iz Budimpešte još nema vesti. Uostalom, najpre da ručamo, pa ćemo o svemu na miru pričati. Raspitivao se kako smo živeli u Homolju, kako smo stigli i kad smo stigli. Zašto nismo odmah došli kod njega?

Kuća na Pašinom brdu, u Varvarinskoj broj 13, bila je lepa i sva u zelenilu. Majka mi je šapnula da nastojimo da se ne zadržavamo mnogo kod njih. Treba još i neko prenoćište da nađemo. Ušli smo u dvorište, zatim u predsoblje pa u kuhinju. Na otomanu je sedela moja baka, a tetka Erna je nešto kovala... One su, sve vreme rata, pod lažnim imenima, tu živele, krile se. Mihajlo je to, kad smo se 1942. godine u Beogradu sreli, krio od nas plašeći se da bismo mi, u slučaju da nas uhvate i pritegnu, mogli da „progovorimo“ i tako ugrozimo njih dve - pa i njega. Erna je imala dokumente na ime Mirjana Rajković. Ime Mirjana zadržala je i kasnije, sve do svoje smrti. Baku su krili pod imenom Radojka Popović.

.....

Mesecima smo se raspitivali o mom ocu. Dugo mi se pričinjalo da pred vratima čujem onaj njegov karakterističan tihi kašalj, kojim kao da hoće da najavi svoje prisustvo... Mnogi su se zaista vraćali iz logora, a za mnoge smo saznawali da se nikada neće vratiti. Nismo gubili nadu sve dok, valjda godinu i po dana po završetku rata, nismo sreli jednu ženu koja je takođe bila u logoru na Sajmištu. Znala je mog oca i videla ga je tamo. Bio je živ skoro do kraja. Ona je videla i kad su ga strpali u gasni kamion. Tada su gotovo svi muškarci već bili likvidirani. Ostale su samo žene.

Pitam se da li je zaista verovao da ide u Poljsku na rad? Nekada sam želeo da je tako bilo. Danas mislim da je on mogao i morao znati da Nemci ubijaju Jevreje, da je morao znati šta se dešava. I voleo bih da je otišao znajući kuda ide. Da ga bar tada nisu uspeli obmanuti. A možda je ipak bolje što nije znao?

Bilo je to, rekla mi je ta žena, u drugoj polovini marta 1942. godine, dakle u vreme kad smo se mi krili u Beogradu ili kad smo bili u Gornjaku. Tvrдила je da je to bilo 16. marta 1942. godine... Da li je tada, u paklu u kome se nalazila, uopšte imala predstavu o datumima? I ako je

---

⁵³ Razmišljajući o tome danas, shvatam: svako je tada imao svoje probleme. Ko zna kakve su muke njih morale za vreme okupacije, a i tih dana kada smo se ponovo sreli. Jednostavno, nije im, u tom trenutku, bilo do priče sa nama.

imala, po čemu je zapamtila upravo taj datum? Uostalom, tačan datum i nije važan. Desilo se to, verujem, zaista sredinom marta.

Pre dve ili tri godine sam saznao da su Jevreje sa Sajmišta, gasnim kamionom, vozili do Jajinaca i tamo istovarivali. To je, posle rata, vlast krila, prikazujući stratište u Jajincima uglavnom kao mesto gde su „fašisti ubijali rodoljube“.

Mislio sam da će ono što si tražio da ti napišem biti mnogo, mnogo kraće. Recimo, osam do deset stranica. Uradio sam to kako sam umeo. Možda je moglo i kraće, možda je moglo lepše, a možda je trebalo čak i opširnije. Pokušao sam da ti ispričam ono što znam o svojim precima, kako smo moja majka i ja preživeli onaj rat i šta je taj rat učinio sa mnom i sa mojom porodicom.

Šta je OVAJ rat učinio, to znaš.

Trebalo je da ti ispričam i to kako su moja baka („Stara Baka“, kako si je ti zvao) i Mirjana preživele okupaciju. To je mnogo kraća priča i ja ti je dugujem.

I još nešto.

Tih dana, kad smo se vratili u Beograd, mislili smo da je rat završen. Da su sve naše (i ne samo naše) muke prestale i da će doći lepši dani. Ubrzo po našem povratku, tridesetog aprila 1945. godine, bili smo uhapšeni. Islednik nas je ispitivao dugo, istražujući kako to da smo ostali živi. Kao da je to bila naša krivica. Bili smo pušteni, pa sam ja dve godine kasnije opet hapšen. Bili smo u komunizmu. Jedan deo te priče si i ti, poslednjih dana svog boravka ovde, dobro upoznao.

NAJZAD SLOBODA!

Prostor na kome su se krili Greta i Aleksandar Ajzinberg

Četrnaesto pismo

Beograd, 8. oktobar 1997.

Rođeni,

Mislio sam da ti više neću pisati „autobiografska“ pisma. Nikada nisam imao takve ambicije, a smatrao sam da sam, napisavši (na tvoj zahtev) onih trinaest pisama, učinio sve što je bilo u mojoj moći. Napisao sam ti sve što sam znao o našim korenima i ispričao sam ti kako smo, moja majka i ja, preživeli drugi svetski rat. Pošto se ono što sam ti napisao, dopalo ne samo tebi nego i drugima, zapitao sam se zbog čega sam tu svoju priču prekinuo baš onda kada smo se, oktobra 1944. godine, vratili u Beograd. Razmišljajući o tome, došao sam do zaključka da se sve ono što sam u mladosti preživeo i tebi u pismima opisao nije prekinulo tog oktobra 1944, a da su se moj život i moja sudbina i dalje razvijali pod uticajem tog nesretnog Drugog svetskog rata i svega što nam je on doneo. Došao sam do zaključka da ljudima tvoje generacije možda može biti zanimljivo kako je izgledalo sve to što se odmah po završetku rata dešavalo. Jer ipak, od tada je prošlo više od pola veka. A sve što se kod nas o tim vremenima pričalo, pisalo ili pokazivalo na filmovima nije bilo baš tako. Dakle:

Našavši baku i tetku na Pašinom brdu i shvativši da povratak kući na Gundulićevom vencu neće biti tako jednostavan, prihvatili smo ono što je njima izgledalo sasvim normalno: da ostanemo kod njih. Ne znam kako je to izgledalo mojoj majci - o tome sa njom nikada nisam razgovarao - ali je meni sve to na šta je tada trebalo da se priviknem bilo veoma strano.

Trebalo je da se naviknem na grad, na spavanje u krevetu, na drugačije zvuke; trebalo je da promenim navike, one koje sam stekao za vreme rata i koje su mi u šumi bile korisne. To nije bilo jednostavno. Neko vreme sam svoju odeću, obuću i torbu, onu istu koju sam nosio po Homolju, uveče stavljao kraj kreveta - da mi se nađu u slučaju opasnosti. San mi je bio lak i bio sam spreman da reagujem (naravno, bežanjem) na svaki sumnjiv šum. Ta opreznost nije bila sasvim nerazumna jer Beograd jeste bio oslobođen, ali Nemci nisu bili daleko. Sremski front je potrajao još nekoliko meseci.

Beograd je bio oslobođen, ali sve to meni nije izgledalo onako kako sam, sve vreme rata, zamišljao da će biti. Pre svega, nismo se vratili kući, na Gundulićev venac. Došli smo na Pašino brdo, u kraj za koji do tada nisam ni znao da postoji. Tu se još nisam osećao kao „kod kuće“. I sam grad je izgledao nekako drugačije: bilo je mnogo ruševina, kratera od avionskih bombi, na mnogim raskrsnicama štrčali su čitavi, ili razvaljeni, nemački bunker; blizu same raskrsnice Nemanjine i Kneza Miloša stajao je oštećen ruski tenk, a na Slaviji, tamo gde počinje Beogradska ulica, ležao je uništen drugi; na ulicama je bilo puno odbačenih nemačkih šlemova, kutija od gas-maski i sveže iskopanih grobova palih crvenoarmejaca i partizana. Na ulicama je bilo i mnogo vojske: crvenoarmejaca, partizana i Bugara (onih istih Bugara koji su, do juče, ovde bili naši okupatori;

oni su samo, neverovatnom brzinom, promenili oznake na kapama; sada su imali petokrake zvezde.). Bilo je i Italijana - jednih koji su upravo izišli iz zarobljeničkih logora u koje su ih Nemci strpali po kapitulaciji Italije i drugih, koji su se, pobegavši iz logora, uspele pridružiti partizanima pa sad, iz nekih razloga razoružani, takođe glavinjaju ulicama. I, naravno, bilo je Nemaca, zarobljenika odevenih u dronjke, često bosih ili nogu uvijenih u neke krpe. Raščišćavali su ruševine.

Ubrzo po oslobođenju, na trgu pred Narodnim pozorištem postavljeni su zvučnici i povremeno „puštane“ vesti. Nemci su se svuda povlačili, a Crvena armija je oslobađala grad za gradom napredujući prema Berlinu. Napredovale su i naše jedinice. Uspehi zapadnih saveznika manje su oglašavani. Posle vesti da je neki grad oslobođen, razlegala se grmljavina: počasne salve topova sa Kalemegdana i rafali partizana koji su na ulicama, radosno pucali. Municije je bilo na pretek. Svako veče, na trgu pred Narodnim pozorištem, igralo se kolo. Naravno, kozaračko. Ogromno. Igrali su partizani i partizanke satima to nama nepoznato kolo, igrano je i crnogorsko oro, pridružilo bi im se i ponešto civila, a zblanuti Beograđani su stajali i gledali... I onda bi poneki partizan, dobio „napad“: izvrgnuo bi oči, pao i počeo da se dere se na sav glas: „Ura, napred, zalomi levo krilo, rafalom po njima, juriš, ura!“... Ti nesretnici su tako ponovo preživljavali neke borbe ležeći na trotoaru; poneki bi pokušavali i da pucaju iz automata, na njih se onda bacao najbliži saborac, oni su se otimali, moralo je da ih drži nekoliko ljudi. Stavljali su im hladan nož pljoštimice na čelo (to, je verovalo se, pomagalo) i držali ih tako desetak minuta, sve dok se ne smire. Najčešće je na napad jednog, reagovalo još nekoliko njih pa se trgom, pored kozaračkog kola, razlegala i dreka onih koji su dobili napad. Naročito su u tome bile glasne partizanke. One su, čini mi se, najčešće i dobijale napade i bilo je strašno slušati ih.

Za kratko vreme, Beograđani su navikli na kozaračko kolo, na partizanke koje dobijaju napade, na neke nove reči i skraćenice koje su zbunjivale: AFŽ, USAOJ, AVNOJ, NOB, USAOS, NOV, POV, CK, ASNOS, SKOJ, OZNA i još mnogo štošta... Svaka ulica je dobila svog uličnog sekretara, obično nekakvu do juče sasvim minornu osobu koja je bliska sa Oznom, osobu koja sada, kao deo nove vlasti, poziva na obavezne konferencije i radne akcije, upada ljudima u stan, iznalazi da imaju višak stambenog prostora i predlaže da se u stan usele neki nepoznati ljudi. Tako je, ubrzo, i u Beogradu nastala institucija zajedničkog stana, institucija tipična za zemlje pod komunističkom upravom, jer u zajedničim stanovima ljudi neminovno dolaze u konflikt i počinju jedni druge dostavljati *tamo gde treba*.

U roku od nekoliko dana Beograđani su shvatili da nije zgodno oslovljavati sa “gospodine” ili „gospođo“. Treba svakome reći „druže“. I šuširili su postali nepoželjni, naročito ženski. Grad se preodenuo u marame, kačkete i beretke, a za one koji su nosili kožne kapute saznalo se da su opasni: to su *oznaši*. Hapse ljude koji, često potom, zauvek nestaju.

Sve to nije ličilo na onu slobodu koju sam očekivao i na onaj grad u koji sam želeo da se vratim.

I još nešto: dok smo bili u planini, trebalo nam je sasvim malo. Malo hrane i vrlo malo stvari. Mnogo se nije moglo nositi. Verovali smo da ćemo, kad dođe sloboda, u Beogradu ipak naći nešto od naše imovine. Nekoliko dana po dolasku u Beograd, vratili smo se na Gundulićev

venac i raspitivali se. Pokazalo se da naših stvari, nameštaja, posteljine, odeće - nema više. Čim su Nemci okupirali našu zemlju, u kuću na Gundulićeom vencu se uselila neka manja jedinica folksdojčera iz Jabuke, sela u blizini Pančeva. Oni su, kako smo saznali, sve što su u stanu našli - odneli svojim u Jabuku. Ovi koji su se posle toga uselili, ušli su u prazne prostorije.

Otišli smo i u Ohridsku 16, u nekadašnji stan moje majke. Tamo je, naravno, već stanovala neka druga porodica, a maminih stvari takođe nije bilo. Saznali smo da su Nemci, odmah po odlasku bake i tetka Erne, zapečatili stan i iz njega svojim ljudima, davali ili budzašto prodavali stvari. Nastojnik zgrade je imao ključ od sporednog ulaza (koji nije bio zapečaćen) ulazio je noću i odnosio sve što je mogao. Svratili smo kod njega. Mali, nalik na pacova, bio je izuzetno ljubazan. Upadljivo ljubazan, čak sumnjivo ljubazan. Ispričao nam je da su Nemci sve razdelili svojim ljudima i da on zna neke koji su stvari odnosili. Daće nam adrese, a kod nekih će nas odmah odvesti. Zbunio nas je pitanjem od čega ćemo sada živeti. O tome, stigavši u Beograd, nismo razmišljali. Glavno je da je došla sloboda, činilo nam se. Izvadio je 5.000 dinara i dao nam, objasnivši da će nas naučiti kako se trguje. (Taj novac je bio dovoljan početni kapital za posao, ali o tome ću ti kasnije pričati.) Onda je otvorio plakar i iz njega izvadio pištolj koji je stavio u džep. Za svaki slučaj, da mu se nađe - objasnio je. Plakar je, primetio sam, bio pun pisaćih i računskih mašina, termos-flaša, porcelana, srebrnih predmeta i drugih stvari, očigledno negde opljačkanih.

Odveo nas je na Čuburu, u jednu stračaru. U njoj muž, žena i njihova deca, svi bednog izgleda, zastrašeni njegovim nastupom. Jeste, dobili su peć, evo ovu i naravno, vratiće je odmah, važno je samo da smo mi ostali živi. Čak su nam pozajmili i stara prepravljena dečja kolica. Sećam se kako sam vukao to prokleta gvozdeno čudo koje je nekad bilo u devojačkoj sobi maminog stana i razmišljao: ti su ljudi velika sirotinja, ostali su bez jedine peći; da li je trebalo uzimati kad nam ona zapravo i nije potrebna? Umirio sam se zaključkom: *da je peć naša, a oni su, ko zna kako do nje došli.*

Sledećeg dana smo otišli kod jednog šofera u Sarajevskoj ulici. Adresu nam je dao nastojnik. Njegova žena nas je pustila u stan i ponudila da sednemo a nešto kasnije se pojavio i šofer. Uljudno nas je upitao radi čega smo došli. Moja majka mu je rekla da smo došli upravo radi kauča na kome sedi i radi persijskog tepiha koji je, tu pred nama, na podu. To je njeno, on je to dobio od Nemaca, a tu su verovatno i druge stvari koje nam pripadaju. On se istog trenutka promenio. Povišenim glasom objasnio nam je da mu ne pada na pamet da nam te stvari vraća. On je dovoljno dao za opštu stvar. Dva sina su mu partizani, jedan od njih radi u Ozni. On radi kao šofer kod Amerikanaca, a za nas je bolje da odmah odemo i zaboravimo da smo dolazili...

Ne sećam se zbog čega, ali zaključili smo da je zaista bolje da na te stvari zaboravimo. Verovatno smo nešto saznali o njemu ili o onom njegovom sinu iz Ozne.

Bilo je, naravno, i onih stvari koje su moji, na vreme, poverili prijateljima. Otišli smo na Dorćol kod Jovanovića. Kod njega je moja majka ostavila jedan veliki sanduk pun rublja i posteljine. Za vreme uličnih borbi šrapnel je uleteo kroz prozor, probio sanduk i iscepao dobar deo višestruko savijenog rublja. Nešto rublja je i nedostajalo. Jovanović je priznao da je to prodao. Nastala je ružna scena. Vrativši se iz šume mi tada njegove probleme nismo razumeli. Mnogo

kasnije sam shvatio da je on imao ženu i troje dece, da je bila okupacija i da je bio bez posla. Svoje je morao nekako prehraniti...

Kod Midićevih, na Pašinom Brdu, u sobu je uletela granata manjeg kalibra. Polupala je nekoliko skupocenih porcelanskih servisa, a jedan sanduk sa rubljem i posteljinom probušen je šrapnelom. Midićevi su, do poslednjeg parćeta, sačuvali poderano rublje i polupani porcelan, i pokazali su nam ga silno se izvinjavajući što je eto, ono što im je povereno sada u takvom stanju. Njihova ćerka, beogradska lepotica i predratna skojevka, nije ni za vreme rata mirovala. Učestvovala je, za vreme okupacije, u nekim ilegalnim rabotama, ali iz skromnosti o tome nije pričala.

Najzad, majka je ulučila neku priliku (jer saobraćaj još nije bio normalizovan) i otišla u Ropočevo. Tamo su ostale neke stvari koje bi nam sada bile dobrodošle. Bila je uhapšena jer je Miloš Radojević, kod koga smo sve do hapšenja stanovali, otrčao u Narodni odbor (ili kako se to tada zvalo) i optužio da je bila saradnik Pećančevih četnika i lična daktilografkinja vojvode Majstorovića. Srećom, tada je u Sopotu bilo dosta ljudi koji su znali da to nije istina pa je, istog dana puštena. Od Miloša je uspela da izvuče neke očeve dokumente i jedno njegovo odelo koje sam, prepravljeno, dugo nosio.

Možda je to o čemu ti pišem, nevažno, ali mi se čini da nije nepotrebno. Mnogo kasnije sam naučio da je svaki od tih slučajeva na svoj način mala slika ljudskih naravi. Nažalost, tek mnogo kasnije sam, iz tih slučajeva, izvukao i neke zaključke.

Nastojnik nam je dao onaj novac i poučio nas: za pet stotina dinara od seljaka na Kalenićevoj pijaci, možemo kupiti litar rakije; onda za tu rakiju možemo od ruskih vojnika, u garaži na Južnom bulevaru (blizu Auto-komande), trampom dobiti 25 litara petroleja; i taj petrolej možemo, opet na Kalenićevoj pijaci, lako prodati po 500 dinara litar. Sa jednim delom tako zarađenog novca možemo pokušati da od Bugara (a oni su bili stacionirani tamo gde je sada glavna autobuska stanica) kupimo cigarete sa kojima se takođe može dobro zaraditi; naravno, moram biti oprezan; uzgred budi rečeno, tamo blizu ruske garaže, na Južnom bulevaru, stanuje njegova, hm, prijateljica; ako zagusti, mogu se kod nje skloniti jer Rusi će mi petrolej davati krijući od svojih starešina, verovatno tek kada smrkne, neposredno pred policijski čas; a onda je opasno naći se na ulici, jer ponekad pucaju bez opomene...

Odveo me je kod nje. Imala je ćerku nešto stariju od mene. Nešto stariju i lepu. Učinilo mi se da bi bilo sasvim zgodno kada bi zaista zagustilo pa da se moram tamo sklanjati.

I tako sam počeo trgovati. Sasvim uspešno.

Istovremeno su se dešavale i druge stvari. Moja majka je počela razmišljati o tome kako bi trebalo da počnem sa učenjem. Već sam zbog rata izgubio tri godine i moram dobro zapeti da dostignem moje drugove. Meni se to, iskreno govoreći, nije dopadalo. Naprosto, zbog svega što sam doživeo, izgledalo mi je besmislema da se ponovo vratim u klupu i učim, recimo, pevanje i veronauku. To sam dosta vešto odlagao. Bili smo bez novca i ja sam morao da trgujem.

Moja majka je takođe trgovala, ali drugom robom. Uzimala je od poznanica, od dama iz boljih kuća, haljine, rublje i posteljinu, nosila to na Kalenićevu pijacu i prodavala seljacima. Za to je dobijala proviziju: 10%. Kalenićeva pijaca je u te dane bila neka vrsta ogromnog buvljaka koji

je, sem mesta gde je sada pijaca, imao dva kraka: jedan je išao Njegoševom ulicom sve do Beogradske pa i dalje do kafane „Polet“, a drugi Krunskom skoro do Beogradske. U tim ulicama je prodavan uglavnom tekstil, zapravo ono što su građani ovog grada iznosili iz svojih kuća. Prodavali su seljacima ili prosto trampili za hranu, u oba slučaja da bi se prehranili. Jer, tih dana se u gradu moglo samo na taj način preživljavati. Neki su svoju robu, rasprostrtu preko novina, izlagali na trotoaru, a većina je hodala ulicama noseći u rukama stolnjake, košulje, spavačice, balske haljine i druge „krpe“, . Tako je, činilo nam se, bilo bolje.

Mihajlo je svakog jutra odlazio u radnju, a uveče, dolazeći iz grada, donosio vesti o napredovanju saveznika i priče o tome kako *ovi crveni* hapse po gradu poštene ljude, kako nameravaju da nacionalizuju i oduzmu sve radnje i da *ovo neće dugo trajati*. Čuo je, od jednog dobro obaveštenog čoveka, da ćemo kroz dve nedelje imati *krupne događaje*.

Ponovni izlazak „Politike“ (lista koji za vreme rata nije izlazio) bio je za sve nas veliki događaj. Istina, u prvom broju (ili u jednom od prvih brojeva) izišlo je obaveštenje o tome da je streljano oko 140 ljudi, zbog saradnje sa okupatorom. Bilo je tu mnogo glumaca, prevodilaca i lekara koje je Mihajlo dobro poznao. Tvrdio je da su svi oni poštene ljudi i da su apsolutno nevini.

Na ulicama je bilo mnogo ruskih vojnika. Bili su veseli i simpatici, ali ponekad i opasni: otimali su građanima satove s ruku, a voleli su i da siluju, pa ženama nije bilo uputno da se s večeri nađu van kuće.

Istaknuto je naređenje da se svi muškarci rođeni 1925. godine moraju prijaviti vojnim vlastima. Bili su mobilisani i uskoro, bez ikakve obuke, poslani na front. U Srem. Ubrzo zatim je pozvano 1926. pa 1927. godište i takođe poslato na front. Nepregledne kolone seljačkih kola sa praznim mrtvačkim sanducima danonoćno su milele preko savskog mosta: saznalo se da je na sremskom frontu bila velika pogibija pa su roditelji išli da traže svoju decu. Čuli smo da su tamo za ratovanje neobučene mladiće terali da, preko brisanog prostora, jurišaju na dobro ukopane Nemce. Moja majka je, popunjavajući prijavu stana, napisala da sam rođen 1931. godine⁵⁴. Mислеći da je, slučajno pogrešila, pokušao sam da je ispravim, ali mi je ona objasnila da to čini jer ne želi da me, posle svega što sam doživeo, odmah bace na front. Ja sam želeo da idem, da učestvujem u ratu, da se svetim, ali sam, istovremeno, osećao da u tom ratu na sremskom frontu nešto nije u redu. Bio sam, prilično zbunjen.

Mihajlo mi je dao nekoliko svojih košulja i kravata, i naučio me kako se kravate vezuju. Košulje su mi oko vrata bile malo preširoke ali me to nije smetalo. Dao mi je Mihajlo i jedno odelo, a krojač iz susedstva ga je prepravio na moju meru - onoliko koliko je to moglo. Majka je otišla u jevrejsku opštinu i odande donela gomilu odeće za sebe i za mene. Ja tamo nisam hteo ići ali zbog čega, ni sam nisam znao. Mislim da sam se stideo što sam Jevrejin, što pripadam narodu koji je, poslušno, bez ikakvog otpora, išao u logore i dozvolio da bude ubijan. A koliko je Jevreja bilo ubijeno, mi tada još nismo ni približno znali. Verovali smo da su mnogi u logorima koji još nisu oslobođeni, da su na radu negde u Poljskoj i Nemačkoj i da će se uskoro vratiti. Očekivali smo ih. I ja sam još verovao da će se moj otac odnekud vratiti.

---

⁵⁴Ja sam rođen 1930. godine

Baka je, nekoliko dana po našem povratku izjavila da jedem “wie ein Tier⁵⁵ odlučila je da me nauči kako da se služim priborom za jelo. To mi u Homolju nije bilo potrebno i, ruku na srce, nije mi bilo jasno zbog čega ona sada na tome insistira. Inače, ona je i dalje živela pod imenom Radojka Popović, dakle pod lažnim imenom, kao i moja tetka Erna, koja je postala Mirjana. U sledećem pismu ću ti ispričati kako su one preživele okupaciju i kako su stekle ta nova imena.

Verovatno će ti ovo pismo izgledati zbrkano. Ne mogu drugačije jer je i vreme koje opisujem bilo zbrkano. Bar za mene. Trudiću se da u sledećim pismima ne bude tako. Opisivaću događaje a ne atmosferu. Onoliko koliko budem mogao, jer su, čini mi se, događaji i atmosfera tog vremena bili povezani.

---

⁵⁵ Nemačko: kao životinja.

Petnaesto pismo

Beograd, 12. oktobar 1997.

Rođeni,

Još pre četiri godine, u poslednjem od onih mojih trinaest pisama, obećao sam da ću ti opisati kako su moja baka Rozalija i tetka Erna preživele Drugi svetski rat krijući se u okupiranom Beogradu. To sam ti obećao i u mom prošlom pismu. Mislim da je sada došlo vreme da ispunim to svoje obećanje, mada se toga pomalo pribojavam. Pribojavam se jer je sve što ti o tome mogu reći samo sećanje na ono što su mi njih dve, u raznim prilikama, o tome pričale. Njih više nema, a nema više ni one dvojice koji su ih spasli: Mihajla Rajkovića i Miladina, čoveka kome sada čak ni prezime ne znam. Zaboravio sam ga, nažalost.

Priča o njima, nije naizgled, toliko uzbudljiva. Ali samo naizgled...

Moja majka je, kao što sam ti u onim pismima već ispričao, pošto se razvela od mog oca, pred sam rat stanovala na Slaviji, u Ohridskoj ulici broj 16. To je, u ono vreme, bilo gotovo na drugom kraju grada. Sa njom je bila i moja baka (a tvoja prabaka) Rozalija - ona koju si ti zvao „stara baka“.

Ja sam ostao sa ocem, na Gundulićevom vencu 53.

Moja tetka Erna je stanovala u našoj blizini, u jednoj lepo uređenoj garsonjeri u Dositijevoj⁵⁶ ulici. U jednom od ranijih pisama sam ti ispričao da je, još pre rata, Erna bila u nežnoj vezi sa Mihajlom Rajkovićem, advokatskim pripravnikom. On je takođe stanovao u Dositijevoj, samo nekoliko kuća dalje od Erne.

Pošto je moj otac, u slučaju da izbije rat, trebalo da se javi na mesto određeno ratnim rasporedom, on se dogovorio sa jednim svojim radnikom, Radenkom, da me, ako se to desi, ovaj odvede kod sebe, u selo Ravni blizu Užica. Bilo je planirano da i moja majka dođe po mene, pa da sa Radenkom Smiljanićem idemo majka, naša služavka Marija Jurčić i ja.

Ispričao sam ti kako je u nedelju 6. aprila 1941. godine, taj rat započeo i kako je izgledalo bombardovanje Beograda, ili bolje, kako sam ga ja doživeo. Radenko i moja majka se, tokom tog prepodneva, nisu pojavili... Moj otac je, iskoristivši kratko zatišje između dva naleta aviona, otrčao na svoje zborni mesto (kod Saborne crkve), ali tamo nije bilo nikoga, pa se vratio kući. Popodne su, po komšiluku, krenule glasine da će najjače bombardovanje biti oko pola četiri i da će grad tada biti sravnjen sa zemljom. Malo kasnije su stigli autobusi za evakuaciju građana. Bili su obeleženi znakom Crvenog krsta. Mi smo se u njih ukrcali i napustili grad ne znajući, zapravo, kuda idemo.

---

⁵⁶ Kako je na ulinim tablama pisano, ja se ne sećam, ali znam da su ulicu zvali Dositijeva, a ne Dositejeva.

Moja majka je stigla tek pošto smo mi napustili kuću na Gundulićevom vencu 53. Nije nas našla ali je, pretpostavljajući da smo otišli u Užice, odlučila da me tamo nađe. Pretrčavajući od skloništa do skloništa, dotrčala je do Erne pa su njih dve, opet trčeći između dva naleta bombardera, stigle u Ohridsku, gde ih je čekala baka koja je bila veoma uznemirena. Brzo su spakovale nešto najnužnijih stvari i sa koferima u rukama krenule put Užica...

Pošto je beogradska železnička stanica već bila oštećena, one su nekako stigle do Rakovice, gde je trebalo da se ukrcaju u voz koji ide na jug. Tamo ih je zaustavila vojna patrola. Vođa patrole, polupismeni narednik, im je tražio legitimacije. Njih tri su, umesto legitimacija, imale pasoše. Narednik je, videvši na njihovim pasošima strane pečate, zaključio da su one strane špijunke pa je odlučio da ih, po kratkom postupku, strelja. Ne obazirući se na njihove molbe i ubeđivanja, naredio je svojim vojnicima da ih odvedu u obližnji kamenolom i tamo streljaju.

Mislim da sam ti već pisao o tome kako je, upravo onda, naišao automobil sa nekim avijatičarskim oficirima koji su poznavali moju majku i, shvativši da je vojnici nekuda vode, zaustavili kola da vide šta se dešava. Narednik im je ponosno raportirao da je uhvatio tri strane špijunke i da ih vodi na streljanje. Oficiri su ga nazvali budalom i naredili mu da ih odmah pusti, a mojima su pomogli da se ukrcaju u jedan prenatrpan voz.

Budala ima svuda, a naročito su aktivni u smutnim vremenima. Ko zna koliko je nevinih ljudi izgubilo glavu zbog prevelikog patriotizma glupih ljudi.

Presedajući nekoliko puta, stigle su u Užice, prepuno vojske i izbeglica iz bombardovanog Beograda. Tamo su shvatile da me neće lako naći. Moja majka je znala da ćemo ići kod nekog očevog radnika, koji je iz Užica ili nekog obližnjeg sela, i znala je da je očev ortak Smiljanić iz istog mesta - pa je verovala da će, preko Smiljanića, saznati gde sam ja. Stigavši u Užice, saznala je da u tom kraju ima oko sto osamdeset porodica sa prezimenom Smiljanić. Običi sva okolna sela, po kiši i susnežici kakva je tih dana bila nije bilo lako. Posavetovali su je da se obrati sveštenicima: oni uvek znaju ko se pojavio u njihovoj parohiji. Napisala je nekoliko pisama pa ih je, po ljudima koji su tih dana dolazili iz okoline, razaslala sveštenicima. Uskoro je od prote Milana Smiljanića dobila odgovor da su njen muž i sin viđeni u Sopotu, 11 aprila...

Nekoliko godina kasnije je saznala da je prota to njeno pismo primio i pročitao u kafani i da ga je ono toliko tronulo da su ga ljudi koji su sa njim za stolom sedeli zapitali zašto je zasuzio. On im je objasnio da ga je rastužilo pismo jedne majke koja traži svog muža i dete. Rat tek što je počeo, a već takve tragedije! Ljudi su zatražili da im pismo pročita, a kad je to uradio, jedan od onih koji su sa njim sedeli reče da nas je video: sedeo je sa nama u kafani, u Sopotu, 11. aprila...

Pošto moja majka, saznajući da smo u Sopotu, nije više imala šta da traži u Užicama pa su se njih tri, opet prenatrpanim vozovima, presedajući nekoliko puta, vratile u okupirani Beograd. U Ernin stan se bio već uselio jedan nemački oficir, a u našu kuću na Gundulićevom vencu se smestila neka manja jedinica folksdojčera iz Jabuke, sela kraj Pančeva. Erna je prešla kod moje majke i bake u Ohridsku ulicu. Vaspitane da poštuju naređenja vlasti, odmah su se prijavile i počele da nose žutu traku...

Ja se ne sećam kako je moja majka saznala da se mi nalazimo u Ropočevu. Možda od Dušana limara. Pamtim samo da se jednog dana, sasvim iznenada, pojavila kod nas. Mi smo tada

već stanovali kod Petrije. Pošto kao Jevrejka nije mogla dobiti objavu, obukla je *dirndlicu* i, naravno bez žute trake, otišla na železničku stanicu. Našla je voz koji ide u našem pravcu i odabrala jedan kupe u kome su bili nemački oficiri. Biranim rečima na nemačkim jezikom zamolila ih je da joj pomognu da se smesti, predstavljajući se kao supruga njihovog *Kriegskamerad-a*.⁵⁷ čija je jedinca stacionirana u Sopotu. Švabe su bile pažljive i galantne, čak su joj pomogle da unese prtljag, a u njihovom kupeu je bila zaštićena od železničke i policijske kontrole. Donela nam je nešto odeće koje je uspela da iznese iz kuće na Gundulićevom vencu. Ispričala mi je kasnije da je u kuću odlazila sa Jolandom, njenom dobrom prijateljicom. Dok je Jolanda zagovarala Švabe, majka je prebirala po ormanima i iznosila sve što je mislila da će nam u Sopotu zatrebati.

Iz ranijih pisama znaš, da je ponovni susret mojih roditelja bio veoma srdačan. Činilo mi se da je rat izbrisao njihove ranije nesuglasice. Majka je dolazila u razmacima od desetak dana. Donosila je stvari koje je uspela da iznese iz našeg stana a, vraćajući se za Beograd, odnosila je namirnice kojih je tamo bilo svakim danom sve manje. Život je u Beogradu bio sve teži, naročito za Jevreje. Hapsili su ih i držali, kao taoce, na Tašmajdanu. Jevreji su morali sakupljati znatne sume novca za otkup, a kasnije ni to nije vredelo jer kad su partizani počeli sa diverzijama, Nemci su streljali po stotinu Jevreja za svakog ubijenog nemačkog vojnika. Naš kum, Alkan Đerasi je ubijen među prvima.⁵⁸ Odveden je i otac mog školskog druga Roberta Fišera, a ubrzo zatim su odvedeni i Robert, njegova majka i sestra.

Kada je postalo jasno kakva je sudbina Jevreja u Beogradu, one su počele razmišljati o prelasku u Ropočevo. Moglo je to, uz veliki rizik, na isti način kao i moja majka što je putovala - sve tri su nemački tečno govorile. Postojala je i teoretska mogućnost da odu u Budimpeštu kod tetke Hane. Jevreje u to vreme tamo nisu dirali. Mogućnost je bila samo teoretska jer Jevreji nisu mogli dobiti objavu za put, a bez objave je bilo nemoguće putovati... Ipak, počele su sklanjati vrednije stvari. Jedan deo rublja i posteljine su sklonile kod Jovanovićevih u Cara Uroša, porcelan (a bilo ga je vrlo skupocenog) i drugi deo rublja su dali porodici Midić koja je živela na Pašinom brdu, a dobar deo nakita Živojinu Pop-Ceniću, mlađem čoveku iz ugledne beogradske porodice. Tepihe - Mediki Obradović i Jolandi...

Nekako u to vreme je Jolanda saznala da će se iseliti nemački oficir, koji je stanovao u Erninom stanu, a da se neki drugi Švaba useljava tek sledećeg dana. Iskoristile su priliku,

Greta, Mihajlo i Erna
(oko 1939. godine)

⁵⁷ Nemački: ratni drug

⁵⁸ Jedan strašan detalj o tome saznao sam nedavno od gospođe Luci Petrović. Prvi taoči vođeni su na streljanje autobusima tadašnje Direkcije tramvaja i osvetljenja (tadašnji naziv gradskog prevoznika). Vozač autobusa je odnekud poznavao Alkana pa kada je nesretnike dovezao do Jajinaca, nije se, kao što mu je bilo naređeno, odmah vratio u Beograd nego se, odvezavši autobus malo dalje, krišom vratio i popeo na jedno drvo. Video je kako su Nemci streljali taoce, video je kada je Alkan pao, kako se, odmah zatim, podigao i počeo da beži i konačno, kako je ponovo pao pogošen mitraljeskim rafalom.

naše kočijaša i hitro iz garsonjere iznele gotovo sav nameštaj i sve vrednije stvari. Gde su to ostavile, ne znam.

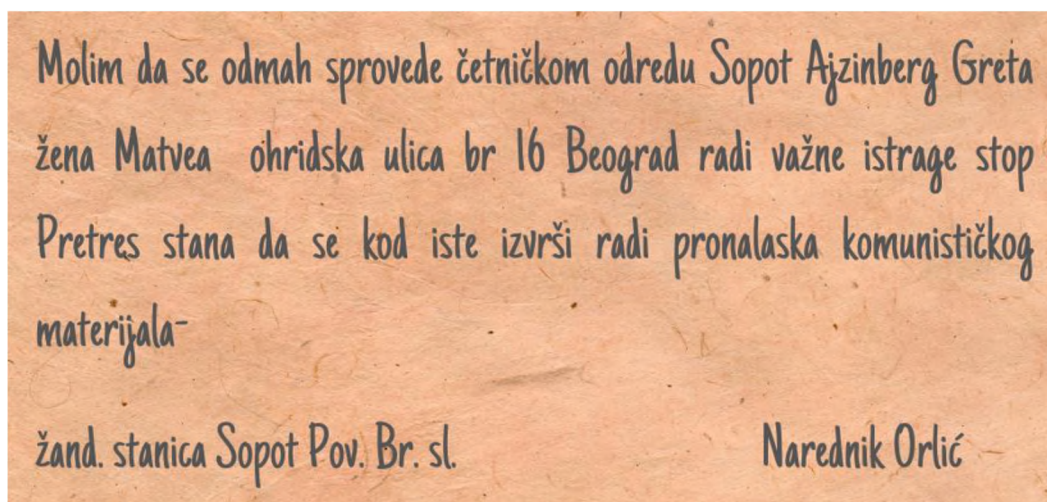
Sada mi, kada o tome razmišljam, nije jasno od čega su njih tri živele tih prvih meseci okupacije. Verovatno su prodavale nakit ili neke druge stvari iz kuće. Tada je, kako sam kasnije saznao, već bila uobičajena robna razmena sa seljacima iz okoline Beograda. Porcelanski sevis za nekoliko kilograma sira ili zavese za komad slanine...

Baka nikada nije radila. Erna je, do rata, imala na Terazijama modni salon „Anre“. Naravno, po okupaciji zemlje, ona kao Jevrejka više nije mogla da ima svoju radnju. Ni moja majka nije mogla da radi. (Pisao sam ti o tome kako se, po dolasku Nemaca, njen gazda, vlasnik prodavnice „Ukus“ na Terazijama, pojavio se u uniformi nemačkog oficira. Radnja kojom je prikrivao svoju špijunsku delatnost mu više nije bila potrebna.)

Rekao sam, počele su razmišljati kako da se sklone, da odu u Ropočevo ili Budimpeštu. Mnogi Jevreji su, razmišljali kako da se spasu, ali, vaspitavani u duhu građanske poslušnosti, nisu videli mogućnosti za to. Svi su se, čini mi se, ipak nečemu nadali, „Pa ne mogu nas sve pobiti“, verovali su još. Mislim da je tako bilo i u Ohridskoj broj 16.

Miša je sasvim slučajno, u arhivu Beograda, našao nekoliko za mene zanimljivih dokumenata. Njihove fotokopije imam. Prepisaću ih po redu kojim su nastali.

Prvi dokument je fotokopija telegrama koji je na standardnom formularu, ispisan rukom. Vidi se da je poslan iz Sopota, 29. 10. 1941. u 12 časova i 30 minuta. Telegram nosi žig glavnog telegrafa Beograd, ali i pečat na kome piše Gepruft⁵⁹...

Molim da se odmah sprovede četničkom odredom Sopot Ajzinberg Greta žena Matvea ohridska ulica br 16 Beograd radi važne istrage stop Pretres stana da se kod iste izvrši radi pronalaska komunističkog materijala-

žand. stanica Sopot Pov. Br. sl. Narednik Orlić

---

⁵⁹ Nemački: provereno

Drugi dokument je pisan mašinom:

Predmet: Ajzinberg greta, domaćica,
izveštaj o privođenju iste.

ODELENJU SPECIJALNE POLICIJE

Uprave grada Beograda

Čast mi je naslovu privesti Ajzinberg Gretu, domaćicu sa stanom u ulici Ohridska, br. I6. inače suprugu inženjera Matvea, koja se privodi naslovu u vezi telegrama, koji je stigao ovoj Upravi, 29, ovoga meseca. stim da se imenovana privede naslovu i da se sprovede u Sopot, četničkom odredu, koji se nalazi tamo, te da se istoj izvrši detaljan pretres radi pronalaska komunističkog materijala, što je prilikom hapšenja i učinjeno te prilikom pretresa ništa nije nađeno od kompromitujućeg materijala. Prednji izveštaj čast mi je naslovu podneti s molbom na nadležnost.

Prilog telegram.

Beograd.

30. oktobra, 94I, godine.

(Damjanović, ime nečitko)

polic. agent. III klase.

Sledeći dokument, takođe kucan mašinom, napisan je nešto pismenije i glasi:

UPRAVA GRADA BEOGRADA

Odeljenje Spec. policije

Pov.II.Br.402

2 novembra I94I godine

Beograd

PREDMET: Ajzenberg Greta, sprovdenje.

ŽANDARMERIJSKOJ STANICI

Sopot

U vezi tamošnjeg telegrafskog traženja pov.broj službeno od 29 oktobra t.g. sprovodi se Ajzinberg Greta, domaćica iz Beograda, sa stanom u Ohridskoj broj I6 u Beogradu.

Prilikom pretresa stana imenovane nije ništa sumnjivo pronađeno.

Po završenoj istrazi imenovanu sprovesti ovamo sa detaljnim izveštajem o rezultatu izvidaja.

Po naredbi

Šefa Odeljenja specijalne policije

Šef IV Odseka

(potpis nečitak)

I sledeći dokument, pisan istom mašinom, potpisao je isti šef IV Odseka:

UPRAVA GRADA BEOGRADA
Odeljenje Spec. policije
II.Br.Pov,402
2 novembra 1941 godine
Beograd

ODELENJU KRIVIČNE POLICIJE
Uprave grada Beograda
B E O G R A D

Molite se da sprovedete žandarmerijskoj stanici u Sopotu GRETU AJZINBERG po zanimanju domaćicu, rodom iz Beograda, sa zatvorenim pismom ovog Odeljenja.

Po naredbi
Šefa Odeljenja specijalne policije
Šef IV Odseka
(potpis nečitak)

Rukom je dopisano:

Printjeno je lice sa
zatvorenim pismom
3 - XI - 941g
V. Gordanić

Pored toga, Miša je našao *list, zapravo formular*, Odeljenja specijalne policije U.g.B., na kome su ispisane njene generalije:

Prezime i ime:	Ajzinberg Greta
Nadimak: nema	Ilegalna imena:
Zanimanje:	domaćica
Datum rođenja:	10 - II - 1907
Mesto rođenja:	Zemun srez (za stranca država) Zemun
Državljanstvo:	biv. Jugoslovenka Narodnost: Jevrejka
Vera: mojsijeva	Zavičajna opština: Beograd
Ime oca: David	majke: Rozalija rođena: Polak
Bračno stanje: udata	Ime i rođeno prezime supruga: Matvej Ajzinberg preduzimač
Broj dece: I	I njihova imena: Aleksandar
Stručna i školska sprema:	VI razreda gimnazije
Koje jezike govori:	Srpski, Nemački, Mađarski i Francuski
Jeli i kako regulisao vojnu obavezu (čin)	
Mesto stalnog stanovanja, ulica i broj:	Ohridska Br. 16
Podaci: na traženje - sprovedena žandarmerijskoj stanici - Sopot (radi istrage)	
Lica u vezi:	
Predmeti: pov II broj 402/41	
IV dos. br. 170/5	

Tu je i *jedan list* na kome piše:

Lični opis: stas: srednjeg kosa: plava oči: smeđe
Usta: pravilna zubi: zdravi nos: pravilan
Brkovi:././ Brada: ././ Osobeni znaci: nema
Rukopis: (Rukom napisano: Gr Grete Aisinberg Ohridska I6 I G)

I ispod toga otisci prstiju...

Zahvaljujući tim papirima, doznao sam tačan datum kada je moja majka uhapšena, a tako i približan datum našeg hapšenja u Sopotu. Hapšenje i pretres obavljani su, po nekom policijskom običaju, najčešće noću.

Sledećeg dana, kad je saznao šta se desilo, Mihajlo Rajković se razleteo tražeći veze koje bi pomogle da se moja majka prebaci iz zatvora specijalne policije u neki drugi zatvor - jer su iz specijalne policije ponekad, kad im zatreba jer nemaju dovoljno talaca, uzimali ljude za streljanje. „Za svakog ubijenog nemačkog vojnika - sto Jevreja ili Srba“.

Mihajlo je uspeo i Greta je bila prebačena u takozvani „Diris - zatvor“. Baka i Erna su ostale kod kuće. Uplašene i u iščekivanju šta će biti sa Gretom a i šta će biti sa njima...

Miladin je i dalje, kad god bi iz Sopota dolazio u Beograd, svraćao kod njih u Ohridsku ulicu. Izgleda da je dolazio sve češće. Donosio je namirnice. Od njega su saznale da je Greta u Sopotu i da smo ona, otac i ja živi i zdravi, ali u zatvoru kod pećančevih četnika.

Za Jevreje su nastajali sve teži dani. Posle Tašmajdana, Nemci su organizovali sabirni logor u Topovskim šupama,⁶⁰ vojnom kompleksu kod Auto komande, a ubrzo zatim i koncentracioni logor na Sajmištu. U prvo vreme pozivali su ili pri racijama kupili samo muškarce, a zatim su odvodili i žene. Većina Jevreja se na pozive disciplinovano odazivala. Nosili su samo najnužnije stvari a ključeve od stana, pri dolasku na sabirno mesto, kao što je naređeno, predavali su Nemcima.

Svakodnevno su po ulicama lepljeni novi plakati sa imenima streljanih Jevreja. Među njima je bilo mnogo poznatih imena, prijatelja, rođaka. Posle, imena nisu ni pisali, samo koliko ih je streljano. A većinu su ubijali i ne objavljujući to. Čulo se da ih sa Sajmišta odvoze u Jajince i tamo ubijaju. Nade za Jevreje više nije bilo.

---

⁶⁰ Deo grada približno gde je sada petlja kod Autokomande. Tamo su bile kasarne, oficirski stanovi i hale u kojima su držani topovi. Bio je to veliki kompleks neke artiljerijske jedinice pa je, po tome, taj deo i dobio naziv. Oficirski stanovi još postoje, nalaze se na samom početku Ustaničke ulice. Hale za topove, u kojima su jedno vreme držani Jevreji, delom su srušene kada je građena "petlja", a delom još postoje – u njima je sada neki auto-servis.

Šesnaesto pismo

Beograd, 18. oktobar 1997.

Rođeni,

Kako su se stvari dalje razvijale, čuo sam od bake i Erne, odmah posle rata. Pričao mi je to i Mihajlo, a jednom prilikom i Miladin. Njihova se kazivanja, uglavnom podudaraju. Bilo je to ovako:

Jednog dana je baki i Erni stigao poziv: da se sledećeg dana prijave vlastima. Mogu da ponesu samo najnužnije stvari (onoliko koliko može stati u jedan kofer), a moraju da ponesu sve dragocenosti i ključeve od stana.

Nisam uspeo da rekonstruišem kada je to bilo. Pretpostavljam, poslednjih dana 1941. ili prvih dana 1942. godine.

Mihajlo je, došavši sledećeg dana u Ohridsku ulicu, zatekao baku i Ernu u predsoblju. Sedele su, svaka na svom koferu, čekajući fijaker, jer same nisu mogle da nose prtljag do mesta gde je trebalo da se prijave. Ne znajući šta da čini, seo je i on odlučivši da ih, kad fijaker stigne, isprati do tog u pozivu naznačenog mesta. Slučajno je, ubrzo posle Mihajla, stigao i Miladin. Došao je iz Sopota noseći neke namirnice. Bio je zapanjen kada je čuo da njih dve odlaze u logor a da Mihajlo ništa ne preduzima. On, opštinski (ili sreski) pisar i seljak sa Kosmaja, naučio je u zivotu da se zakoni, propisi i naređenja vlasti mogu a ponekad i moraju kršiti. I njegova prva reakcija bila je reakcija seljaka sa Kosmaja. Izvikao se na Mihajla: „I ti misliš da ih vodiš Nemcima u logor!“ I, naravno, opsovao mu mater.

Mihajlo je bespomoćno slegao ramenima i upitao Miladina šta bi drugo moglo da se uradi.

- Pa skloni ih negde.

- Gde da ih sklonim?

Srećom, naišao je fijaker. Miladin ih je sve potrpao u fijaker i kočijašu rekao da vozi. Kuda? Bilo gde! Trebalo je vremena da se nešto smisli...

Najzad, pošto Mihajlo nije umeo ništa da smisli, Miladin je odlučio. Dao je kočijašu jednu adresu. Negde blizu Crvenog krsta. Tamo stanije jedna doktorka, njegova švalerka. Tako je rekao: švalerka.

Pokazalo se da je ta žena jedna vrlo pristojna i civilizovana osoba. Kad ih je Miladin doveo kod nje, ona nije ništa pitala - verovatno je shvatila ili naslutila. Bila je vrlo srdačna i činila je sve da im, onih nekoliko dana koje su baka i Erna kod nje provele, boravak bude što prijatniji. Mihajlo i Miladin su za to vreme obilazili periferiju grada tražeći zgodan stan.

Stanova je u to vreme u Beogradu još bilo. Stambena oskudica je nastala tek posle oslobođenja, 1944. godine. Njih dvojica tražili su stan u zasebnoj kući, stan odmah useljiv i to negde u kraju koji je podalje od onog dela grada gde su baka i Erna živele ili imale poznanike. I

našli su ga na Pašinom brdu, u Varvarinskoj ulici broj 13. Bila je to lepa prizemnica, imala je pretsoblje, tri sobe, kupatilo, kuhinju i ostavu. Iza kuće dvorište, pa lep vrt. U dvorištu jedna manja zgrada: letnja kuhinja i perionica. Kirija je bila sasvim umerena.

Stan je unajmio Mihajlo, na svoje ime. U međuvremenu su pribavljeni i dokumenti. Po njihovom pričanju, izgleda da oko nabavke isprava i nije bilo velikih problema. Miladin je, kao sreski (ili opštinski) pisar u Sopotu relativno lako napravio ili nabavio lične karte za baku i Ernu, naravno, na izmišljena imena. Erna je postala Mirjana, a baka je postala Mirjanina tetka, Radojka Popović iz sela Stojnik, pod Kosmajem. Jedan sveštenik, Mihajlov prijatelj, bio je čovek u kome je dobra volja da pomogne svakome ko je u nevolji pobedila strah od eventualnih posledica... Napisao je venčanicu i antedatirao je tako da izgleda kao da su se Mihajlo i Mirjana (odsada ću je tako zvati) venčali nekoliko godina pre rata. Na osnovu tih dokumenata, nije bilo teško, redovnim putem, dobiti nove lične karte, prijavu stana i karte za snabdevanje namirnicama. Njih dve su se, naravno sa Mihajlom, odmah zatim uselile u Varvarinsku broj 13.

Bilo je mnogo teže navići se na nove uloge, uloge koje je novi identitet nalagao. Moja baka, rođena u Zemunu, govorila je srpski i nemački, a kasnije je naučila i francuski. Onda se udala pa je veći deo života provela između Budimpešte, Beča, Karlsbada i Marijenbada, a u Zemun je ređe dolazila. Služila se pretežno nemačkim jezikom, a srpski je pomalo i zaboravila. Govoreći srpski, obavezno se poštapala nemačkim, a ponekad i francuskim rečima. Uostalom, i Mirjana, koja je srpski dobro govorila, nije imala naglasak žene sa sela. Ponekad se pitam kako su njih dve uspevale da ubede komšiluk da su seljanke sa Kosmaja.

Obe su počele nositi marame na glavi. Delimično da bi stvorile utisak da su došle sa sela, a još više da, koliko je to moguće, sakriju svoja lica. Da ih neko ne prepozna na ulici.

*Rozakija Konrad
(1940. godine)*

*Rozalija Konrad kao Radojka Popović
(1942. godine)*

Uspelo im je da onaj Ernin nameštaj prenesu u Varvarinsku. Mihajlo je uspeo da i neke druge stvari, ranije sklonjene kod prijatelja, pod raznim izgovorima, uzme i donese... Što se stana u Ohridskoj ulici tiče, on je, odmah po njihovom odlasku, zapečaćen na inicijativu nastojnika zgrade. Saznao je Mihajlo da je zapravo zapečaćen samo glavni ulaz u stan, a sporedni, onaj za poslugu, nije. Njega je nastojnik, povezavši se odmah sa vlastima, koristio da bi noću iznosio sve što je mogao i to je u prodavao svojoj režiji. Naravno, takvom čoveku se Mihajlo nije smeo obratiti. Bilo bi to opasno.

Pored Mihajla i Miladina, samo nekoliko osoba je znalo da se (i gde se) one kriju. Jedna od njih bio je Borko Obradović. Bosanac, po majci nemačkog porekla, bivši vazduhoplovni podoficir, on je iz razloga galantne prirode, još pre rata napustio vojsku i radio kao poslovođa u robnoj kući Mitić. Bio je oženjen Ljubom Vajhberger, našom daljom rođakom⁶¹ iz Pančeva. Čim su Nemci okupirali zemlju, on se udružio sa svojim bratom Vlajkom I počeo je da "radi" sa Nemcima. Od Nemaca su dobili jedan lep jevrejski lokal na Terazijama i počeli da trguju. Trgovali su svačim. Šarmantan i druželjubiv, ne baš mogo skrupulozan (ili je tada tako izgledalo), Borko je dovodio Nemce svojoj kući, gostio ih i trgovao sa njima na veliko. Nemci nisu ni slutili da je njegova supruga - čistokrvna Jevrejka. Ona je, u Gvozdicevoj ulici, u kući u koju su svakog dana zalazili nemački oficiri, bila relativno bezbedna. Borko je negde na ulici sreo Mirjanu i prepoznao je, što je Mihajla veoma zabrinulo. Posle se pokazalo da je Borko prema mojima bio više nego korektan: često je svraćao u Varvarinsku i donosio im namirnice.

Borkova sestra Medika se, odmah po okupaciji, zaposlila kao sekretarica kod Nojhauzena, visokog nemačkog funkcionera. Znala je i ona (valjda je saznala od brata), nije ih prijavila, ali su se stanari Varvarinske 13 nje pribojavali. Kada je jednom prilikom Mihajlo otišao do nje i zatražio one tepihe (verovatno da bi ih prodao) odgovorila mu je nadmenim tonom: Teppichen! Das kommt nicht in frage.⁶² Dalji razgovor sa njom nije bio moguć.

Za moje su znali i Tomovićevi. Saznali su, verovatno, od Borka. Vera Adam (po majci Polak), takođe iz Pančeva, bila je bliska rođaka Ljube Vajhberger. Išla je u srednju tehničku školu i bavljala se sa svojim školskim drugom, Vidojem Tomovićem. Kada su, ubrzo po dolasku Nemaca, Verini roditelji odvedeni i ubijeni, Vidoje je uhvatio Veru za ruku i doveo je svojoj kući. Njegovi roditelji nisu bili time oduševljeni, ali su je ipak prihvatili kao člana porodice. Kako je stvar sa njenim dokumentima sređena, ne znam. Zanimljivo je da je, nešto kasnije (kada su Vera i Vidoje, sklanjajući se od američkog bombardovanja 1943. godine, nekoliko dana bili u nekom selu u okolini Beograda), Vera pala u oči jednom fotoreporteru. Našao je narodnu nošnju i nagovorio Veru da se u njoj slika za jedan časopis koji je izlazio u vreme okupacije. Potpis ispod slike glasio je: *Lepa srpska seljanka*.

---

⁶¹ Zapravo i ne znam u kakvom smo srodstvu ali, čini mi se, dosta dalekom.

⁶² Nemački: „Tepihe! To ne dolazi u obzir.“

Vera Tomović kao »lepa srpska seljanka «

Naravno, na Pašinom brdu, u kraju koji je tada još bio krajnja periferija grada, nisu se smeli izbegavati uobičajeni susedski odnosi. To je moglo izazvati sumnju. Za kratko vreme, baka i Mirjana su se upoznale sa komšilukom. Počele su im dolaziti susedke na priču, na kafu od prženog ječma, donosile su kolače pravljene po okupacijskim receptima i izmenjivale novosti. Sa bakom je bilo problema. Ona je, kao što znaš, bila veoma gluva i to je nju, na neki način, pomalo udaljilo od stvarnosti. Njen naglasak nije nimalo ličio na onaj kojim se govori na Kosmaju, a pošto je u svoj govor uplitala mnogo nemačkih i francuskih reči (ona jednostavno nije umela drugačije da govori), Mirjana je nju morala proglasiti za pomalo... na svoju ruku. Svima je pričala da je njena tetka mnogo dobra žena ali eto, uobražava svašta. Jedno je vreme uobrazila da je neka otmena dama, čak i kraljica... Ideja je bila dobra i komšinice se nisu čudile kada bi se Radojki Popović, onako zabrađenoj maramom, omaklo kako je neko jelo njena kuvarica drugačije spremala, ili kada bi počela da priča o šeširu koji je kupila u Pešti. Mirjanu je u tim trenucima hvatala panika i davala je Radojki očajničke znake očima - znake koje ni Radojka a ni komšinice srećom nisu primećivale. Uostalom, gošće kuće u Varvarinskoj broj 13 više su, u to vreme, razmišljale gde i kako će nabaviti ogrev i namirnice ili kako doći do tekstila.

Mihajlo je, kao što sam ti u onim pismima ispričao, bio advokatski pripravnik. Za vreme okupacije, demonstrativno nije hteo da radi u svojoj struci. Od oca je nasledio radnju u Kosmajskoj ulici – knjižaru i papirnicu - u kojoj je, u te ratne dane, sa bratom Rajkom, provodio veći deo dana. Preživljavali su nekako, prodajući knjige, sveske, olovke i gumice, a u radnji im je bilo prijatno i zanimljivo: tu su im dolazili sedeli i družili se ugledni Beograđani, filozofi, pisci, sveštenici i glumci. Povremeno bi Mihajlo odlazio kod onih kod kojih su bile ostavljene vrednije stvari i

uzimao ponešto, pod izgovorom da će to slati u Budimpeštu. To je prodavao i od toga su Radojka i Mirjana živele.

Mihajlova majka je znala za Varvarinsku 13, ali nije htela da ima veze s tim. Ona je bila protiv njegove veze sa Mirjanom, raspuštenicom koja je starija od Mihajla i uz to je još i Jevrejka. Sa tom vezom nije se slagao ni Mihajlov brat Rajko, okoreli neženja. Sve dok nije počelo bombardovanje...

Na Uskrs 1943. godine, naši saveznici Amerikanci su bombardovali Beograd.⁶³ Bombardovanje je trajalo danima i bilo je, kao i nemačko, usmereno na stambene četvrti. U stvari, američko bombardovanje je bilo mnogo teže nego ono prvo, nemačko. Razaranja su bila veća nego aprila 1941. Svet je bežao na periferiju i uskoro je Varvarinska 13 bila puna izbeglica. Stigla je brojna porodica Tomović: stari Vuko Tomović, njegova žena Vasa, ćerka Milena i sinovi Vasilije i Vidoje. (Treći sin, Vlasto, bio je u partizanima,⁶⁴ ali o tome se nije govorilo.) Vidoje je doveo i Veru, koja je već imala isprave na prezime Tomović. Došli su Mihajlova majka i brat. Mihajlovoj majci u tim trenucima više nije smetalo što stanuje i hrani se kod raspuštenice Jevrejke, uz to i starije od njenog sina. Kuća je postala neka vrsta opštežitija.

Pokazalo se da ova kuća ima najsolidnije građen podrum u celoj ulici. To se brzo pročulo pa se, u vreme bombardovanja, sav komšiluk tu sklanjao. Podrum je tada bio prepun ali je u njemu, i pored straha, vladalo nekakvo dobro raspoloženje. Prilikom jednog napada, kada je u blizini pala jedna velika bomba, od pritiska vazduha se srušila visoka zidana ograda koja je njihovu kuću delila od susedne. U njoj su živeli Cigani, zapravo, Ciganke. Kako su se te nesretnice spasle od nemačkog logora, ne znam tačno. Muškarci su završili u nemačkim logorima a one su valjda negde i nekako preživele vreme kada su Cigani hvatani i ubijani, a kasnije je, verovatno, hajka na njih prestala. Naravno, kada je bombardovanje Beograda prestalo, svi gosti su se vratili svojim kućama. Tomovići su često dolazili da obiđu baku i Mirjanu, a Mihajlova majka i Rajko su ponovo ignorisali postojanje Varvarinske broj 13.

Jednom je Mirjana, stojeći u redu za namirnice (za vreme rata se za namirnice, gotovo uvek, moralo stajati u redu - izuzev ako su nabavljane na crnoj berzi) primetila jednu lepu Cigančicu koja je pre rata dolazila kod moje majke i bake u Ohridsku ulicu. Prala je veš⁶⁵ i pomagala kada je bilo „veliko spremanje“ stana. Bojeći se da je ova ne prepozna, Mirjana je okretala glavu u stranu. Nije Mirjana pomišljala da bi je mala prijavila vlastima, ali se bojala da bi se ona, prepoznavši je, mogla negde izbrbljati... Srećom, izgledalo je da je mala je nije prepoznala, ni tada niti kasnije, iako su se više puta sretale⁶⁶. Ipak, strah je ostao, strah da jednom ne sretne nekoga ko će je prepoznati, izbrbljati se ili prijaviti...

---

⁶³ Sada se to pripisuje Čerčilu. Sigurno je da je on imao učešća u odlučivanju. Ima međutim mnogo indicija da je to urađeno na zahtev nekog drugog, tada veoma nezadovoljnog činjenicom da su partizani, zbog nedovoljne podrške u Srbiji, krajem 1941. ili početkom 1942. morali da prebegnu u Bosnu. Titovo se ime, za sada, još ne pominje. Možda zaista nije imao veze sa tim bombardovanjem, a možda i jeste. Ipak, treba pročitati knjigu Vaneta Ivanovića "Poslednje zvono".....

⁶⁴ Vlasto Tomović je bio politički komesar u jedinici koja nas je zarobila pred kraj rata. Mi to tada, naravno, nismo znali.

⁶⁵ Veš je tada još pran u koritu rukama, trljanjem uz upotrebu sapuna sa mnogo sode - koji nagrizava ruke. Taj jako naporan posao radile su, po beogradskim kućama, najsiromašnije žene.

⁶⁶ Sretala se Mirjana sa njom I posle oslobođenja Beograda. Tek kada je rat zaista završen, mala joj je prišla I pozdravila je... Mirjana se začudila.

-Zar si me poznala!

- Poznala sam ja tebe gospođu još onda, ali sam se pravila da te ne poznajem. Da se ti nebi plašila da ću te odati.

Strahova je, naravno, bilo mnogo. Strah se javljao naročito kada bi se, noću, u ulici čuo zvuk automobilskog motora⁶⁷. I strah kada neko zazvoni na kapiji, - nisu li to došli po njih? I stalni strah da Mirjanu, koja je zbog kupovina namirnica morala izlaziti iz kuće, neko ne prepozna i prijavi. Naravno, i strah od bombardovanja. I strah onaj neprekidni, strah da će se nešto nepredviđeno desiti, strah koji mogu razumeti samo oni koji se, zbog toga što su u životnoj opasnosti, moraju kriti... Pa strah kada su, pred kraj okupacije, počele ulične borbe. Pucalo se mnogo. Ponovo su sedele u podrumu iščekujući šta će se desiti. Hoće li u podrum upasti neki vojnici, svejedno koji, i ubiti ih. Jer vojnici u ratu ubijaju, ponekad čak i nerazumno. Pa i onda kada su saznale da je Beograd oslobođen, strah da se front opet ne pomeri, da Nemci opet ne dođu u grad i počnu ubijati, sada za odmazdu, sve redom...

Onda smo mi došli, vratili smo se iz Homolja. Moja majka i ja smo došli i to je za njih bio znak da je rat završen, bar za nas u Beogradu. Ipak, primetio sam da je trebalo mnogo, mnogo vremena da njihov strah sasvim nestane.

Sada, kada sam složio odlomke njihovih priča u jednu celinu, dolazim do zaključka da je mojoj majci i meni, tamo u homoljskim gudurama, bilo neuporedivo lakše nego njima dvema. Jeste, zemlja nam je bila okupirana, lovili su nas, bežali smo, bili smo gladni, prozebli, vašljivi i nikakvi, ali smo bili slobodni i, koliko je to uopšte bilo moguće, sami smo odlučivali o svojoj sudbini. Ili nam se tako činilo. Bili smo kao neka divljač koju love - ali dok je ne ulove, ona je slobodna. Shvatio sam da postoji više stepena slobode i da su oni veoma različiti. Njih dve su bile u Varvarinskoj 13 i nisu imale kuda. Morale su sedeti zatvorene tamo, u tom stanu ili u podrumu, živeti u strahu, u neprekidnom i neopisivom strahu i čekati, čekati, čekati - da se nešto strašno desi.

To čekanje (ili iščekivanje) trajalo je tri duge godine. One mi o tome nisu mnogo pričale, a kako je to izgledalo, mi danas ne možemo ni zamisliti.

---

⁶⁷ Automobila je u gradu bilo svega nekoliko hiljada i imali su ih samo okupatori ili oni koji su sa njima u nekakvoj vezi. Retko su prolazili Varvarinskom ulicom pa je njihov zvuk izazivao strah: neće li se zaustaviti baš pred našom kućom!

Sedamnaesto pismo

Beograd, 22. oktobar 1997.

Rođeni,

Pošto sam ti u prošlom, čini mi se izuzetno opširnom pismu ispričao kako su baka i Mirjana preživele rat, nastavću tamo gde sam stao, gde sam se našao prvih dana po oslobođenju Beograda i našem povratku iz Homolja.

Mislim da sam ti pisao da je baka pokušavala da me nauči da se za stolom ponašam civilizovano. Insistirala je na lepim manirima. U godinama u kojim sam bio nije mi bilo jasno zbog čega to čini. Mihajlo mi je, iz svoje knjižare, počeo donositi knjige želeći verovatno da me na taj način obrazuje. Za mene su, čini mi se, u to vreme bili vrlo zanimljivi trenuci posle večere, kada bi nam Mihajlo pričao novosti iz grada. Pričao nam je da „mangupi“ hapse pa i ubijaju sasvim nevine ljude; da među oslobodiocima ima i onih koji su kao ustaše za vreme rata ubijali Srbe; da niko ne zna ko je Tito i da izgleda da je Rus; da su ti „mangupi“ (zapravo komunistički funkcioneri), izbacili vlasnike iz kuća na Dedinju i da su se odmah u njih uselili. Mihajlo je mnoge od tih novih funkcionera dobro poznao: išli su, pre rata, zajedno u školu ili su stanovali u istom kraju. Dobro je znao Koču Popovića, Vladu Dedijera, Milovana Đilasa, porodicu Ribar i još nekolicinu i o njima nije imao najbolje mišljenje. Naprotiv. Neki od tih novih rukovodioca bili su sasvim nepoznati, a ono što smo o njima čuli zvučalo je gotovo neverovatno: jedan je bio abadžija (Ranković), drugi nedoučeni učitelj (Kardelj), za Hebranga je čuo da je bio ustaša, a za generala Sulejmana Filipovića da je klao Srbe, a ni ostali nisu bili mnogo bolji. Gotovo nijedan od njih nije se pre rata bavio nekim ozbiljnim poslom. Saznao je on, od jednog dobro obavještenog čoveka, da oni neće dugo ostati na vlasti. Za par nedelja će svi oni *da „lete“*. Doći će Kralj i stanje će se normalizovati.

Meni nije bilo sasvim jasno zbog čega ih on toliko ne voli. Ipak su se ti ljudi borili protiv okupatora i, zajedno sa Rusima, oterali Nemce. Istina, mnogo su sada govorili o izdaji Draže Mihajlovića i o tome kako su Dražini sarađivali sa Nemcima. A ja sam, kao što znaš, sve vreme bio sa Dražinima i nikakve izdaje tu nije moglo biti, jer da je bilo, ne bi ih Nemci, Ljotićevci i Bugari toliko proganjali.

Trgovina, kojom smo se majka i ja bavili donosila nam je toliko da naša porodica može skromno živeti. Majci je „baza“ bila u jednoj komisioj radnji prekoputa dvora. Dolazio sam i ja tamo i postepeno ulazio u trgovinu štofovima, foto-aparatima i devizama. Štofovi su stizali iz Trsta. Foto aparate su kupovali američki oficiri: tražili su lajke, kontakte ili retine. Takve aparate sam nalazio najčešće na Kalenićevoj pijaci, gde su Beograđani prodavali sve što se moglo prodati ili trampiti za hranu, otkupljivao ih ili, još češće, uzimao „u komisioj“. Ako ih prodam, dobijao sam proviziju. Najbolje i najlakše se zarađivalo na devizama jer tih dana je u opticaju bilo veoma

mnogo raznog novca. Plaćalo se „Nedićevim“ dinarima (novcem koji je u Srbiji štampan za vreme okupacije), ali je taj novac imao malu vrednost. Plaćalo se i nemačkim rajhsmarkama, koje su imale dvadesetostruku vrednost, ali i dolarima, koji su vredeli neuporedivo više. Bile su u opticaju i loše odštampane okupacione marke, koje gotovo niko nije hteo da primi. To je zapravo bio novac koji su Nemci nemilice štampali i davali svojim vojnicima da njim plaćaju u okupiranim zemljama. I bugarski lev je malo ko primao, ali je predratna srebrna pedesetica kod nekih ljudi imala izvesnu vrednost. Govorilo se da će, kad „dođu naši“, vredeti...

Naravno, nisam zapostavljao ni onu trgovinu rakijom i petrolejom. Uopšte, dan mi je izgledao ovako: ujutro sam išao na pijacu, prodavao petrolej, pa kad ga rasprodam, kupio bih rakiju, a onda prodavao cigarete. Robu sam držao kod Tomovićevid, koji su stanovali u blizini. To bih sve dovršio do podneva, a onda odlazio u Njegoševu i tamo preko ruke nosio pa prodavao nekve „krpe“, što nisam voleo. Popodne bih se odmarao ili išao u komisijonu radnju. Tamo sam dobijao nalog kome da nosim štof i koliko treba za njega da mi plate. Obično bih štof obavijao oko sebe, jer su već počeli da hvataju i kažnjavaju „crnoberzijance“ Ako je u pitanju bio „kupon“ od više desetina metara, postajao bih veoma „korpulentan“, ali me je spasavala činjenica da sam, došavši iz šume, imao manje od 50 kilograma i da sam nosio Mihajlov kaput koji mi je bio preširok. Uveče sam nosio flašu rakije Rusima i vraćao se kući sa kantom od 25 litara petroleja. Bilo je to skopčano sa izvesnim rizikom jer su Rusi petrolej krišom iznosili iz svoje baze ili bi mi, prosto, prebacivali kantu preko ograde, a to je moglo samo uveče, pred sam policijski čas. Tako sam jednom, tegleći kantu Južnim bulevarom, primetio rusku patrolu, shvatio da su i oni mene zapazili i da su pošli za mnom. Požurio sam, ušao u jedno dvorište, preskočio ogradu i našao se u susjednom dvorištu gde je stanovala prijateljica pacova-nastojnika. Zakucao sam na vrata i u dve reči objasnio šta se dešava. Čerka-lepotica me je odvela u šupu. Tamo je, iza naslaganih drva bilo mesta za mene, moju kantu i nju. Postalo je uzbudljivo: čuo sam Ruse koji su, pretraživši susjedno dvorište, ušli u naše, a osećao sam da se mlada dama pribila uz mene. Oboje smo bili uzbuđeni: ona, pretpostavljao sam zbog Rusa, a ja zbog nje. Rusi su bili sasvim blizu, ona još bliže, a njena usta nekako najbliže. U redu, poljubili smo se, ali mi nikako nije bilo jasno zašto mi je, tom prilikom, gurnula jezik... Ja nisam znao da se to tako radi, taj mi je poljubac prijao i bio sam zbunjen. Na moju žalost, odmah posle tog prvog poljupca čuli smo kapiju - Rusi su otišli i mi smo se izvukli iz skrovišta. Lepotici više nije bilo do ljubljenja, kantu sa petrolejem sam ostavio u skrovištu i ja sam se, pretrćavajući od kapije do kapije, vratio kući.

Kod kuće naravno, o Rusima i jeziku, nisam pričao. Moji bi se zabrinuli.

Posle sam, s razlogom ili bez razloga, više puta svraćao u kuću na Južnom bulevaru. Lepoticu sam sreo samo jednom. Ona je prema meni bila nekako hladna, gotovo odbojna. Takve su žene, zaključio sam.

Nemci su se na svim frontovima povlačili, a ja sam eto sticao prva iskustva sa ženama.

U kući do nas stanovali su Bugarinovići. Bračni par sa dvoje dece. Gospodin Mita, gospođa Dara, sin Mikica i čerka Cica. Mita je po ceo dan bio u radionici a Mikica u vojsci. Gospođa Dara, izvrsna domaćica, pravila je dobre kolače i često ih je, po čerki Cici, slala mojima. Moji su, kao što je red, kada nešto umese, slali Bugarinovićima. Kolače sam, naravno, nosio ja. Nije mi to bilo

teško. Zbog Cice. Cica je bila četiri godine starija od mene, imala je kolmovanu kosu, čupala obrve i ponekad se šminkala. Učila je da svira harmoniku i na moj užas mnogo je vežbala grešeći uvek na istim mestima. Bila je vrlo aktivna u omladinskom domu. U svakom reonu našeg grada postojala je poneka lepa kuća najčešće na sprat, iz koje su vlasnici isterani odmah po oslobođenju. Nameštaj je razvučen pa se tu uselila omladinska organizacija. Tamo su se sastajali aktivisti tog kraja, konferisali su, pevali borbene pesme skladane na arije sovjetskih i organizovali radne akcije. Cica mi je stavila na znanje da bi bilo dobro da im se pridružim. Ima tamo i zgodnih devojaka, a neke se već interesuju za mene. Popodne i uveče su igranke. Tamo mi se nije išlo. Četiri godine provedene u šumi učinile su svoje: izbegavao sam svoje vršnjake, čak i svoje nekadašnje školske drugove. Jednostavno, nisam znao kako da se ponašam. Baveći se svojim crnoberzijanskim poslovima, sretao sam ih i pravio se da ih ne prepoznam ili ne vidim, naročito drugarice iz osnovne škole. Lepo odevene i očešljane, izrasle su u prave fine devojke i gledale me sa zanimanjem. Mnogo godina kasnije sam saznao da su one mislile da sam uobražen. A ja sam, zapravo, bio zbunjen i uplašen. Nisam znao o čemu bih razgovarao sa njima, finim, lepo vaspitanim i obrazovanim devojka.

Već prvih dana po oslobođenju, počele su radne akcije. Dobrovoljne, naravno. Trebalo je, pre svega, raščistiti ruševine i opraviti ono što se moglo opraviti: puteve, fabrike, pruge i trebalo je obraditi polja koja, zbog rata, nisu bila zasejana. Svi su sa velikim poletom učestvovali u tome - u obnovi svoje zemlje. Počela su takmičenja: ko će duže raditi i ko će više uraditi na svojim radnim mestima ili u dobrovoljnim radnim akcijama. Rodila se i jedna nova reč: *udarnik*. Oni koji su, radeći nekakav fizički posao, zahvaljujući svojoj snazi, veštini, upornosti ili izdržljivosti, postizali više od ostalih, dobijali su zvanje udarnika i naročitu značku, njihova imena su isticana u novinama a dobijali su i specijalne karte za snabdevanja - znači, više mleka, hleba, mesa, tekstila... Bilo je i takmičenja udarnika: koji će od njih iskopati više uglja tokom jedne smene; ko će duže ostati u rudničkoj jami; ko će na gradilištu u jednoj smeni ugraditi više cigala; čak su se i železničari takmičili ko može jednom lokomotivom povući više vagona...

U bratskom Sovjetskom Savezu su udarnici sve to već odavno radili.

Vremenom sam shvatio da nisu baš svi dobrovoljno išli na te akcije. Ljudi su organizovani u radne brigade na više načina: po školama, po preduzećima u kojima su radili, i u kraju gde su stanovali. Zvao se to dobrovoljnim radom, a u stvari, moralo se ići. Nije bilo zgodno izostati... Istini za volju, većina je bila uverena da je to nešto što je potrebno i korisno, ali bilo je ljudi (naročito starijih) koji su, pozivajući se na svoje iskustvo, smatrali da takav (udarnički) rad nije dobar jer ljudski organizam ima neke granice koje ne treba prekoračiti, da će se preopterećivanjem lokomotive brzo pokvariti pa će šteta biti mnogo veća od koristi. Naravno, oni to svoje mišljenje nisu smeli glasno iskazivati jer za to se, u najmanju ruku, moglo ići u zatvor, a mogla se i glava izgubiti.

Ipak, ljudi su pevajući odlazili na radne akcije.

Početak zime, ispalo je da Beograd nema dovoljno ogreva. Formirane su specijalne omladinske radne brigade koje su išle na Crni vrh (između Žagubice i Bora) da seku šumu...

U te brigade su, koliko se sećam, išli uglavnom mladi aktivisti. Tamo su radili pod veoma teškim uslovima: temperatura je bila izuzetno niska, alat i odeća nikakvi, a u tom kraju je bilo i bandi od kojih su morali da se brane. Tako je bar pisalo u novinama. Reč „banda“ označavala je tada ostatke četničkih (Dražinih) formacija koje se nisu povukle iz zemlje. Poznajući četnike, nije mi bilo jasno zbog čega bi oni napadali mlade ljude koji, radeći kao drvoseče, snabdevaju svoj grad ogrevom. Mihajlo je tvrdio da nije baš sve onako kako u našim novinama piše. Nekoliko godina kasnije, kada sam pročitao knjigu Nikolaja Ostrovskog „Kako se kalio čelik“, učinilo mi se da postoji velika sličnost između nekih delova te knjige i akcije na Crnom vrhu. Danas mislim da ta sličnost nije slučajna. I nisam siguran da se Beograd mnogo ogrejao zahvaljujući onome što je na Crnom vrhu urađeno, ali znam da su oni koji su tamo bili, kao elitni omladinci odmah kvalifikovani za prijem u SKOJ i Partiju, a kasnije i za rukovodeća mesta u svim političkim i privrednim strukturama naše zemlje.

*Greta i Aleksandar Ajzinberg
(1945, godine)*

Oporavivši se, odlučio sam i da učim. Da nastavim kao, kako se to tada nazivalo, *ratom ometen učenik*. Oni koji zbog rata nisu mogli da se normalno školuju imali su pravo da kao *ratom ometeni*, polažu po dva razreda godišnje. Nabavio sam knjige, nastavne planove i programe i

Došlo je proleće 1945. godine i ja sam se razboleo. Brzo izrastao u šumi, ostao sam mršav. Imao sam nepunih 50 kilograma i moji su nastojali da me hrane što bolje. U svako jelo su mi dodavali masnoće, a moj organizam na to nije bio naviknut, pa sam ubrzo dobio žuticu. Dobijao sam injekcije, jeo odvratnu hranu i bio toliko slab da sam se jedva kretao po kući. Dane sam provodio sedeći kraj prozora i čitajući. Ulicom su se rastrčale aktivistkinje, pozivajući na konferencije i radne akcije. Jedna od onih što su se „interesovale“ za mene, pozvala me je:

- Druže, dođi danas popodne na radnu akciju. Posle će biti igranka.

- Ne mogu - odgovorio sam.

- Dobro, dobro, da znamo, ti si reakcija. Obračunaćemo se mi sa takvima.

Nisam ni stigao da joj objasnim zašto ne mogu. Ona se drala, ja zatvorio prozor i neki dan kasnije sam saznao od Cice da su na sastanku u omladinskom domu razgovarali o mom slučaju i zaključili da sam *opasna reakcija*. Imao sam 15 godina.

počeo da učim, Trebalo je da polažem drugi razred gimnazije⁶⁸. Išlo je teško. Odvikao sam se a i nije me mnogo zanimalo. Radije bih nešto učio od Cice, a činilo mi se da je ona imala pedagoških sklonosti, bar prema meni. Ipak, odlazio sam na kurs matematike kod nekog uglednog profesora. Bilo je to u jednom stanu do kafane „Ruski car“. On je govorio i pisao formule na tabli tako brzo da nisam ništa razumeo. Izgubio sam nadu da ću algebru ikada naučiti.

Odlazio sam i na časove engleskog jezika, kod gospođice Todorović, jedne starije dame koja je, u mladosti studirala u Engleskoj. Ekersljev udžbenik, po kome smo radili, nije mi bio mnogo zabavan.

Uoči 1. maja 1945. godine, posle časa matematike, odlučih da odem do gospođice Todorović i da otkazem čas zakazan za sledeći dan. Saznali smo da će parada trajati oko šest časova (a možda i duže) i da zbog toga sa Pašinog brda neću moći da dođem u njen kraj jer će ulica koja nas deli biti blokirana. Gospođica je stanovala na prvom spratu zgrade u Francuskoj ulici broj 16. Ušao sam u kuću, u hodniku je bio vojnik sa automatom. Pitao me je kuda idem.

- Šta te se tiče - odgovorio sam.

- Lepo te pitam kuda ideš i bolje je da se vratiš - rekao mi je prilično miroljubivo, ali sam ja već prošao pored njega. Tamo gde počinje stepenište primetio sam drugog sa automatom, a kada sam se popeo na sprat, pred vratima gospođice Todorović bio je i treći. Tražio mi je ličnu kartu koju ja nisam imao. Lične karte su tada, čini mi se, dobijali oni sa navršenom šesnaestom godinom. Na vrhu stepeništa koje je vodilo na tavan primetio sam još jednog, sa mitraljezom⁶⁹.

Zazvonio sam. Todorovička je otvorila vrata i uhvatila se za glavu: „Jao, zar i ti!“ Onaj što je bio pred vratima naredio mi je da uđem. U predsoblju je sedelo nekoliko meni nepoznatih ljudi, a u sobi ih je bilo više. Ispostavilo se da je u kući postavljena zaseda; svako je u nju mogao da uđe ali ne i da izađe⁷⁰. Pored nekoliko poznanika, našli su se tu: poštara, službenik koji je pregledao strujomere, seljak koji je raznosio mleko, jedan nesretnik kome se prekinula uzica na cipeli pa je ušao u hodnik da se ne bi na ulici izuvao i tamo nastavljao uzicu...

Gospođica Todorović nam je spremila za večeru to što se u kući našlo: kačamak sa mlekom. Svako je dobio po malo. Te noći sam spavao na podu njene dnevne sobe. Pošto nas je bilo dosta, neki su spavali i u predsoblju. Za doručak više nije bilo hrane. Jedan vojnik je odnekud doneo nešto hleba, pa smo to podelili. Nikome nije bilo jasno zbog čega nas drže tu. Partizani nisu bili razgovorni. Sledeći dan nam je brzo prošao, a uveče, pred sam policijski čas, pojavila se moja majka. Od jednog dečaka sa kojim sam išao na kurs matematike saznala je kuda sam se posle časa zaputio. Bila je jako zabrinuta. Ja nisam. Rat je prošao i sada je sloboda. Pustiće nas.

Naravno, ni majku nisu pustili da se vrati kući. Ipak, ta noć je bila drugačija. Oko ponoći su se pojavili neki oficiri. Jedan od njih, očigledno glavni među njima, ispitivao je svakoga od nas. Pregledao je dokumente i propitivao: odkud ti u ovoj kući. Većinu je puštao.

---

⁶⁸ Kad je izbio rat, bio sam u I razredu gimnazije. Tada se, posle 4 razreda osnovne škole i prijemnog ispita išlo u gimnaziju koja je imala 8 razreda.

⁶⁹ Partizani su ga zvali „šarac“, četnici „zorka“, a Nemci MG42.

⁷⁰ Mnogo godina kasnije sam saznao: u drugoj polovini stana, živela je izvesna gospođa Mihajlović, majka Saše Mihajlovića, Draži nog komandanta komandosa. Ozna je saznala da se Saša nalazi u Beogradu, i pretpostavivši da će doći da obide majku, postavila zasedu u kući. Ja sam „uleteo“, a Saša je bio obazriv. Noćio je u neposrednoj blizini tog stana, ali nije išao da obide majku. Nekoliko dana kasnije, pošao je automobilom na zemunski aerodrom gde je trebalo da se ukrca u neki američki avion. Ozna je i za to saznala i, kod današnjeg Izvršnog veća, postavila zasedu. Bilo je pucnjave i Saša je ubijen.

Prepoznao sam ga: bio je to onaj četnički oficir iz štaba pukovnika Pavlovića, onaj isti što nam je doneo četkicu za zube, čebe i šatorsko krilo. Onaj za koga je moja majka rekla da je neprijatan. Naravno, napravio sam se da ga ne poznajem. Možda je on tu u nekoj tajnoj misiji. Izgleda da je i on nas prepoznao, ali to nije pokazao. Samo je rekao: "Ovo dvoje odvedite. Da vidimo ko su." Setio sam se da on, kao i većina Dražinih oficira, nije znao ko smo, a u šumi nije bio običaj da se to pita.

Strpali su nas u auto i odveli u zgradu na Obilićevom vencu. Znao sam da je tamo neki Oznin zatvor.

. . . . .

Uzeli su mi pertle, kajš i kravatu. Pretresli su me i oduzeli sve što sam imao u džepovima, a momak u mojim godinama ima pune džepove raznih gluposti. U mene je ušao nečastivi. Odlučio sam da im podvalim. Perorez sam držao u stisnutoj šaci i oni to nisu primetili. A i kako bi, kada su pretresajući me, zahtevali da držim raširene ruke. Posle pretresa, perorez se ponovo našao u mom desnom džepu. Imao sam i dve olovke. Uspeo sam da im odlomim vrhove i da ih sakrijem. Trebaće mi možda. Morao sam im reći prezime i ime, datum rođenja i adresu. To su zapisali.

Moju majku su pre mene već pretresli i nekuda odveli.

I mene je jedan, sa automatom o ramenu, odveo do sobe kojoj je na vratima bio broj 82.

Soba je bila mala⁷¹ i puna ljudi. Kada su se vrata za mnom zatvorila, počeli su da me zapitkuju. Neko je opsovao: „Jebem im mater, i decu hapse“. Bio sam uvređen. Smatrao sam da nisam više dete. Jedan za koga su mi rekli da je sobni starešina⁷² (čini mi se da se zvao Žika, bio je vlasnik kafane "Mornar" u Dečanskoj ulici) pokazao mi je gde ću spavati. To je dobro mesto, podalje od vrata i od kible, objasnio mi je. Pokazao mi je i kiblu. Šta ta reč znači, do tada nisam znao. Ovo je bio donji, stakleni deo jednog lustera, skoro pun nekakve smrdljive tečnosti i pikavaca. Otvor je bio vezan žicom tako da se ta stvar mogla nositi kao nekakva kofa.

-Ako ti se pripiša, tu ti je kibla, jer u klozet puštaju samo dva puta dnevno. Samo pazi da je ne izvrneš. I gledaj da ne zaliješ nekoga. Subotom donose pakete. Onda ćeš verovatno dobiti sve što ti u zatvoru treba. Tvoji će verovatno saznati gde si, ne brini. Trebaće ti čebe, porcija, kašika, peškir, sapun i čista presvlaka. I nešto hrane. Ova je loša, stalno nam daju kuvanu geršlu. Preko dana nema ležanja, zabranjeno je. Stvari moraju biti uredno smotane i složene pored zida. Može se sedeti na njima, ali samo pored zida.

Ne sećam se koliko je dana prošlo do te prve subote, ali mi se čini da nisam dugo čekao. Prvo smo predali prljavo rublje, ono koje se vraća porodici. Stražari su ga pažljivo pregledali, a onda smo ga mi pred njima pakovali. Oko podne su nam delili pakete. Neko ih je već otvarao, ali su ih često pred nama ponovo pregledali. Oduzimali su pisma, šibice, upaljače, sve vrste sečiva, kanap... U mom paketu je bilo sve što mi je u zatvoru trebalo: čebe, kašika, šerpica, čisto rublje, sapun, malo šećera, nekoliko kuvanih jaja, parče slanine. Bio sam vrlo zadovoljan. Više nisam

⁷¹ Izmerili smo je koracima. Imala je oko 12 m².

⁷² Po običaju koji je tada vladao na Obilićevom Vencu, a uobičajen i u drugim zatvorima, sobni starešina je bio zatvorenik koji je u toj sobi najduže „sedeo“.

morao čekati da neko pojede svoj obed pa da mi pozajmi svoju porciju i kašiku. I mogao sam se bolje oprati.

U zatvoru mi je, moram priznati, bilo zanimljivo. Svakog jutra su nas postrojavali. Na jednu stranu bi stali oni koji su već saslušavani, a na drugu oni koji još nisu. Dolazio je komandant zatvora sa nekoliko islednika, beležili su nam imena i zagledali nas. Često je sa njima dolazio i neki glavni, saznao sam da se preziva Penezić. Posle ovih, dolazila je partizanka-bolničarka i pitala ima li bolesnih. Ako se neko požali, davala je pilule. Svima iste. Verovatno aspirine ili nešto slično. Od sračke nije pomagalo. Onda bismo čekali da nekoga prozovu na saslušanje. Znalo se: ako danju zovu, dobro je. To su lakši slučajevi i ne tuku. Noću su saslušanja trajala duže, a i tukli su. Prozor naše sobe gledao je u neku vrstu unutrašnjeg dvorišta, zapravo prostranog svetlarnika. Mogli smo videti druge zatvorenike kojima su prozori takođe gledali na taj svetlarnik. Sa njima smo mogli razgovarati prstima, koristeći onu jednostavnu azbuku koju smo svi naučili još u osnovnoj školi. Naravno, morali smo paziti da nas ne primeti stražar sa gornjeg sprata. Tamo, na mansardi, bile su i samice (sada su tamo slikarski ateljei). U jednoj je bio zatvoren Džoni Račić, lep i snažan mladić za koga su mi objasnili da je blizak rođak Nikole Pašića i naslednik silnih brodova... Na drugom prozoru smo videli jednog bradatog čoveka. Ispostavilo se da je to Nikola Kalabić. Tukli su ga po tabanima - jednom je nekako uspeo da podgne nogu do visine prozora. Ono što smo videli bilo je crno i natečeno. Sa jednog prozora izvirivali su neki dečaci, njih dvojica; bili su nešto mlađi od mene. Nisu dugo ostali tamo.

Oko podneva bi u hodniku nastala gužva. Stražari su donosili ručak: komad hleba i porcija geršle. Meni, naviklom na bednu ratnu hranu u Homolju, ta geršla nije bila tako loša. Posle ručka smo prali porcije u klozetu. Za taj posao je svaka soba imala po deset minuta vremena, a to vreme smo koristili i za brzo mokrenje. Kako su i to kolektivno pranje i mokrenje izgledali, možeš zamisliti. U našoj sobi je bilo od 14 do 18 ljudi, kako kada. Nekoliko dana nas je bilo čak i 24 i tada je zaista bilo je pretesno i zagušljivo. Onda smo se odmarali na smenu; polovina je sedela na podu, a druga polovina stajala zbijena u jednom uglu prostorije. Popodneva su nam prolazila u razgovoru, koji je za mene uvek bio vrlo zanimljiv jer je u sobi bilo veoma različitih ljudi. Predveče su počinjala saslušanja, nešto kasnije je deljena večera (koja je bila ista kao i ručak), a onda bi nam stražar gasio svetlo pa smo smeli da legnemo. Ležali smo na podu, svaki uvijen u svoje ćebe. Pod glavu smo stavljali smotan peškir ili kaput. Tako smo ležali i razgovarali šapatom, ponekad veoma dugo. I osluškivali smo ono što se iz sobe islednika moglo čuti. Dve isledničke sobe su imale prozore koji su gledali u naš svetlarnik, ali su ih, prilikom saslušavanja islednici obično zatvarali. Ipak, ponešto se i moglo čuti, a kada su tukli, čulo se dobro.

Od iskusnijih zatvorenika sam saznao da je naš zatvor (mislim da se zvao Ozna za Beograd) dobar. Bolji je od Glavnjače. Još gori je zatvor u Đušinoj ulici, tamo mnogo tuku i često odvođe na streljanje. A i onaj na uglu Braće Jugovića i Knjeginje Ljubice je gadan. Tamo dovode krupne ribe, mnogo biju i odande se ne izlazi...

Naša soba je bila skoro uvek dupke puna. Novi su dolazili i obavezno sedali kraj vrata tvrdeći da su uhapšeni greškom, da će se stvar uskoro razjasniti i da će „još danas“ verovatno biti pušteni. Posle nekoliko časova, sobni starešina bi im predložio mesto gde će ležati i rekao sve ono

što novi zatvorenik treba da zna. Ne pamtim sve ljude sa kojima sam tamo bio, ali se nekih dobro sećam, a njihovi slučajevi (ili bolje: njihove sudbine) nisu nezanimljivi, a karakteristični su za ono vreme. Nadam se da ti neće biti dosadno ako ti to ispričam.

Jedan od veoma zanimljivih ljudi koje sam upoznao u osandesetdvojci bio je gospodin Veljković⁷³. Uveli su ga jednog dana pred ručak. Visok, ćelav, sa tankim, na mongolski način naniže zavrnutim brkovima i nekim pitomim osmehom punim razumevanja ubrzo je postao centralna ličnost u našoj sobi. Veoma imućan, pre rata je studirao na Kembridžu ili Oksfordu, tamo se počeo zanimati za Srednji i Daleki Istok, za budizam i okultne nauke. Stanovao je na Slaviji. Vraćajući se tramvajem iz fakultetske biblioteke, listao je svesku sa nekim rukom pisanim, tekstom na sanskritu. Već na drugoj stanici ga je neki tip kucnuo po ramenu i tihim glasom mu naredio da siđe na prvoj stanici. Doveo ga je na Obilićev venac i odmah su ga saslušali. Pretpostavljali su da je u svesci nekakva šifrovana poruka i tražili da im je pročitaju. Njegovo objašnjenje da je to na sanskritu naišlo je na podsmeh: „I šta kažeš, to je jezik kojim govore Indusi. Mi na primer znamo da Indusi govore induskim jezikom, pa nemoj da nas lažeš nego priznaj sve.“ Kada se pozvao na svog profesora, rekli su mu da je taj profesor već sve priznao i da je bolje da i on prizna. Nisu ga tukli, njegov islednik srećom nije bio od onih što vole da tuku, ali je često išao na saslušanje. Dugo nije dobijao pakete pošto njegovi nisu znali gde je.

Veljković nam je pričao o okultnim naukama, bila su to zapravo divna predavanja, a nešto kasnije, kada se u sobi pojavio Moravec, počeo je da nam predaje engleski, jezik kojim je odlično vladao.

Moravec⁷⁴ je bio vrlo komunikativan, žustar čovek, niskog rasta, otvorenog pogleda, uvek spreman da misli i deluje. Pre Drugog svetskog rata bio je vlasnik fabrike gumenih proizvoda (sada „Rekord“) i prodavnice gumenih proizvoda „Para-guma“, gde sam, do rata, kupovao gume za pračku. Poreklom Čeh, imao je ženu, dva sina i lepu vilu na Senjaku. Kada su Nemci bombardovali Beograd i okupirali našu zemlju, on je smislio da produbi neke lagume koji su tu, u ulici Sanje Živanovića, već postojali i da napravi veliko sklonište za ljude toga kraja. Energičan i uporan, on je to i ostvario, a kada su počela američka bombardovanja, svi su se tu sklanjali. Tu su se sklanjali i Nemci koji bi se zatekli u blizini. Dolaskom oslobođioca, neko je dojavio da on ima odličan radio, možda najbolji u gradu, pa su mu ga odmah oduzeli. Saznavši da se njegov radio nalazi kod Tita, on je otišao pred zgradu u kojoj je Tito stanovao i tražio od dežurnog da mu se radio vrati ili da mu se bar izda potvrda i ...

Jedan sat kasnije on se, naravno, već nalazio u našem društvu. Optužen je da je ratni bogataš, jer je imao fabriku i da je saradnik okupatora jer je, navodno, pravio sklonište za Nemce. Od Veljkovića je revnosno učio engleski. Bio je u stanju da zapamti i do 100 reči dnevno.

---

⁷³ Dugo je sedeo u zatvoru. Kasnije su mu „nakačili“ i to što mu je brat u inostranstvu. Posle, kad je pušten, radio je kao prevodilac, a onda je, kada je to već moglo, otišao u inostranstvo. Današnji „paviljon Veljković“ je sagradio njegov otac u dvorištu njihove kuće na Slaviji i u njemu je držao zbirku gipsanih kopija skulptura velikih majstora.

⁷⁴ I njegovi sinovi su, čuo sam kasnije, bili zatvoreni. Fabrika mu je, naravno, oduzeta ali je on, kada je pušten iz zatvora, uspeo da, sa sinovima, emigrira. Pričali su mi da je, stigavši u Braziliju, pisao jednom tamošnjem industrijalcu, moleći ga za posao. Oaj mu je odgovorio da mu to nije zgodno: ...“jer Vi ste nekada bili ugledan fabrikant i moj poslovni partner, pa nije zgodno da sada od mene tražite službu. Ja sam spreman da Vam dam kredit dovoljan da ovde započnete posao koji Vam odgovara“. Moravec je, kažu, tu ponudu prihvatio.

Sušta suprotnost Moravcu bio je jedan jako povučeni stariji čovek slabog zdravlja, koga smo, iz šale zvali „Avnoj“. Njegovo ime je zapravo bilo Avdej (prezimana mu se ne sećam). Naš sobni starešina Žika, dobijao je ogromne pakete i pravio je grube šale na račun paketića koje je dobijao Avnoj. A Avnoj, iako advokat, bio je siromašan i njegova žena je, očigledno, jedva uspevala da nabavi i spakuje po jedno kuvano jajce, par kocki šećera i majušno parčence slanine nedeljno. Starac je to, onim mojim perorezom, seckao na minijature porcije i jeo krišom, noću. Znam da je u zatvoru proveo nekoliko meseci i da uopšte nije saslušan. “Sedeo je”, verovatno jer je bio Rus - emigrant.

Jednog dana se u sobi pojavio i jedan neobičan svat: čim je ušao, obrisao je maramicom čelo i izjavio da je *najeb* 'o, da će ga sigurno ubiti jer je, pre rata, radio u policiji. Visok, krupan, zvao se Jovčić ili Jovičić. Jedan hromi islednik⁷⁵ ga je prepoznao i već sledećeg dana zatražio od Penezića:

- Druže komandante, dajte mi ovoga da mu ja sudim. Znam ga, bio je pre rata islednik u policiji. Mene je saslušavao.

Pre nego što je Penezić uspeo da izgovori bilo šta, oglasio se Jovčić:

- Možeš ti mene i ubiti, ali treba da se zna da te nisam hapsio jer si komunista, nego zato što si krao po vašarima. Ja sam radio u kriminalističkoj policiji, a ne u specijalnoj koja je bila zadužena za komuniste, a kada se stanje ovde sredi, trebaće vam stručnjaci za taj posao. Ako me do tada ne ubijete...

Naravno, hromi ga je prekinuo derući se na njega iz sve snage, ali dok sam ja bio u zatvoru, Jovičića nisu pozivali na saslušanje.

Kratko vreme sa nama je bio i jedan mladić koji je, čim je ušao u sobu, izjavio da je student prava i agent Intelidžens servisa. Svi su ga se, ne bez razloga, klonili. Ja nisam, mada mu ništa nisam verovao. Ubrzo je pušten, a kasnije sam saznao da su naše pretpostavke bile tačne: bio je sitan lopov i provokator⁷⁶. Glup i nespretni provokator.

Jednog dana su nas izveli u hodnik i naredili da se skinemo. Našu odeću su natrpali na jednu gomilu, a nas poređali pored zida. Došla je jedna partizanka-bolničarka sa ogromnom pumpom i zaprašivala nas nekim belim praškom. Bio je to DDT, za koji do tada niko od nas nije znao.

I upravo dok smo zaprašivani, u hodnik su uveli jednog starca sa velikom bradom. Kad nas je primetio, pao je na kolena i počeo da zapomaže: „Ne bez suda i presude!“ Smirio se tek sledećeg dana, a kasnije nam je ispričao: živeo je on u jednom staračkom domu u Smederevu. Kada je Smederevo oslobođeno, u domu je ponestalo namirnica, starce više nisu imali čime da hrane, pa su im rekli da se dom raspušta. Čiča je krenuo pešice prema Beogradu, gde je imao neku daleku rodbinu sa kojom, istina, nekih dvadeset godina nije imao veze. Star i nenavikao na hodanje, nije mnogo odmakao. Tek što je izišao iz grada, seo je na jedan kamen da se odmori i zadremao na

---

⁷⁵ Bio je, kažu, sadista. Za njega smo znali: voleo je da tera zatvorenike da stoje mirno pa da im, unoseći im se u lice, iznenada onom veštačkom drvenom nogom stane na prste

⁷⁶ Sretao sam ga posle zatvora. Čuo sam od ljudi koji su „sedeli“ kad i ja da se, nekako u to vreme, pojavljivao i u drugim sobama zatvora. Bio je bolestan lažljivičar, ali i lopov. Više puta je navaljivao da me, kada se sretne, prati do kuće. Jednom kada ga nisam umeo odbiti, dopratio me je do kuće i ušao. Kada je otišao, primetili smo da nam je nestao jedan lep džepni sat koji je ležao na ormariću i jeftin-foto aparat, takozvana boks kamera. Kasnije, kad bi me na ulici srelo, bežao je.

proletnjem suncu. Naišli su neki dečaci, partizanski kuriri sa kratkim italijanskim puškama i probudili ga uzvikom: „Ruke u vis, predaj se!“ Uvereni, zbog brade, za su zarobili četnika, ponosito su ga sproveli nazad u Smederevo, a zatim u Beograd. Videvši u našem polumračnom hodniku gomilu golih ljudi i partizanke sa nečim u rukama, pomislio je da su ga doveli na streljanje. Od hrpe naše odeće mu se učinilo da su to oni koji su već pobijeni. I naravno, prepaao se da će biti ubijen bez suđenja. Mi smo se tom događaju smejali, a starcu nije bilo do smejanja. Ipak, tih nekoliko dana koje je sa nama proveo nije mu bilo loše: ponovo je napunio stomak, a imao je i krov nad glavom. Šta je posle sa njim bilo, ne znam.

Stražari su bili veoma različiti. Neki su bili gotovo nezainteresovani za naše nevolje: mogao si vikati i lupati koliko ti je volja, moglo je nekome pozliti, mogao si se i usrati u sobi - oni su u klozet puštali samo dva puta dnevno i nikakvog vanrednog stanja ili sranja kod njih nije moglo biti. Drugi su i na najtiše kucanje (koje je značilo nečiju molbu da bude pušten u klozet) pretili batinama, poneki bi i udario kundakom, ali bilo ih je i takvih koji su nas gledali sa više razumevanja, puštali u nužnik kad nas potera, davali pušačima „vatra“, stare novine za brisanje, a ponekad i nove za čitanje.

Zahvaljujući tim novinama i obaveštenim pridošlicama, znali smo šta se dešava u svetu i saznali da se rat zaista približava kraju. Gotovo svako večer smo slušali salve, a ono malo parče neba koje smo iz naše sobe mogli videti osvetljavale su parabole svetlećih metaka iz mitraljeza i partizanskih automata. Znali smo da je opet neki grad oslobođen...

Od zatvorenika sa dužim „stažom“ sam saznao da je u sobi pored nas kraljevski namesnik dr. Stanković. Imao je veliku zasebnu sobu, krevet, sto, stolicu, olovke i dosta hartije. Hranu je, u velikim paketima, dobijao od kuće. Nisu ga saslušavali ali su ga vodili na razgovor. Morao je da piše o svemu što je kao kraljevski namesnik znao i radio.

Takođe u sobi pored nas, ali sa druge strane, ležala je jedna žena. Kažem „ležala“ jer je, još pre nego što sam ja došao, isprebijana tako da se više nije mogla kretati. Neko mi je rekao da je bila učiteljica. Bila je u mraku jer je njen prozor bio zakovan daskama. Ne sećam se čime i kako se hranila a ne pamtim ni na koji je način stizala do nužnika. S vremena na vreme čulo se njeno ječanje.

Ja sam se rado javljao da, kao dobrovoljac, ribam podove po hodnicima. Neko je u sobi izgovorio reč „ulizica“, ali su Veljković i Moravec odmah shvatili: ribajući hodnik, mogao sam iskoristiti nepažnju dežurnih stražara i da, kroz ključaonicu, šapatom razgovaram sa zatvorenicima u drugim sobama. Stražari nisu bili previše savesni. Nedovoljno pismeni, mučili su se čitajući svoje novine i ja sam za kratko vreme saznao da mi se majka nalazi na mansardi, jedan sprat iznad mene. Zahvaljujući mojoj revnosti, nekoliko puta sam, ribajući hodnike, mogao da od sobe do sobe prenosim poruke i poneku cigaretu. Bio sam veoma ponosan zbog toga. Spremio sam ceduljicu za majku i ubacio je u jednu sobu, a oni su je „liftom“⁷⁷ prebacili na gornji sprat pa doturili mojoj majci. Na margini novina, onim vrhovima olovke koje sam uspeo da sakrijem kad

---

⁷⁷ Taj „lift“ je bio običan komad konca. Sa mansarde su ga spuštali do IV sprata gde smo mi bili. Na taj konac su vezivane poruke. To se radilo noću i moglo je sve dok, neposredno posle mog izlaska i zatvora, prozori nisu zakovani koso postavljenim daskama.

su me priveli, sitnim slovima sam napisao da sam dobro, da još nisam saslušan i da za mene ne treba da brine.

Napisao sam i jednu cedulju za moje u Varvarinskoj. Posle pregleda prljavog rublja, prilikom njegovog pakovanja, držao sam je ispresavijanu i skrivenu između kažiprsta i srednjeg prsta, pa sam ulučio priliku da je ispustim i sve to smotam i zavežem. Poruka je bila ista kao i ona koju sam majci napisao, uz dodatak da mi „pisma“ mogu stavljati u okovratnik košulje⁷⁸ ili, ako mi budu slali mladi crni luk, u njegova pera.

Pošteno rečeno, sada znam da naročitih potreba za prepisku sa mojima u Varvarinskoj nije bilo. Verovatno sam to radio jer su u meni postojali višak energije i jaka potreba da namagarčim one koji me drže u zatvoru.

U zatvoru sam bio i 5. maja. Tog dana se "napolju" mnogo pucalo, a mi smo saznali da je Nemačka konačno kapitulirala. Dobili smo čak i novine. Rat je bio završen, bar za neke. Za nas u zatvoru, još nije. Ipak, radovali smo se...

Naravno, nije moj boravak na Obilićevom vencu bio uvek zanimljiv. Atmosfera je u zatvoru bila takva da niko od nas nije znao hoće li iz njega izići živ, kako će nas kažnjavati i, uopšte, zbog čega nas okrivljuju. Stražari su nam pretili da će nas pobiti, pretili su nam i oficiri koji su nas svakog jutro obilazili, a prisustvovali smo i scanama koje su nas uverile da to nisu samo pretnje.

Jedne večeri smo primetili da se u jednoj velikoj sobi prekoputa naše, (delio nas je svetlarnik) nešto dešava. Prvo su iz nje izveli sve zatvorenike, odveli ih nekuda i uneli jedan čiviluk, sto i nekoliko stolica. Onda su u tu prostoriju ušli neki oficiri, zaseli za one stolove i dugo se o nečemu dogovarali, a u neko doba noći su počeli da im dovode zatvorenike u grupama od po pet-šest ljudi. Postrojili bi ih, svakoga su pitali za ime, prezime, mesto i godinu rođenja pa im, odmah zatim, svečano i glasno objavljivali: „Osuđuje se na smrt streljanjem.“ Tako su grupu za grupom dovodili „na suđenje“ pa izvodili. Povremeno smo čuli zvuk kamiona koji je te nesretnike nekud odvezio. Kamion se vraćao posle dvadesetak minuta. Verovali smo da streljaju na Kalemegdanu, ali za to je vreme odlaska i dolaska bilo predugo.⁷⁹

Te noći su „osudili“ bar pedesetak ljudi. Čuli smo kako ti osuđeni uzvikuju ono što se u tim trenucima može reći, bili su hrabri, ali ni tada, a ni kasnije, nisam saznao ko su oni bili. Njihova imena, ona koja smo čuli, ni meni, a ni ostalima, nisu bila poznata. Mi smo mislili da će i po nas doći, pretpostavljali smo da se možda nešto u gradu dogodilo pa su odlučili da većinu zatvorenika streljaju. Imali smo nekoliko kašika čije su nam drške, naoštrene upornim trljanjem po ivicama radijatora, služile umesto noževa. Imali smo i jednu ciglu, koja se, ko zna kako, našla u sobi. Dogovorili smo da će, ako budu došli, nekolicina najjačih pomoći onima sa kašikama i ciglom, napasti stražara i oteti mu automat. Znali smo da imamo malo izgleda, ali nismo hteli da odemo bez otpora. Nekoliko optimista (i ja sam bio među njima) verovala je da bi se, možda, tako mogli izvući iz zatvora. Sada mislim da za to nismo imali nikakve šanse.

---

⁷⁸ Okovratnici (kragne) predratnih košulja su često, sa zadnje strane, imali prorez u koji je ubacivano parče celuloida veličine oko 8x40 mm. Na taj se način vrhovi nisu posuvraćivali. Tu se mogla sakriti lepo ispresavijena cedulja...

⁷⁹ Mnogo godina kasnije se saznalo da su egzekucije često izvršavane kod zatvora na Adi Ciganlji, kod Lisičićeg Jarka i na mnogo drugih mesta u samom gradu.. Vremenski bi to odgovaralo.

Posle nekih pedesetak dana "ležanja" u zatvoru, premešten sam, sa manjom grupom zatvorenika, upravo u onu veliku sobu gde je, one noći, bilo „suđenje“. Mislim da je imala broj 87. U nju su nam, ubrzo potom, doveli jednu zaista neobičnu grupu. Bili su to dojučerašnji logoraši iz Mathauzena. Njih su, već na samoj železničkoj stanici, „trijerisali“ i odvajali: neke (komuniste) su puštali kućama, a one koji su pripadali drugom taboru strpali su u zatvor. Ova petorica, dopala u našu sobu, nisu bili sasvim složni. Najmlađeg među njima su očigledno izbegavali. Pošto sam se upravo ja sa njim družio, posavetovali su mi da ga se klonim, a na moje pitanje zbog čega, rekli su mi da on nije kako treba. Da drugi ne bi čuli o čemu pričamo, razgovarali smo za vreme „izlaska“ u klozet i to naravno na brzinu. Na moje insistiranje rekli su mi najzad, okolišeći, da je on u logoru jeo ljude. Priča je bila isuviše neverovatna da bih im poverovao. Tog mladića sam sretao po izlasku iz zatvora i on mi je ispričao šta se to u logoru dešavalo⁸⁰. Tada mi stvar nije izgledala neverovatna. Sada, posle toliko vremena, kada treba o tome da ti pišem jeste, ali izgleda da se to ipak događalo.⁸¹

U toj sobi sam upoznao i jednog zanimljivog ruskog emigranta. Mogao je imati oko četrdeset godina, bio je obrazovan, ali je izbegavao da to pokaže. Izgleda da je dobar deo života proveo kao cirkuski umetnik, a sve nas je zapanjio veštinom da gotovo svakome od nas, po obliku ruke, stanju kože, očiju i nekim drugim znacima, bez oklevanja odredi zanimanje i kaže od čega boluje. Meni je rekao da ću biti slikar ili arhitekt, dakle da ću se sigurno baviti nekim zanimanjem gde se crta. Primetio sam da svakog jutra staje među one koji su već saslušavani (a nije bio). Objasnio mi je da je njemu stalo da što duže ostane u zatvoru nenaslušan: „Ja sam preživeo revoluciju u Rusiji i znam da je tokom prvih dana nove vlasti, najlakše izgubiti glavu. Ovi nemaju nikakvu administraciju čak ni evidenciju ko je od nas već saslušan, a ko nije. Trenutno sam ovde najsigurniji. Prosto, zaturili su me... Sačekaću da se stanje malo normalizuje, pa ću se onda sam javiti. Ovako kako je sada, mogli bi komunisti lako da me ubiju samo zato jer sam Rus - emigrant. Ili, što bi bilo još gore, da me predaju Rusima da oni to učine“.

Mislim da je bio pametan.

Šezdeset i trećeg dana sam, konačno, pozvan na saslušanje. Saslušavao me je lično Vidak (mislim da se prezivao Popović). Kažem lično jer sam čuo da on saslušava samo ozbiljne slučajeve, da nema običaj da bije, ali da je opasan. On je, u to vreme, bio jedini školovan islednik u našem zatvoru - bio je pravnik.

Ja nisam bio ozbiljan slučaj.

Ispitivao me je o svemu što mi se dešavalo od izbijanja rata do našeg povratka u Beograd. Detaljno. Po njegovim pitanjima sam naslutio da je moju majku već saslušavao. Bio je temeljit i pristojan. Sledećeg dana pre podne, iznenađujuće rano, odveden sam opet kod Vidaka. Postavio

---

⁸⁰On je bio sin jednog uglednog beogradskog lekara. U logoru je brzo slabio pa je, razbolešivši se, dospao u logorsku ambulantu. Ni tamo nije bilo hrane, a ni lekova ali... Neki lekari su poznavali njegovog oca. Videvši u kakvom je stanju, spremali su mu hranu od džigerice i objasnili da mu je to jedina šansa da preživi. Ljudi čije su to jetre bile, umrli su od gladi, od iscrpljenosti, a ne od bolesti.

⁸¹Nedavno sam sreo meni dragog prijatelja G.W. koji je Drugi svetski rat proveo u raznim koncentracionim logorima i nekim čudom preživeo. Pitao sam ga da li je zaista bilo takvih, strašnih, slučajeva. G. Je uzdahnuo i rekao mi da to nije bilo strašno. Moralo se preživeti. I mnogi su to radili jer, ako mesec dana ne dobijaš hranu, ništa drugo ti ne preostaje. I on je jeo. O tome se ne govori. On se svega toga nerado seća, a kad god se seti, dobija jaku glavobolju. Ne, nisu jetre, koristili su butine, tamo je uvek bilo još malo mesa. Pominjao mi je slučaj onih mladih ljudi koji su, pre desetak godina, preživši avionski udes na taj način opstali negde u peruanskim planinama.

mi je još nekoliko pitanja, dao da potpišem zapisnik i pozvao dežurnog koji me je vratio u sobu. Pola sata kasnije došao je dežurni opet po mene.

- I ponesi stvari, rekao je.

U sobi su mi čestitali. Verovatno ću kući. Rukovao sam se sa svima.

Kancelarija. Vratili su mi kaiš, kravatu, pertle, one gluposti iz džepa i rekli da sam slobodan. Dobio sam i otpusnicu. Na njoj je pisalo i da sam učenik II razreda gimnazije. Tu otpusnicu još čuvam.

Na stepeništu susretoh Penezića. Suv i utegnut strčao je niz stepenice zajedno sa mnom. Činilo mi se da naš susret nije bio slušajan.

- Eto, vidiš da sam bio u pravu. Proverili smo sve i sada ideš kući.

- Jeste, ali odležao sam više od dva meseca. Da ste mi dozvolili da dobijem knjige, mogao sam za to vreme da spremim ispit i položim razred.⁸²

- Mlad si ti, nije to za tebe ništa. Moraš imati razumevanja za to što ti se desilo. Naša revolucija još traje. Moramo proveravati.

- Revolucija, ali što baš mene u zatvor? Da ste vi sedeli, ne biste tako mislili.

Dole, kod izlaza, stajala je moja majka. Rasplakala se kad me je videla, a meni je to bilo neprijatno. Zašto plače baš pred Penezićem.

Noseći naše stvari uvijene u čebad, majka i ja smo išli pešice na Pašino brdo. Gradskog saobraćaja još nije bilo. Čebad su se usput odmotavala, stvari ispadale, mi ih kupili, išli i pričali.

Ko je Slobodan Penezić Krcun, saznao sam nešto kasnije, iz novina. Uostalom, meni to tada nije bilo važno. Činilo mi se da sam, najzad, na slobodi.

Činilo mi se...

ОДЕЉЕЊЕ ЗАШТИТЕ НАРОДА
(ОЗНА) у БЕОГРАД

ОТПУСНИЦА

г. *Ајзенберг Александар*
по занимању: *ученик II раз. гим.*
рођен: *13-V-1931*
са статусом у: *Варваринска 8 12*
приведен: *30 априла 1945*
пушта се на слободу: *1945 г.*

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!

Београд, *3 јула 1945*

ОДЕЉЕЊЕ ЗАШТИТЕ НАРОДА
ОЗНА

За одељење.
[Својеручни потпис]

⁸² Shvativši da je on neka zverka, obratio sam mu se prilikom jednog od naših prvih „jutarnjih susreta“ i tražio da budem što pre saslušan. Odgovorio mi je da moram čekati da dođem na red. Onda sam mu tražio da mi se dozvoli da dobijem knjige jer hoću da učim... Naravno, nije mi dozvolio. Imali smo jedan mali verbalni duel u kome je on imao više strpljenja nego obično, verovatno zbog mojih godina.

Osamnaesto pismo

Beograd, 28. oktobar 1997.

Rodženi,

Sve ovo o čemu ti sada pišem dešavalo se pre nešto više od pedeset godina i zbog toga mi nemoj zameriti ako sam izmešao redosled nekih zbivanja. Mislim da za ova moja sećanja tačan redosled i nije bitan, jer ja nisam istoričar. Želim da ti isprčam kako sam ja video i doživeo ono vreme, a siguran sam da je bilo i drugih viđenja.

Na Pašinom Brdu se, odnekud, već saznalo da smo majka i ja bili u zatvoru. Neki susedi su nas zbog toga pozdravljali sa naglašenom ljubaznošću, a poneki hladnije nego ranije. Jekićka, sekretar naše ulice⁸³, pravila se da nije primetila naše odsustvo, a Cica me je dočekala ljubaznije nego ikada.

Mihajlo je svake večeri dolazio kući i pričao nam o masovnim suđenjima saradnicima okupatora i ratnim profiterima. Toliko je ljudi zbog toga hapšeno da ispada kao da je, za vreme rata, narod listom služio okupatoru i bogatio se, a iza toga je očigledno stajala namera vlasti da imućnijim ljudima otme svu imovinu. Tako je i bilo: gotovo sve presude su se u to vreme završavale formulacijom „gubitak građanskih prava i konfiskacija celokupne imovine“. Saznali smo da je, zbog nekih stihova pisanih za vreme okupacije, uhapšen poznati pesnik i boem Tin Ujević. Kada mu je pročitana presuda, kojom je osuđen na nekoliko godina robije i nešto više godina gubitka građanskih prava, Tin je, podigavši teatralno kažiprst, dodao: „i konfiskaciju celokupne imovine“. Naravno, svi su se smejali, jer, se znalo da Tin, sem onog što je na sebi imao, nije imao ni prebijene pare, a kamoli nešto što bi mu se moglo konfiskovati. Mislim da je Tin ubrzo ipak bio pomilovan.

. . . . .

Jevrejska Opština, institucija koju sam propustio da ti opišem u ranijim pismima, igrala je u našim životima prilično važnu ulogu. Sećam se da smo, gotovo odmah po dolasku u Beograd, otišli u tadašnju ulicu Kralja Petra (ulicu koja je, kasnije prekrštena u ulicu 7. *Jula*, da bi nedavno, opet dobila svoj nekadašnji naziv). Tamo su se sakupljali preživeli Jevreji, najpre oni koji su ostali živi krijući se na razne načine u Srbiji ili u Beogradu, a kasnije i oni koji su preživeli koncentracione ili zarobljeničke logore. Bilo je to mesto gde su se ljudi sastajali i porodice ponovo nalazile. Tu je, u jednoj sali, bila ogromna gomila odeće, a u drugoj prostoriji ništa manja gomila obuće. Nešto je bilo polovno a ponešto i novo, sve je stiglo je iz Amerike i bilo je dragoceno za

---

⁸³ Jekićka je povazdan trčala ulicom, sazivala ulične konferencije, ulazila ljudima u stanove, pa čak i zavirivala u posude na štednjaku – da vidi čime se ljudi hrane. Njena ćerka, lepuškasta crnka, bila je omladinski aktivista, a dva sina su, takođe, bili partijski veoma angažovani. Posle 1948. godine kada se jedan njen sin, pogrešno procenivši situaciju, izjasnio za rezoluciju Informbiroa pa dospao na Goli otok, porodica Jekić je prestala sa političkom aktivnošću.

nas koji smo prvih dana još bili u onome što smo nosili u šumi ili u logoru,. Rili smo po toj gomili, probali i birali - svako prema svom ukusu ili, još češće, u zavisnosti od sreće da tu nađe ono što mu treba i odgovara. Bilo je najteže sa obućom - trebalo je, u gomili od nekoliko hiljada cipela sastaviti par istih - jer ničim nisu bile povezane. Stizali su i paketi sa hranom i lekovima, a oni koji nisu imali kuda, mogli su naći privremeno utočište u eškenaskoj sinagogi, koja je, za vreme okupacije bila pretvorena u kupleraj za nemačke vojnike. Sefardska sinagoga je bila jako oštećena - izgorela je prilikom nemačkog bombardovanja 6. aprila 1941. godine. Kasnije je nova vlast ovu zgradu (koja se mogla obnoviti) "preuzela" i od nje napravila Galeriju fresaka.

Iz Aušvica, Mathauzena, Bergen-Belzena, Dahaua i iz još nekih logora čudnih imena pristizale su grupe interniraca koji su nekim čudom ipak preživeli. Žene, bivše internirke, izgledale su neobično: u logorima su bile ošišane do glave, pa im je kosa tek počela ponovo da raste. Sa tom kratkom (i kovrdžavom) kosom izgledale su nekako dečaćki. Bio sam sa majkom u gradu kada smo, na ulici sreli jednu mladu ženu, očigledno tek prispelu iz nekog logora. Bila je visoka, upadljivo lepa i vodila je dvoje dece stare svega nekoliko godina. Majka i ona su se prepoznale, zagrlile i tako zagrljene plakale. Na pitanje gde joj je treće dete, ona je počela da se smeje, dugo, glasno i nekako strašno, pa je najzad rekla: „Odneli su ga u krematorijum.“

Kad smo se rastali, saznao sam od majke da je to jedna naša rođaka iz Osijeka. Jako bogata i obrazovana, udala se pred rat i imala je troje dece. Moja majka se nije usudila da pita za muža, koji je verovatno sa njom takođe dospao u logor. Opsednuta potrebom da ode što dalje od Evrope, ta naša rođaka je odlučila da se iseli u Australiju. Viđali smo se nekoliko meseci, dolazila nam je u posetu, ali o logoru, za razliku od ostalih povratnika, nije nikada govorila. Najzad je oputovala sa decom, zahvaljujući dobrim vezama i novcima koje je imala po raznim svetskim bankama. Iz Australije se nikada nikome nije javila. Njeno ime nisam zapamtio.

Mi smo se dugo nadali da je moj otac živ i da će se odnekud pojaviti. Tome se nadao i moj deda Zinovij. Sa dedom smo se dopisivali i on nam je, iz Tbilisija, poslao jedan isečak iz novina Na suđenju ratnim zločincima u Nirnbergu, kao svedok pojavio se jedan čovek koji je preživeo masovno streljanje i, teško ranjen, uspeo da pobjegne. Pogođen u glavu, nije znao ništa o svojoj prošlosti, nije se sećao ničega što se dešavalo pre streljanja, izuzev svog prezimena Ajzenberg. Deda je molio nas da saznamo više o tome nadajući se da je to njegov sin. Znali smo da je Čumak, bivši sekretar sovjetske ambasade, onaj koji je prijateljevao sa mojim ocem, sada nekakav funkcioner organizacije UNRA. Otišli smo kod njega da ga zamolimo da nešto sazna. Bio je krajnje neprijatan, nije hteo čestito ni da razgovara sa nama. Mnogo kasnije sam saznao da su sovjetski ljudi, koji su se ovde nalazili pre rata, a i oni koji su ovamo došli posle rata, u našoj zemlji imali druge zadatke. Albi Vajs je bio član jugoslovenske delegacije za utvrđivanje ratnih zločina. Njemu smo dali očevu fotografiju i podatke koji bi mogli poslužiti za identifikaciju. Tih dana je putovao u Nirnberg. Ubrzo smo dobili vest: čovek o kome je u tom članku pisalo star je oko 25 godina, ni po čemu ne odgovara opisu mog oca i govori samo poljski.

Ali mi smo se i dalje nadali. Majka je, kao i mnoge druge žene u to vreme, obilazila vračare i vidovnjake. Takvih je odmah posle rata bilo mnogo, a njihova pretsoblja su bila puna žena koje

su, nemajući drugog načina, verovale da će preko njih saznati gde su oni koji se nisu vratili. A gatare i vidovnjaci su najčešće obećavali da će se onaj ko je nestao uskoro pojaviti...

Dugo sam osuđivao one koji su se „bogatili“ koristeći tuđu nevolju i lakovernost. Trebalo je mnogo vremena da shvatim da ljudi, odmah po završetku rata, nisu mogli da se pomire s tim da njima bliskih više nema. Vraćare i vidovnjaci su im bili potrebni, održavali su ih u nadi sve dok ne očvrsnu dovoljno, dok ne budu u stanju da se sami suoče sa istinom.

Jednog dana se kod nas pojavila naša rođaka Ljuba Vajhberger sa dvoje dece. Njen muž Borko je, pred kraj rata, sa povećom svotom novca otišao na Ravnu goru⁸⁴ kod Draže Mihajlovića. Ljuba je, nešto kasnije, sa decom pošla za njim. Draže i Borka na Ravnoj gori više nije bilo, valjda su se već povlačili na zapad, a ona se sa decom jedno vreme lomatala po planinama tražeći ih i najzad se vratila u Beograd. U njenu kuću su se već uselili drugi jer je, pisao sam ti, Borko, zaista saradivao trgujući sa Nemcima, ali je na taj način spasao Ljubu sudbine njenih roditelja, koji su kao Jevreji pobijeni na stratištu kod Jabuke. Nemajući kuda, doselila se kod nas. U našem stanu nije bilo mnogo mesta, pa smo se strpali po dvoje u krevet: Ljuba sa mojom majkom, njena desetogodišnja ćerka Milka sa mnom, a Lea, koja je imala nepunu godinu, spavala je sa bakom. Ljubu su svaki čas pozivali na saslušanja u reonsku Oznu, ponekad su je držali po dan-dva u zatvoru pa puštali. Kao da je ona bila kriva što ju je muž napustio i otišao... Decu smo, naravno, mi čuvali. Kad je srela Hajru Kapetanovića, visokog partijskog funkcionera koga je dobro poznavala, hapšenja su prestala, ali ne i povremena saslušanja.

Ljuba je ostala kod nas oko godinu i po dana. Posle se preselila u jedan zgodan stan u susednoj ulici i zaposlila se. Deca su, još nekoliko godina, preko dana bila kod nas.

Ja sam, konačno odlučio da nadoknadim izgubljeno vreme. I dalje sam trgovao, ali sam počeo učiti. Mihajlo mi je iz radnje doneo udžbenike. Pokazalo se da su oni predratni i zbog toga neupotrebljivi. Morao sam učiti iz novih, a oni su svi bili prevedeni sa ruskog. I pisani su nekako neobično - ispadalo je po njima da su gotovo svi pronalasci iz oblasti fizike, hemije i biologije delo ruskih naučnika, a da su sva istorijska zbivanja rezultat velikih pokreta ugnjetavanih narodnih masa. Čitava istorija se nekako svodila na široke narodne mase, s jedne strane i robovlasnike (kasnije feudalce, pa buržuje i kapitaliste), s druge strane. Mada jednostavna, mene takva objašnjenja nisu sasvim zadovoljavala. Kako objasniti rat koji sam upravo doživio? Hitler, Italija i Japan sa svojim narodom, buržujima i kapitalistima, s jedne strane, a svi ostali, opet sa svojim narodima, buržujima i kapitalistima (izuzev u SSSR-u gde buržuja i kapitalista zaista nije bilo), s druge. I gde su sada kapitalisti, a gde narodne mase i kako to udenuti u onu jednostavnu teoriju?

Mihajlov otac je bio suvlasnik poznate knjižarsko-izdavačke firme "Rajković i Čuković". Ortaci su se kasnije razišli, a stari Rajković je nastavio da izdaje knjige, trguje njima i kancelarijskim materijalom. Od njega su Mihajlo i njegov brat Rajko nasledili knjižaru i papirnicu u Kosmajskoj ulici, a negde na obali Dunava dva velika magacina puna knjiga. Pojavili su se neki tipovi i doneli nalog kojim su ovlašćeni da pregledaju magacine i oduzmu ono što treba. Nekoliko

---

⁸⁴ Ravna gora je planina na kojoj je, u vreme drugog svetskog rata, jedno vreme bio štab Draže Mihajlovića. Po njoj se i pokret otpora kojim je Draža rukovodio, nazvan ravnogorskim.

dana su odabirali i kamionima odnosili na otpad sve knjige iz oblasti filozofije, političke ekonomije i istorije. Knjige su tamo uništavane.

U novinama je objavljeno da je iz bratskog Sovjetskog Saveza, kao pomoć, stigla ogromna količina brašna. To brašno je deljeno građanima. Pred Canetovom pekarom, koja se nalazila u ulici Prestolonaslednika Petra (sada Maksima Gorkog) je stajao ogroman red građana. Unutra, u magacinu pekare, radnici su se peli na gomilu naslaganih džakova, skidali ih, otvarali i iz njih odmeravali po dva kilograma svakome. Jedan radnik je raširio praznu vreću i pokazujući je uzviknuo: „Evo narode pomoći iz Sovjetskog Saveza!“ Na džaku je bio odštampan nacistički orao sa kukastim krstom i nekakav natpis goticom. U tom redu sam saznao da je brašno doneto iz nemačkog vojnog magacina koji se nalazio u blizini pekare.

Jednog dana sam kod Pozorišta, sreo Marija, jednog od one trojice Italijana sa kojima sam se, neko vreme družio u Homolju. Ispričao mi je da se sa četnicima povlačio prema Italiji, ali da su ga, usput, zarobili partizani. Pošto su, negde u Hercegovini, zarobili nekoliko italijanskih tenkova, a nisu umeli da ih pokrenu, on im je bio potreban. Postao je partizanski tenkista i učestvovao je u mnogim borbama. Nedavno su ga otpustili. Italijanske vojnike sada gledaju popreko, mada su se mnogi borili zajedno sa partizanima. Mnoge su, kao ratne zarobljenike, već oterali u Sovjetski Savez, a čuo je da su neke i ubili. On je uhvatio vezu sa Amerikancima, njihovi avioni sleću na zemunski aerodrom i njega će prošvercovati za Italiju. Pokušaće u sredu, a ako ne uspe, naći ćemo se, sledećeg dana, kod pozorišnog klozeta. Pokušavao je, nesretnik nekoliko puta i kroz dve ili tri nedelje se nije pojavio. Voleo bih da znam da li je uspeo ili su ga, pre aerodroma, uhvatili.

Mnogi mlađi ljudi su, u to vreme, već odlazili u Sloveniju i odande pokušavali da beže preko granice. I mnogi su pri tom izginuli. Naši graničari su tada najčešće pucali bez opomene.

Već ranije obeležen kao reakcionar, sada sam, vrativši se iz zatvora, definitivno postao crna ovca u ulici. Ponos mi nije dao da idem u omladinski dom i da se tamo pravdam uličnim aktivistima. Uostalom, ti „aktivisti“ su, koliko sam ih u mom kraju upoznao, pripadali kategoriji primitivnog polusveta. Sve to što se oko mene dešavalo doprinosilo je da moja osećanja prema novom poretku budu prilično zbrkana: otac mi je bio komunista, sovjetska armija i partizani (i jedni i drugi predvođeni komunističkom partijom) su nas oslobodili i vodiće nas u novi, bolji i lepši život, onakav kakav je u bratskom Sovjetskom Savezu - a opet... Hapšenja i streljanja tolikih nevinih ljudi, izbacivanja iz stanova i otimačine, postupci uličnih sekretara i aktivista, pa i moja nedavna zatvorska iskustva - sve to nije moglo da mi ulije mnogo poverenja u novi režim. Naprotiv. Počeo sam da sumnjam.

Mihajlo je i dalje tvrdio da je iz pouzdanih izvora saznao da ćemo „*najviše za dve nedelje imati krupne događaje*“ I tvrdio je da nema smisla sada polagati nekakve ispite „dok su ovi mangupi ovde, jer kad oni odu, kada se stanje ovde normalizuje, ispiti koji su sada položeni, neće biti priznati“

Isuviše je vremena prošlo od kako nam obećava te krupne promene i ja sam gotovo sasvim prestao u to da verujem. Zapravo, pitao sam se kome uopšte da verujem.

Željani znanja, sve češće sam odlazio kod Cice. Razgovarali smo o svačemu, pa i o odnosima muško-žensko. Ona je bila četiri godine starija od mene, imala je momka, ali je o tim stvarima volela da priča sa mnom. I objasnila mi je da poštene devojke svojim momcima ne dopuštaju da pređu neku granicu - to može tek kada se uzmu. Ja sam se, između ostalog, veoma interesovao upravo za tu granicu i to od nje nisam krio. Jednog dana mi je rekla da je bila u omladinskom domu i da ima nešto veoma važno da mi kaže. Treba da dođem kod nje sutra, tačno u devet pre podne. I da budem vrlo tačan, u minut tačan. Ja sam bio tačan u minut, zakucao sam na vrata, čuo njen poziv da uđem i ušao sam. U kuhinji je, u povećem laboru, stajala moja komšinica. Pored nje, dva povećea lonca: jedan sa toplom i drugi sa hladnom vodom. Upravo se kupala i bila je, naravno, sasvim - gola.

Granicu nismo prešli, ali mi je taj dan bio veoma zanimljiv. Sve mi se čini da je bio zanimljiv i njoj, jer me je posle toga pozivala gotovo svakog dana u vreme kada njeni nisu bili kod kuće, ali me više nije sačekivala kupajući se u laboru.

Ja sam, pored Cice, navalio i na pravo učenje: spremao sam ispit za drugi razred gimnazije. Naime, kada sam otišao u gimnaziju u kojoj sam, pred rat započeo prvi razred, dobio sam svedočanstvo kao da sam ga završio (ta se praznina u mom obrazovanju verovatno i sada oseća) i dobio sam jednu knjižicu: godišnjak Prve muške i Četvrte ženske gimnazije. U njoj je, između ostalog, bio poveći spisak učenika Jevreja, „*zverski ubijenih od strane fašističkog okupatora*“, a u tom spisku sam bio i ja. Nažalost, ostali sa spiska zaista su pobijeni.

Čini mi se da mi, posle zatvora, učenje više nije bilo problem. Učio sam lako i brzo. Uostalom, na prvom ispitu sam neke stvari shvatio: većina „*ratom ometenih*“, koje sam već na prvom ispitu sreo, bili su partizani-podoficiri (dakle, tek nešto stariji od mene), koji su, pošto su određeni da idu u oficirske škole, morali imati bar četiri razreda gimnazije. Oni nisu mnogo znali, a od njih se i nije mnogo tražilo. Pored njih sam i ja relativno lako prolazio.

Na časove engleskog kod gospođice Todorović više nisam odlazio. Nabavio sam Vidakovićev udžbenik „*Engleski u 100 lekcija*“ i svakog dana, bez napora, prelazio po jednu lekciju, a ponekad i dve. Problem je bio u tome što sam iz knjige mogao da naučim gotovo sve, sem pravilnog izgovora. Taj nedostatak nikada nisam uspeo da nadoknadim. U to vreme su u bioskopima prikazivani samo sovjetski filmovi, radio aparat nismo imali, a televizija kod nas još nije postojala. Dobar engleski izgovor nisam imao prilike da čujem.

A imao sam vremena i za trgovinu. Umesto rakijom, petrolejom i „*krpama*“, trgovao sam devizama i foto-aparatima. Jednom američkom majoru sam prodao lajku (Leica) i, dok je on bio u Beogradu, pomalo sam se družio sa njim. Jednom sam ga u razgovoru zapitao šta misli: hoće li komunisti ovde ostati na vlasti? On mi je diplomatski (ali možda i proročanski) odgovorio da će oni ostati sve dok većina Jugoslovena ne shvati šta je komunizam.

Čini mi se da većina to još nije sasvim shvatila.

Preko tog Amerikanca sam se 1945. godine, upoznao sa Aleksandrom (Acom) Radojičićem, dečakom mojih godina. Aca me je upoznao sa svojim drugovima, šetali smo korzom (od Kalemegdana do Terazija) išli u bioskop, okretali se za devojčkama i pravili poznanstva. On se često tako zarazno smejavao da sam, najzad, i ja od njega, posle nekoliko meseci druženja, ponovo

naušio da se smejem. To od jeseni 1941. godine nisam ni mogao ni umeo. Tako sam, zahvaljujući Aci, postepeno ulazio u društvo svojih vršnjaka. Bili su to gimnazijalci, deca rođena u Beogradu. Većina je pripadala takozvanoj srednjoj klasi i nije pripadala onima koji rado idu u omladinske domove. Naprotiv, takve su izbegavali. Ako bi se ipak neko meni nepoznat pojavio u društvu, skretali su mi pažnju da pazim šta pred njim govorim izgovorivši reč: kiselina. Naime, lakmusova hartija reaguje na kiselinu tako što pocrveni. Nisu se bavili politikom, ali su bili ubeđeni da je komunizam zlo koje ovde ne može dugo trajati. I već su znali da se pred „crvenima“ mora paziti šta se govori. Srećom, tih „crvenih“ je bilo zaista malo. Ili se to nama, družeći se ipak u relativno zatvorenom krugu beogradske dece, tako činilo.

U to vreme je počelo i moje druženje sa Cacom Horvatović. Majke su nam se negde srele i obnovile prijateljstvo prekinuto pre rata. Po njihovom dogovoru (kakve su planove sa nama imale i da li ih je bilo, nije mi poznato) išli smo zajedno u pozorište i na koncerte. Ona, lepo odevena, očešljana i diskretno namirisana i ja udodoljen u novo odelo... Pre podne - Cica (bez latora), po podne - crnoberzijančenje, a uveče - na koncert sa Cacom. Kao na filmu!

Kad je već reč o novom odelu, ne mogu da odolim a da ti ne ispričam: u Beograd sam došao u jednoj prekrojenoj nemačkoj uniformi, nabavljenoj valjda u Žagubici, a imao sam i one pantalone napravljene od prepravljene zimskog kaputa. Posle sam nosio prepravljeno očevo odelo i neku odeću koju je moja majka dobila u jevrejskoj opštini. Na kraju su u porodici odlučili da je vreme da dobijem odelo „šiveno po meri“. (Konfekcijske odeće u prodaji još nije bilo.) Majka je nabavila lep štof, a tetka me je odvela jednom majstoru, dobrom krojaču, gospodinu Kosu, koji je stanovao u blizini. Kad je odelo bilo gotovo, meni se učinilo da me među nogama pomalo žulji. Majstor me je vešto uhvatio tamo gde me je žuljilo, premestio nešto, rekavši pri tom: „Gospodine, to se drži na levoj strani“

I *gospodin* je naučio i zauvek zapamtio ono što mu, u Homolju, u širokim seljačkim pantalonama nije bilo potrebno da zna: da se *to* drži na levoj strani. Znači, imalo je još mnogo toga da naučim.

Ubrzo zatim, počeli da nam pristižu pisma i paketi koje nam je slao Đjula, bakin brat iz Amerike. Zahvaljujući njegovoj pomoći, svi smo mi u Varvarinskoj 13 bili pristojno odeveni, hrane je u kući bilo dovoljno, a ostajalo je ponešto i za prodaju. Kažem da je hrane u kući bilo dovoljno, jer je upravo u to vreme snabdevanje hranom bilo veliki problem za obične građane. Za sve se moralo satima stajati u redovima, a najvažnije stvari (hleb, šećer, so, ulje, mast, meso, sapun, obuća, tekstil, pa i drva za ogrev) su bile racionirane i dobijali smo ih na kupone (takozvane tačkice), ali ne svi poednako: najviše su primali udarnici, zatim rudari, oficiri, radnici, deca, pa najzad obični građani. Nezaposleni nisu imali pravo na kupone, a funkcioneri su se snabdevali u specijalnim magacinima, takozvanim „diplomatskim“, u kojima je bilo svega...

Ta sada već zaboravljena hiljadu devetsto četrdeset i šesta godina je bila jako teška. Teška za one koji su živeli u gradu, a neuporedivo teža za seljake, naročito u Srbiji i Vojvodini. Na selu je zavladao nezapamćen teror. Hrane nije bilo, seljaci su morali da predaju sve što su proizveli: pšenicu, svinje, mast... Specijalne ekipe aktivista su im, tražeći hranu, pretresale kuće, prekopavale dvorišta i staje i rasturale plastove sena. Prebijali su uglednije ljude, otimali čak i ono

što su seljaci ostavljali za seme. Seljaci su gladovali. Mnogo je ljudi tada ubijeno, ali se o tome nije smelo govoriti.

Iz nekih ideoloških razloga, maltretirali su i pravoslavne popove - aktivisti su im čupali brade i jahali ih. (Naročito u Srbiji i Vojvodini).

Zahvaljujući američkim paketima, majka i ja više nismo bili primorani da redovno „trgujemo“. Istina, zbog tih paketa je moja majka nekoliko puta bila pozivana u reonsku Oznu na razgovor. Zanimalo ih je jako: ko je taj što nam piše i šalje pakete, u kakvom smo srodstvu sa njim, kada i zašto je napustio zemlju... I, naravno, ponavljana su pitanja na koja smo i majka i ja već dali iscrpne odgovore Vidaku, onda kada smo bili u zatvoru. Saslušanja su ponekad trajala i po nekoliko sati. Pisma koja smo dobijali iz Amerike redovno su bila otvarana i cenzurisana. Na njima je stajao pečat: „cenzurisano“. Cenzurisana su i pisma koja je baka pisala Đuli. Pitam se kako su ih čitali kada su (naročito bakina) pisana šiljatim gotskim rukopisom - pa još mešavinom nemačkog i jidiša. Đula nam je nekoliko puta predlagao da svi dođemo kod njega u Los Angelos. Moja majka i tetka bi tamo sigurno mogle naći nekakav posao, a troškove mog školovanja bi on preuzeo na sebe.

Oslobođen obaveze da „trgujem“, imao sam dovoljno vremena za učenje i sve intenzivnije druženje sa vršnjacima, uglavnom sa Acinim drugovima. Istina, druženje sa nekadašnjim (predratnim) školskim drugovima sam i dalje izbegavao. Možda zbog toga što su oni, bar u učenju, dosta odmakli od mene, ili zato što nisam imao utisak da se mogu uklopiti u njihovo društvo, a možda i iz nekih razloga koji mi ni sada nisu sasvim jasni.

U našem susedstvu, odmah iza ugla, stanovala je gospođa Vladislava. Bila je prilično ružna ali uvek dobro raspoložena i nasmejana pa zbog toga njeno lice nije bilo neprijatno. Pričala je da je pre rata bila kuvarica u nekoj kafani na pristaništu, a pravila je aluzije da se tamo bavila i jednim veoma starim zanatom. Umela je lepo da šije; od toga je živela, kupovala knjige, izdržavala sestru Anku i (što je za nju bilo najvažnije) dobro hranila svoje dve mačke. Zapravo, ona je šila da bi kupovala knjige, a šta preostane, išlo je za hranu mačkama, pa tek onda sestri i njoj. Dece nije imala. Njena biblioteka je bila ogromna, a ja sam imao retku privilegiju: posuđivala mi je knjige. Rado sam odlazio kod nje, preturao po ormanima ili sedeo u njenom dvorištu, u “Thonet” naslonjači za ljuljanje i čitao. Tako sam došao do knjige Džeka Londona, *Martin Idn*. Ako se ne varam, upravo u njoj sam pročitao kako je glavni junak odlučio da se, sistematskim čitanjem, obrazuje. Ta mi se mogućnost dopala pa sam pokušao da učinim nešto slično. Naravno, Vladislava nije u svojoj biblioteci imala grčke i rimske klasike, za srednjovekovnu literaturu nije ni čula, a te knjige tada nisam mogao dobiti ni u gradskoj biblioteci i zbog toga sam ponešto u svom obrazovanju morao i da preskočim. Ipak, zahvaljujući Vladislavi (a nje odavno nema) u to vreme sam čitao mnogo više nego većina mojih vršnjaka.

Uzgređ budi rečeno, Vladislava je cenila knjige, znala je napamet i do detalja sadržaj svega što ima u svojoj biblioteci, ali je ipak ostala potpuno neobrazovana.

Uočivši to, došao sam do zaključka da obrazovanje ne zavisi od dobre memorije ni od broja pročitanih knjiga nego od neke vrste organa za varenje onoga što se u tim knjigama nalazi.

Odlazeći kod Vladislave, bio sam u prilici da na radiju pratim suđenje Draži Mihajloviću. Bio je to višednevni proces na kome je nadmeni tužilac u partizanskoj uniformi (Miloš Minić), dokazivao da je Draža zločinac i izdajnik. Meni je bilo jasno da su mnogi „dokazi“, najblaže rečeno, iskonstruisani. Priču o saradnji Dražinih jedinica sa Nemcima nisam mogao prihvatiti jer sam, u Homolju, zajedno sa četnicima bežao od Nemaca. Znao sam da nije istina da su Dražini ubijali savezničke avijatičare - jer sam se sa tim avijatičarima, u Homolju takođe sretao. Ipak, mnogi su u to verovali, hteli da veruju ili se pravili da veruju.

Ja sam se pitao: čemu sve to?

Bilo mi je jasno da je čitav proces montiran sa ciljem da se stvari prikažu onako kako odgovara komunistima, ali mi nije bilo jasno Dražino mlako i gotovo nezainteresovano držanje. Po gradu se govorilo da Milan Nedić nije izvršio samoubistvo (nateran grižom savesti, kako je to zvanično objavljeno), nego da je bačen kroz prozor jer ga islednici nisu uspeli naterati da govori ono što je njima trebalo. I da su, zbog toga, iz Moskve došli stručnjaci koji su na Draži izvršili lobotomiju⁸⁵ posle koje je Draži bilo svejedno šta se oko njega dešava... Po drugoj verziji, objavljenoj više decenija kasnije, Draži su, u zatvoru, davali da pije pa je, potčinjena alkoholu, njegova ličnost bila sasvim izmenjena. Nekako u isto vreme, pisali su i o zverskom mučenju kome je Draža bio podvrgnut, pričalo se čak i da ga je lično Penezić sa družinom saslušavao - ali koja je od tih verzija istinita, možda nikada nećemo saznati.

I opet: plašim se da će ti ovaj niz ne baš dobro povezanih detalja biti dosadan. Ipak, pišem sve to, verujući da je potrebno da bi se razumelo kako smo tada živeli i zbunjeno mislili i kako smo, postepeno, postajali ono što smo sada. Ili, da govorim o sebi: kako sam tada živeo i zbunjeno mislio i kako sam, postepeno, postajao ono što sam sada.

Cica mi je jednog dana ispričala da je u omladinskom domu saznala da će me omladinci, ulični aktivisti, kada se uveče budem vraćao iz grada, sačekati u Strumičkoj ulici i pretući jer sam reakcionar. Nije im bilo zgodno da me napadnu danju, kada sam odlazio u grad - videće ljudi. Primio sam tu informaciju i odlučio da ih iznenadim. Našao sam jedan nož za otvaranje pisama, uvio ga u novine i nosio u unutrašnjem džepu. Nož je bio od mesinga, ali bolji nisam mogao izneti iz kuće a da moji ne primete. Nisam želeo da ih bacam u brigu.

Nekoliko dana kasnije, sačekali su me. Njih četvorica, znao sam ih iz viđenja, preprečili su mi put. Zastao sam, izvukao nož, držao ga desnom rukom tako da mi njegov vrh leži na kažiprsti leve ruke. Kao da probavam može li se njime ubosti. Momci se nisu nadali tome pa su se, kao što sam i očekivao, razmakli.

Sutradan mi je Cica ispričala da su odlučili da me sačekaju sa motkama. Tu mi nož ne bi bio od koristi. Narednih dana sam, vraćajući se kući, zaobilazio Strumičku i išao Tetovskom ulicom koja je paralelna sa mojom, Varvarinskom. Ulazio sam u jedno dvorište (dobro sam poznavao vlasnika), preskakao ogradu i tako stizao kući. Aktivisti su menjali mesto zasede, ali se

---

⁸⁵ Lobotomija: neurohirurški zahvat kojim se prekidaju nervna vlakna za neki moždani režanj. Korišćen je, izgleda, i u nekim montiranim sudskim procesima.

nisu dosetili kako se ja vraćam kući. Posle dvadesetak dana sam saznao da su odustali - a možda su dobili nalog da tuku nekog drugog.

Istina, nisu baš svi aktivisti bili takvi. Na primer, Steva pekar. Stanovao je u našem neposrednom susedstvu. Sitna rasta, mršav i spečen od napornog rada u pekari, svako popodne je trčao po ulici, išao na neakve konferencije, pozivao ljude na sastanke i radne akcije, ali je, čuo sam, na tim akcijama i sam žestoko radio. Posle je napustio pekarski zanat i postao ono što se tada zvalo društveno-politički radnik. Bio je, čini mi se čak i član partijskog gradskog komiteta. Ipak, za razliku od ostalih aktivista u našem kraju, nije se promenio, nije se pravio važan i ostao je u malom stanu u kome je stanovao još u vreme kada je bio pekarski pomoćnik.

Desetak godina kasnije, u vreme kada je, u sistemu koji je kod nas vladao, kao partijski funkcioner mogao dobiti rukovodeće mesto u nekoj dobroj firmi, dobre prihode i veliki stan, on se vratio u onu istu pekaru u kojoj je ranije radio. Objasnio mi je da je on radnik, da je bio aktivista jer je verovao da je to tada potrebno, a da sada taj posao treba da rade školovaniji. Njegovo je da radi ono što voli i ume - da bude pekar.

Bilo je lepo sretati ga i razgovarati sa njim. Šteta što je takvih malo.

Moja majka i Ljuba su odlučile da se provedu, da izađu u neki bar. I odlučile su da ću ih ja *gardirati*, što bi na našem jeziku značilo da ću ih, u tom provodu pratiti. Naravno, majka me je za tu dužnost pripremala - učila me je da igram.

Tango se pleše tako što se dama obuhvati desnom rukom oko struka, a levom šakom drži njena desna. Onda se levom nogom učini jedan korak pa se desna privuče levoj, pa opet tako, levom korak pa desna priđe njoj, a onda se učini korak desnom pa leva pruvuče njoj... Uz to, plesni koraci moraju biti usklađeni sa taktom muzike. Dakle: leva - desna, leva- desna pa desna - leva... Dva puta levom i jedan put desnom ! I pazi da damu ne zgaziš. I da se ne sudaraš sa drugim igračima!

Moja majka je dobro igrala, a ja nikako. Muziku nismo imali, ali smo oboje pevušili neke poznate melodije. Mučio sam se brojeći, pazeći da ne zgazim damu i nikako nisam bio u stanju da pazim na korake, takt muzike, stolice razmeštene tako da izigravaju susedne igrače i da pritom još i razgovaram. Pokazala mi je i kako se igra valcer; to mi je izgledalo jednostavnije, ali samo ako damu vrtim na levu stranu. Nikako nisam uspevao da u igri promenim pravac. Engliš-vals je izgledao jednostavan kad bi ga majka demonstrirala bez mene. Sa mnom je ispadao katastrofalan. Tango, valcer i engliš-vals. Te tri igre su bile dozvoljene. I, naravno, kozaračko kolo i ono crnogorsko. Od stranih, sve vrste ruskih igara, to je čak bilo poželjno; kazačok, na primer. Sve ostalo se nije smelo na javnim mestima. Smatrano je nedoličnim, štetnim i ideološki tuđim. Naročito *troking*, igra koju su mladi, ali oni koji nisu bili „crveni“, voleli da igraju. Ti mladi su voleli džez, o kome ja ništa nisam znao. Džez i troking, kao nešto što je došlo iz imperijalističke Amerike, nisu bili za javna mesta.

Dakle, jedno veče smo nas troje, uparađeni, otišli u grad. U Beogradu su u to vreme postojala dva bara: "Kleopatra" i "Lotos". Otišli smo u "Kleopatru". Polumračna sala je bila gotovo prazna, neprovetrena, hladna i vlažna. Nisam bio baš impresioniran, čak ni muzikom.

Konobar nam je rekao da imaju rakiju, ajer-konjak i vino. Moje dame su naručile tri ajer-konjaka. Ljuba nam je pokazala jednog čoveka sa velikom kosom. To je Žarko, Titov sin. Nema jednu ruku, objasnila je. Oko njega su se sjatili konobari i jedna (jedina) bar-dama. Po godinama - predratna, visoka, sisata u balskoj haljini od bordo somota. Ljuba je čula da Žarko dolazi svako veče, da mnogo pije i troši dosta novca.

Posle izvesnog vremena, počeo je i program: umetnički ples. Sredovečni par u iskrzanim kostimima plesao je, bez ikakvog žara, argentinski tango sa onim neobičnim figurama. Bilo je to, posle izvesnog vremena, čak i dosadno. Posle se pojavio Bora, „pošteni lopov“. Skidao je gostima satove sa ruku i vadio im novčanike (a da oni ne primete), a jednome je, na naše veliko oduševljenje, skinuo čak i hozntregere. Zatim je opet zaszvirala muzika, morao sam da igram sa mamom i sa Ljubom, brojao sam korake, pazio da ne zgazim i da se ne sudaramo...

Nešto posle ponoći, konobari su objavili da će uskoro fajront i ja sam jedva dočekao da izađemo. Bilo mi je zaista dosadno.

Posle nekoliko nedelja, dame su me još jednom povele u provod. Išli smo u onaj drugi bar. Bilo je nešto više gostiju a sve ostalo je bilo isto.

Ta dva „provoda“ bili su mi prvi i poslednji izlasci u barove. Nikada više nisam osetio želju za takvim provodom - mada sam kasnije shvatio da su to bili posleratni barovi socijalističkog tipa.

Nova vlast je, čini mi se krajem 1946. godine, organizovala izbore. Prve posleratne izbore. Svima je bilo jasno ko na tim izborima može da pobeđi, jer su oni koji su mislili drugačije već bili zatvarani pod raznim izgovorima, osuđivani su kao ratni bogataši ili saradnici okupatora, a u lakšim slučajevima proglašavani su za nenarodne elemente ili za reakciju. Karakteristična je i pesma koja je u to vreme, pevana: *“Ko drukčije kaže / taj kleveće i laže / osetit našu će pest.”* Pred izbore su, danima, održavani mitinzi na koje smo, praćeni budnim očima uličnih aktivista, morali odlaziti. Po ulicama su bili transparenti sa prigodnim natpisima, a na velikim kućama u gradu izvešane su, na platnu naslikane, ogromne slike sovjetskih i naših rukovodilaca, najčešće Staljina i Tita. Ona okačena na tada najvećoj zgradi u gradu (palata Albanija) bila je visoka oko 4 sprata. Izbori su izgledali tako da si mogao birati: glasati za Narodni front ili ubaciti svoju kuglicu u drugu kutiju nazvanu „ćorava kutija“ - što je značilo da nisi za Narodni front. Samo glasanje je proglašeno za dužnost svakog građanina, - a ne za pravo. Neizlazak na izbore značio je neispunjavanje građanskih dužnosti, a to je moglo dovesti do gubitka prava na normalno snabdevanje, gubitka posla, stana ili slobode. Glasačka kutija je imala dno od tanke šper-ploče, da bi se čulo kad neko u nju ubaci kuglicu koja je bila napravljena od teške gume. Naravno, raširena je priča da je, u blizini tih kutija, skriven čovek koji osluškuje i da će oni koji ne budu glasali za Narodni front, biti uhapšeni. Da li je neko osluškivao ili ne, zaista ne znam, ali se malo ko usudio da ne glasa onako kako je vlast želela. Ja još nisam imao 18 godina pa nisam imao pravo glasa. Moja majka i tetka su išle, i naravno, glasale su ne rizikujući da se izlože neprilikama. Baka je bila bolesna: po nju su došli aktivisti sa nosilima i odneli je svečano do obližnje kafane gde se glasalo. Mihajlo nije hteo da glasa. Nekoliko puta su tog dana aktivisti dolazili, podsećali ga i pozivali, na kraju se pojavila i Jekička lično, ali je on ostao uporan.

Procenat onih koji su izašli na izbore bio je neverovatan, recimo 99,6%. Saznalo se da je, preveče, pred prebrojavanje glasova, i onaj mali broj kuglica ubačenih u ćoravu kutiju, jednostavno preručen u kutiju Narodnog fronta. Izbori su završeni, naravno, velikom pobedom Narodnog fronta.

Čini mi se da su ti izbori predstavljali kamen temeljac za sve izbore koje je, narednih pedesetak godina, aktuelna vlast kod nas organizovala.

Devetnaesto pismo

Beograd, 11. novembar 1997.

Rođeni,

U vreme koje ti opisujem, nisam imao tačnu predstavu o tome čime ću se baviti kad završim školu. Znao sam samo da treba da učim, da stignem svoje vršnjake koji zbog rata nisu morali prekinuti školovanje. Moja majka je želela da studiram arhitekturu da bih nastavio ono čime se moj otac bavio, ali ja sam smatrao da je rano da o tome razmišljam: treba prvo da se izborim sa osam razreda gimnazije.

I upravo u to vreme sam ponovo sreo Mila Dimitrijevića, druga iz osnovne škole. Čini mi se da je on bio prvi dečak koji mi je prišao kada sam se, posle završenog privatnog ispita za prvi razred osnovne škole, pojavio u učionici drugog razreda. I sećam se da smo se lepo družili dok smo bili u osnovnoj školi.

Sreli smo se na ulici i međusobno prepoznali. Bio je vrlo srdačan, odmah me je odvuкао tamo gde je on upravo pošao - u školu crtanja na Kosančićevom vencu - i ja sam se osećao lepo, kao da sam se vratio u školu Mladena Josića, tamo gde sam pre rata išao... Milo je za mene našao jednu tablu, hartiju, komad ugljena pa sam, posle šest godina, ponovo crtao. Ispalo je sasvim pristojno. Sav ponosan, odneo sam crtež kući i odlučio da nastavim sa crtanjem. I nastavio sam.

Učio sam jer sam, kao što sam ti na početku ovog pisma rekao, znao da moram, a crtao sam jer sam to voleo da radim.

Odlazio sam u tu školu tri puta nedeljno. Napredovao sam tako brzo da sam na sebe skrenuo pažnju nastavnika. To je, verovatno, doprinelo mojoj odluci da se posvetim slikarstvu, zapravo, grafici. Milo se, kao i još nekoliko mladića i devojaka, u toj školi pripremao za prijemni ispit na Umetničkoj akademiji. I ja ću, čim otaljam gimnaziju, odlučio sam. Kada sam to rekao mojima, majka se usprotivila. Ona je mene zamišljala kao arhitektu, a ne kao slikara-boema... Nisam se sa njom mnogo ubeđivao oko toga. Učio sam i polagao tu nesretnu gimnaziju, popodne pomalo crnoberzijančio ili se nalazio sa Acinim društvom, a uveče redovno išao na Kosančićev venac i crtao.

Čini mi se da je to bilo početkom leta 1947. godine. Upravo sam se iz grada vratio kući i seo da jedem, kad je neko je zakucao na vrata. Bila su to tri tipa u civilu. Hteli su sa mnom da razgovaraju nasamo. Odveo sam ih u drugu sobu i ponudio da sednu. Oni su to odbili i, izvadiвши komad hartije, saopštili mi zvaničnim glasom da sam lišen slobode. Videlo se da su iznenađeni kada sam im, veselim glasom rekao: „U redu, idemo. Samo da kažem mojima i da nađem ono što mi treba - ćebe, porciju, kašiku i pribor za umivanje.“

Nastalo je ubeđvanje. Oni su zahtevali da pođem sa njima ne obavestivši moje kuda idem i tvrdili su da ne treba ništa da nosim jer ću se brzo vratiti kući, a ja sam im objašnjavao da će moji

dići paniku ako odem ne rekavši im kuda idem, da sa zatvorima već imam iskustva, da znam da će mi neke stvari biti potrebne i da imam pravo da ih ponesem. Na kraju smo se sporazumeli: pozvao sam tetku u sobu i rekao joj da sam uhapšen, a stvari nisam poneo. Nisu dozvolili.

Usput, dok smo se vozili džipom prema Crvenom krstu, jedan od tipova nije izdržao i zapitao me je kako to da se nisam uplašio.

Reonska Ozna je bila smeštena u jednoj lepoj kući koja je očigledno, posle oslobođenja, nekome oduzeta. Ostavili su me neko vreme u holu i posle izvesnog vremena odveli isledniku. Imao je oko 35 godina i nije mi se dopadao. Rekao mi je da oni sve već znaju i zahtevao da mu ispričam kako sam preživeo rat i dam podatke o svim mojim drugovima: njihova imena, gde stanuju i gde se nalazimo.

Objasnio sam mu da sam sve o tome kako sam preživeo rat već ispričao Vidaku Popoviću u beogradskoj Ozni, a da mu adrese mojih drugova ne mogu dati jer su mi oni uzeli notes sa adresama, a napamet ih ne znam. Uostalom, ako sve znaju, znaju i te adrese. Ipak, morao sam da odgovaram na njegova pitanja, ali ono o ratnim danima, samo ukratko. Kada sam pitao zbog čega sam uhapšen, rekao mi je da ni on ne zna tačno. Nešto kasnije me je pitao poznajem li neku Jekićku⁸⁶. Budi Bog s nama!

Saslušavao me je oko dva sata, potpisao sam tri primerka zapisnika kucanih mašinom, a onda je naredio da me odvedu. Odveli su me u podrum, u jednu manju dosta čistu prostoriju koja je, verovatno, ranije služila za držanje zimmnice. U njoj je bila samo jedna klupa. Napolju je bilo toplo, a dole, u podrumu, dosta hladno. Seo sam na klupu i poluglasno pevao. Za inat. Ipak, nije mi bilo jasno zašto su me uhapsili. Vreme do mraka mi je brzo prošlo. Onda sam čuo zvuk automobilskog motora, pa zveket porcija i razgovor: stigla je hrana za milicionere koji su tu radili. Počeo sam da cvokoćem od zime a bio sam pomalo i gladan. Nisam ni ručao - oni što su me hapsili prekinuli su me upravo kada sam počeo da jedem. Počeo sam da vičem. Došao je milicionar. Razgovor sa njim mi se dopao:

- Šta hoćeš?

- Gladan sam, hoću večeru.

- Nema za tebe večere, nismo trebivali.

- Onda me pustite kući: večeraću, pa ću se vratiti.

- Pazi, majku mu! Nismo mi naivni. Nema večere i ne galami. Možeš još i batine da dobiješ.

Milicionar je otišao, a ja ostao da smišljam šta ću. Sačekao sam još neko vreme pa opet udario u dreku. Milicionar je došao, sada neki drugi stroži, i pitao me zašto galamim.

- Zovi islednika, hoću nešto da razgovaram sa njim.

- Ajde, tišina. Kad bude trebalo, islednik će tebe zvati.

- Imam nešto važno i hitno da mu priznam. Ako to ne bude sada, biće kasno.

Tip je otišao i nešto kasnije je došao islednik. Odveo me je u svoju kancelariju i zapitao šta to hoću da priznam. Rekao sam mu da priznajem da sam gladan i da mi je, tamo u podrumu, zima. Nenaudio na takav razgovor, bio je rekao bih zbunjen i ljut. I naravno, izvikao se na mene. Ja sam mu objasnio da sam već bio po zatvorima, da sam polazeći od kuće hteo da ponesem cebe

---

⁸⁶ Njegovo pitanje mi tada nije bilo jasno – sada shvatam da je ono, namerno ili nenamerno, bilo odgovor na moje pitanje.

i da mi to njegovi ljudi nisu dozvolili, a da sam čak i za vreme okupacije u zatvoru redovno dobijao hranu. Biću jednog dana pušten, pa ću svima pričati kako su me za vreme okupacije bolje hranili nego sada narodna vlast.

Zvao je dežurnog i naredio mu da me odvedu u podrum. Posle izvesnog vremena, bilo je to pred ponoć, čuo sam tetkin glas, a nešto kasnije su mi doneli hranu. Prepoznao sam karirani salvet i posudu: od kuće je.

Kada sam pojeo, pojavio se islednik i odveo me je na gornji sprat, u jednu spavaću sobu. Otvorio je vrata koja vode u kupatilo i naredio da uđem. Tu je zaista bilo toplije nego u podrumu. Pošto nije imao ključ od kupatila morao sam da mu dam časnu reč da neću izlaziti. A i kuda bih? U prizemlju je bilo milicionera i udbaša, pored njih ne bih mogao proći neopažen.

Jedno vreme sam sedeo na klozetskoj šolji pa kad mi je to dojadilo, pokušao sam da legnem u kadu. U njoj je bilo hladno i neudobno. U prizemlju su se muvali milicioneri, a gore nikoga nije bilo. Otvorio sam vrata, malo ih klatio, uspeo da ih skinem, pa ih stavio preko kade i legao na njih. Odmah sam zaspao. Probudili su me svetlo i oštar uzvik:

- Šta radiš tu?

- Spavam.

- Ajde sa mnom.

Opet me je odveo u kancelariju, izgrdio zbog vrata i objasnio da nisam potpisao sve zapisnike. Treba još nekoliko primeraka da potpišem. Složio je te zapisnike jedan preko drugog tako da se vidi samo donji deo, onaj gde stoje moje ime, adresa i mesto za potpis (kao na kompjuteru ono *Tile vertically*) i dao mi pero umočivši ga prethodno u mastionicu. Potpisujući oštrim čeličnim perom, zapeo sam i napravio „krmaču“, pa nehotice privukao zamrljani list i video da iznad mog potpisa stoji nešto što nije imalo veze sa mojim izjavama: „...učestvovao sam u atentatu na majora Udbe u Ohridskoj ulici“... Više nisam stigao da pročitam. Hitro sam povukao kosu liniju preko potpisanog lista, a on je, isto tako hitro privukao sve te hartije. Onda sam se pribrao i rekao mu da, ako baš insistira, mogu to i da potpišem - kad se već bavi takvim podvalama, neće mu biti teško i da falsifikuje moj potpis.

- Ne, ovo je bila greška, nije to tvoje saslušanje.

Sklonio je hartije, i saslušanje je time bilo završeno. Morao sam nazad u kupatilo. Tamo sam imao dosta vremena za razmišljanje. Verovatno nikada neću tačno saznati šta se tada dešavalo. Znam da sam mu, posle prvog saslušanja potpisao tri primerka zapisnika, a onda, kad me probudio, podmetnuo mi je još pet ili šest. Na njima su bili moji podaci - ime prezime i adresa. I iznad toga onaj tekst o atentatu. Pretpostavljao je da ću, onako pospan, potpisati ono što on želi, ne primetivši podvalu. Zašto je odustao. Pitao sam se šta me očekuje posle ovog pokušaja. I ona priča na početku: da sve znaju, a kasnije da ne zna zbog čega sam zatvoren. Pa ono pitanje o Jekićki. Kao da je time hteo nešto da mi kaže⁸⁷. Ipak, brzo sam zaspao.

---

⁸⁷ Tog islednika sam sreo nekoliko meseci nakon mog puštanja iz zatvora. Zaustavio me je, vrlo srdačno odvuкао u jednu poslastičarnicu i častio kolačima. Posle kraćeg uvoda, rekao mi je da mora da uči jer se *od njih* traži da imaju bar malu maturu. Fizika za treći razred mu teško ide. Pošto se seća da sam ja spremao gimnazijske ispite, predložio mi je da mu ja pomognem. Naravno, obećao sam mu, uzeo sam njegov telefonski broj i, naravno, nikad mu se nisam javio. Više ga nisam sretao. Valjda je nekako maturirao...

Kad je svanulo, morao sam opet u podrum. Dobio sam džemper, doručak i ručak. Sve to opet od kuće. Uveče su me izveli iz podruma i odveli u jednu veću sobu u prizemlju. U sobi je bilo pet ili šest ljudi: neki su bili u uniformi a neki u civilu. Mog islednika nije bilo. Bili su jako nervozni i nisu hteli da razgovaraju sa mnom. Naredili su mi da stanem licem okrenut zidu i da stavim ruke na glavu. Ruke su me vrlo brzo zbolele. Rekao sam im to. Dali su mi stolicu. Morao sam sestati uz zid opet okrenut licem zidu. Oni su posedali na pod držeći pištolje u rukama. Ostali smo tako celu noć. Pušili su mnogo i tiho razgovarali. Iz njihovog razgovora sam shvatio da očekuju da će ih neko napasti pošto je sutra prvi maj. Nikakvog napada nije bilo.

Sledeći dan sam opet proveo u podrumu. Uveče su me strpali u džip i odvezli u zatvor na Obilićevom vencu.

Na četvrtom spratu su me predali dežurnom oficiru. Uzimanje generalija, oduzimanje kaiša, pertli i svega što sam imao u džepovima.

Dežurni oficir je bio jako prgav, pretio je i hteo da me bije samo zato jer sam se, dok smo razgovarali, rukama naslonio o njegov sto. Dok mi je preteći prilazio pokušao sam sa pričom da ću, kad izađem, svima pričati da su me u Ozni i tukli, a u zatvoru za vreme okupacije nisu. Pokolebao se za trenutak, ali mislim da bih loše prošao da se, na moju sreću, upravo tada nije pojavio jedan oficir koji me je zapamtio iz vremena kada sam prvi put sedeo u ovom zatvoru. Upitao me je otkuda ja opet kod njih, a onome što je hteo da me bije, objasnio je da sam ja „u redu“ jer me je Vidak saslušavao pa pustio. Pokušao sam da se bunim što me opet hapse kada sam već odsedeo preko dva meseca. Tražio sam da mi dozvole da dobijem knjige da bih učio. Naravno, sve je bilo bezuspešno. Odveli su me na mansardu. Tamo su bile ćelije zapravo, male sobe koje su, nekoliko godina kasnije, pretvorene u ateljea. U svakoj je ležalo po nekoliko zatvorenika. Mene su uveli u sobu gde su već bila trojica. Moj dolazak ih nije probudio. Legao sam na pod i ubrzo zaspao. Pošto sam ležao na parketu pred zoru mi je bilo hladno.

Sledećeg dana sam ih upoznao. Dvijice sredovečnih ljudi se više ni ne sećam. Po ceo dan su igrali "mice". Bili su pristojni, a "mice" su igrali loše. Treći, suvonjav i žučaljiv, prema meni je odmah bio neprijateljski raspoložen, a to neprijateljstvo je raslo posle svake izgubljene partije. Mice sam igrao bolje od njega. Održao mi je govor: ja sam buržujsko ili bar malograđansko dete, a on je radnik, stolar, proleter. Zato je tako mršav i poguren, to je od rada, ali on je zato jači od svih nas u sobi. Dolazi vreme radnika i proletera, a to što je on u zatvoru, greška je.

Ona dvojica su mi dala znak da sa tipom ne treba da se preganjam. To sam znao i sam.

Ćebe i sve što zatvoreniku treba, dobio dobio posle nekoliko dana. Zatvorska hrana je bila ista kao i nekada. U sobi se, odnekud, našla knjiga Iljfa i Petrova *Dvanaest stolica*. Nemajući ništa drugo, pročitao sam je nekoliko puta. Igrao sam mice i spavao. Smelo se ležati i danju. Kroz prozore se više nije moglo gledati, ispred njih su postavili drvene zaklone. Nije se ništa naročito dešavalo. Bar ne na našem spratu i ne u našoj sobi. U njoj sam odležao oko deset dana i onda su me, bez ikakvog objašnjenja, čak i bez otpusnice, pustili kući. Sve skupa, odsedeo sam oko trinaest dana. Trinaest dosadnih dana. Ustvari, prvih nekoliko dana u reonskoj Udbi se nešto i dešavalo, a kasnije, na Obilićevom vencu, baš ništa.

Vrativši se iz zatvora, nastavio sam sa učenjem i časovima crtanja. Druženje sa Cicom mi više nije prijalo. Ona je i dalje neumorno razvlačila harmoniku svirajući borbene pesme i grešeći uvek na istim mestima. Bila je potpuno neobrazovana i nije dozvoljavala da *pređemo granicu*.

Stiglo je naređenje (ili zakon) da se svi koji nisu u radnom odnosu (dakle penzioneri i svi oni koji nemaju nekakvu službu) moraju iseliti iz Beograda. Cicin otac, predratni poreznik, imao je za vreme okupacije jedan mali mlin, a po završetku rata radionicu u kojoj je, na jednoj primitivnoj mašinici, pravio češljeve od roga. U roku od nekoliko dana, iseljen je i sa porodicom i premešten u Kruševac, a u njihov stan se uselio jedan stolar, ulični aktivista. Mnogi beograđani su tada najureni iz grada da bi se u njihove stanove uselili neki drugi. Znalo se da izbacuju one koji su obeleženi kao reakcija, a da se useljavaju aktivisti, oni koji su služili novom režimu.

Naša je sreća da se, baš nekako u to vreme, moja majka zaposlila. Da nije toga, ko zna kuda bi nas oterali.

I tako, zahvaljujući tom novom režimu, nisam više slušao Cicinu harmoniku i borbene pesme... I odlučio sam da se upišem u Školu za primenjenu umetnost. Naravno, moja majka nije smela znati za to jer je, mislim da sam ti već rekao, želela da studiram arhitekturu na Tehničkom fakultetu.

Dvadeseto pismo

Beograd, 15. novembar 1997.

Rođeni,

Moje prošlo pismo je bilo kratko i, bojim se, ne bas mnogo zanimljivo. Uostalom, ovo što ti pišem su moja sećanja, a ne nekakav triler. Sada mi se čini da se, u vreme koje ti opisujem, ništa uzbudljivo nije dešavalo. Kažem, "sada mi se čini" jer je sve što mi se tada dešavalo bilo za mene, sedamnaestogodišnjaka, veoma uzbudljivo. Odlasci na ispit, u školu crtanja, bioskop, pozorište, na koncert, ili na trke, svako poznanstvo (naročito sa nekom lepom devojkom) ili pročitana knjiga, predstavljali su za mene veliki događaj. A istovremeno, u to vreme su se dešavale stvari kojima ja nisam pridavao onoliko značaja koliko je trebalo. Sada, pišući o svačemu, postajem svestan koliko smo tada, korak po korak, saterivani u jedan duhovni ćorsokak koji traje već više od pola veka.

Škola crtanja, na prvom spratu zgrade na Kosančićevom vencu. Prispeli iz raznih sredina i različitih godina svi smo se lepo slagali, delili oduševljenja, iskustva, užine i crtaći pribor. Akademski slikari Jefta Perić i Ivan Radović su umeli da nas, manje-više darovite neznalice, nečemu nauče, usmere i još više zagreju za ono čime smo se želeli baviti. Mi smo već videli sebe kao velike umetnike i zdušno smo radili spremajući se za prijemne ispite. Ja sam otišao do Škole za primenjenu umetnost (sada se u toj zgradi nalazi Fakultet primenjenih umetnosti i dizajna) da se raspitam kada će biti ispiti, šta se polaže i koje dokumente treba da spremim. Bio je raspust, u sekretarijatu nije bilo nikoga, ali su se u dvorištu muvali neki majstori. Zaustavio sam jednoga koji je, umrljan krečom, nosio neke daske i zapitao ga gde se mogu dobiti potrebna obaveštenja. On mi je, vrlo spremno, ispričao sve što mi je trebalo. Za svaki slučaj, ušao sam u hodnik škole i na oglasnoj tabli našao napisano tačno ono što mi je onaj umrljani ispričao.

Ja još nisam imao položena četiri razreda gimnazije, neophodna za upis u ovu školu. Ipak, na ispit su me primili pod uslovom da potpišem obavezu da ću, u roku od godinu dana, položiti četvrti razred i malu maturu koji su mi nedostaju. To sam prihvatio. Naravno, kod kuće nisam rekao kakvi su mi planovi - slagao sam da ću ići na nekakav kurs, koji će mi kasnije, kada budem studirao arhitekturu, biti od koristi. A Mihajlo je opet ponavljao da sve to, *kada odu ovi mangupi*, neće važiti. U odlazak *mangupa*, bar onako spektakularno jednostavan, nisam više verovao, ali sam postepeno shvatao da mi jesmo oslobođeni od Nemaca, ali da nam je prava sloboda nekako izmakla i da je ovaj *socijalizam kao put u komunizam* bolji od okupacije, mada je i on prilično nezgodan.

Istine radi, moram priznati da mi pojam slobode tada nije bio sasvim jasan. Činilo mi se da biti slobodan znači ne bojati se više (dakle, ne biti proganjan), ne gladovati više i ne ići u dronjcima, dakle moći se lepo obući... Znao sam da, pored toga, postoje još neke stvari koje su neophodne da bi čovek zaista bio slobodan ili bar da bi se osećao slobodan, ali o tome nisam mnogo razmišljao. Osećao sam da sve ono u čemu smo morali učestvovati - obavezne

konferencije, masovni mitinzi na kojima se skandiralo "Živeo" voljenom rukovodstvu i Sovjetskom Savezu i istovremeno iskazivala mržnja prema zemljama koje se nisu zaputile u komunizam - vodi upravo gušenju slobode. Sve je to bilo isuviše prostački bučno, organizovano na silu i uvek ispunjeno za mene iracionalnom mržnjom prema imperijalistima, klasnim neprijateljima, kulacima, bogatašima, onima koji ne dolaze na sastanke ili su izostali sa dobrovoljne radne akcije. I mržnja prema onima koji su ranije imali vile na Dedinju, a velika ljubav prema onima koji su se u te iste vile nedavno uselili!

Nekako u to vreme se otkrilo da imam proširene hiluse. Nisam tačno znao šta to znači ali sam po zabrinutom licu moje majke shvatio da je to nešto ozbiljno i naslutio da to može biti uvod u tuberkulozu pluća, a od toga se pljuje krv i u proleće, kao Branko Radičević, bleđa lica umire. Majka me je odvela kod doktorke Marije Gajić Vajs, koja je, do rata, bila naš kućni lekar. Odličan lekar i idealista, ona je još pre rata bila član komunističke partije i otišla je u partizane. Posle rata je bila veoma aktivna u raznim ženskim organizacijama, u Crvenom krstu, a imala je i svoju ordinaciju u kojoj je primala pacijente, ali lekarske usluge nije naplaćivala.

Marija Vajs me je pregledala, utvrdila da stvar nije tako ozbiljna da bih na proleće morao da se pridružim mrtvom pesniku i prepisala mi je vitamine i neke lekove. Uzgred me je pitala da li sam član Skoja-a ili aktivan u omladinskoj organizaciji i veoma se iznenadila što nisam. Pokušao sam da joj objasnim moje razloge, ali ih ona nije razumela. Naprotiv, rekla mi je da je moj otac bio komunista, član partije⁸⁸ i da bi se u grobu prevrnuo kada bi čuo kako govorim. Odgovorio sam joj da bi se moj otac zaista prevrnuo u grobu - kada bi video šta se kod nas radi.

Majka mi je, kada smo izišli, rekla da nije trebalo da razgovaram tako s doktorkom: ona je pošten čovek i verovatno ne zna šta se sve ovde dešava. Nije tako trebalo...

Posle sam čuo da se Marija Vajs nije sasvim snašla u svemu što se u ono vreme dešavalo u Jugoslaviji. Bila je zaista pošten čovek, veliki idealista i umrla je nekoliko godina kasnije. Kažu da je njena bolest mogla da nastane i kao posledica nekog velikog stresa.

Došla je jesen i moji hilusi se nisu razvili u tuberkulozu. Na prijemne ispite sam otišao silno uzbuđen. Trajali su nedelju dana. Crtanje po gipsanom modelu mi nije bilo problem; plakat takođe: tema je bila slobodna, a ideju sam, moram priznati, uglavnom "pozajmio" sa korica nekog predratnog časopisa. Trebalo je da nacrtam i jedan enterijer - tema je bila "kako bih voleo da izgleda moja soba". danima sam smišljao šta da nacrtam, a zamislio sam da to treba da bude nešto izuzetno, nešto što profesori još nisu videli. I tako nešto izuzetno ja, naravno, nikako nisam uspeo da smislim. Pravio sam gomile skica, ali - nije išlo. Uoči ispita, sav očajan, legao sam pred zoru, brzo zaspao i sanjao kako crtam upravo onaj izuzetni enterijer. Mnogo mi se dopao, probudio sam se i odmah ga nacrtao - da ne zaboravim.

Na ispitu sam bio među boljima, a što se tiče uobraženosti, verovatno među prvima. Jedva sam čekao poslednji dan ispita, dan kada se crta enterijer. Širokim potezima kreda u boji crtao sam tu moju zamisao, a profesori su zastajali i zagledali. Sada, kad se setim kao je to izgledalo, čudim

---

⁸⁸ Ona je bila dobar prijatelj mog oca. Tvrđila je da je on bio član komunističke partije. Kao član partije, mogla je to znati... Nekoliko godina kasnije su neki moji prijatelji pokušali da nađu njegovo ime u spiskovima predratnih komunista, ali ga tamo nije bilo. Dalje nisam istraživao

se da me nisu odmah najurili sa ispita. Najurili me nisu - možda zbog toga što ni radovi drugih kandidata nisu bili bolji.

Većina nas je bila primljena.

Zanimljivo je slušati neke iz moje generacije kako danas pričaju o tim danima i opisuju visoke umetničke kvalitete svojih ranih radova. Koliko se ja sećam, toga nije bilo. Siguran sam da mnogi sadašnji "brucoši" već na samom početku bolje crtaju, a možda bolje i slikaju, nego što je većina nas u ono vreme umela.

Moje uzbuđenje je dostiglo vrhunac prvog dana školske 1947/48. godine. Sakupili su nas u jednoj učionici na prvom spratu Škole i rekli da će nas direktor pozdraviti i da će nam održati jedno kraće predavanje. A onda se pojavio moj poznanik - onaj što je u dvorištu škole, zamazan krečom, nosio daske. Bio je to arhitekt Đorđe Krekić, koji je osnovao Školu za primenjenu umetnost u Beogradu.

U učionici nas je bilo mnogo, previše za tu prostoriju, pa je većina to prvo predavanje slušala stojeći. U toj gužvi sam primetio jednu izuzetno lepu devojkicu. Takvu do tada, čini mi se, nisam video ni na filmu. Naravno, odlučio sam da joj priđem i upoznam se sa njom, čim se čas završi. I kad se čas završio, požurio sam da se probijem do nje. Pokazalo sa da nisam bio jedini petlić. Nekoliko njih se, isto kao i ja, guralo i stiglo, gotovo jednovremeno do - invalidskih kolica u kojima je ona (mi to nismo ranije primetili) sedela. Povukli smo se pokunjeni i nimalo džentlmenski. Sa Tesom Rakoši⁸⁹ smo se sprijateljili, već nekoliko dana kasnije, i ona je postala ravnopravan član našeg društva: gurali smo njena kolica u pozorište, u bioskop, na sve izlete, a kada je trebalo, nosili smo je... Ja sam se, naravno, odmah zatim, zaljubio u drugu devojkicu. Zapravo, u dve gotovo istovremeno, i obe iz škole.

Pitam se danas da li sam uopšte bio zaljubljen u njih. Verovatno jesam, onako kako to jedan sedamnaestogodišnjak to može. Ipak, one su bile nekako u drugom planu. Jer sam u to vreme bio zanesen onim što smo u Školi radili, a bilo je to sasvim drugačije od mnogih gluposti koje sam učio spremajući se da, kao "ratom ometen", privatno polažem gimnaziju.

Spremajući te nesretne gimnazijske ispite, učio sam koliko goveda godišnje uzgaji Argentina, koliko tovljenih svinja izvozi neka druga zemlja, za koliko procenata je, u poslednjem petogodišnjem planu, povećana proizvodnja pšenice u Sovjetskom Savezu, pokušavao sam da upamtim detalje svih sedam-osam ofanziva u istoriji NOB-a i bubao gramatiku ruskog jezika. Bilo je to beskrajno dosadno (rekao bih da ni današnji sistem školovanja nije mnogo zanimljiviji i korisniji), ali sam, moram priznati, osećao veliko zadovoljstvo što, pored redovnog pohađanja Škole, stižem i da polažem te nesretne ispite... Ponavljam reč *nesretne* jer sam, polažući ispite, zapazio neke neobične stvari, pa sam ta zapažanja i koristio. Kada sam polagao tada obavezni ruski jezik, ispitivao me je profesor koji je (saznao sam) do oslobođenja predavao veronauku. Onda je veronauka bila ukinuta, a on nekako prebačen da predaje ruski za koji u ono vreme nije bilo

---

⁸⁹ Tesa je bila Jevrejka iz Subotice. Paralisana u osmoj godini, nepokretna je dočekala okupaciju i, kako sam čuo, ostala je živa zahvaljujući jednom lekaru kod koga je, sakrivena u kupatilu, provela veći deo okupacije. Ne sećam se čak ni da li je završila Školu za primenjenu umetnost (lepo je crtala i slikala) i među prvima je napustila zemlju i otišla u Izrael.

dovoljno nastavnika. Znao je crkvenoslovenski, a ruski tek nešto malo bolje od mene. Pazio sam da ne zamuckujem, pa on moje gramatičke greške nije ni primetio.

Tek napisanu istoriju NOB-a ni nastavnici još nisu savladali pa sam, sa najvećim zadovoljstvom, pred kartom Jugoslavije, improvizovao priče o četvrtoj i petoj ofanzivi razmeštajući, na osnovu trenutne inspiracije, izmišljene partizanske ličke, krajiške i dalmatinske udarne brigade (naziv *udarna brigada* mi se dopadao) na jednoj i nemačke, ustaške i četničke jedinice na drugoj strani, tako uverljivo da sam dobio najvišu ocenu i usmenu pohvalu: "Vidite, tako izgleda kada neko ozbiljno spremi ispit." Moje stvarno znanje o ofanzivama bilo je mizerno.

Čak sam i botaniku (mislim u petom razredu) položio zahvaljujući gluposti onih koji su u školu uneli prekomernu količinu nazovi ideologije. Na pitanje o leptirastim biljkama znao sam da odgovorim sa dve rečenice, a onda sam opet improvizovao. Pričao sam kako su u bratskom Sovjetskom savezu, zahvaljujući podizanju gigantskih kombinata za preradu semena leptirastih biljaka, prebacili petogodišnji plan proizvodnje za - pa onda ređao godine i cifre sve dok mi nisu, verovatno užasnuti obiljem podataka koji su iz mene izvicali, rekli da je dosta i opet mi dali najvišu ocenu. Ni jedan od članova ispitne komisije se nije usudio da posumnja u bilo šta, jer je u pitanju bio *bratski Sovjetski* u kome se svakodnevno podižu *gigantski kombinati* i *prebacuju petogodišnji planovi*...

Sada mi se čini da ti moji "podvizi" nisu proistekli iz želje da dobijem bolju ocenu. Pre bih rekao da su bili rezultat neodoljive potrebe (koju je neki *nečastivi* u mene usadio) da se, neprimećen, narugam glupostima koje su nam bile nametane, jer, istovremeno sam u Školi radio i učio vrlo savesno i takve nepodopštine mi nisu ni padale na pamet. U stvari jesu, ali samo jednom. Bilo je to kada smo, kao članovi narodne omladine (ili kako se već zvala ta organizacija u koju smo svi morali biti učlanjeni), morali učiti i polagati *istoriju komunističke partije*. Po ugledu na nekakav partijski rad, bilo je predviđeno da učimo grupno, *po kružocima*⁹⁰. Bilo je samo nekoliko udžbenika, a moja je grupa udžbenik dobila samo nekoliko sati pre ispita. Srećom, i naši ispitivači, nekoliko starijih učenika-aktivista, takođe nisu mnogo znali o toj "istoriji" pa sam se, improvizujući ovog puta opreznije, lepo izvukao. Sećam se da sam, odgovarajući na postavljeno pitanje, pričao kako je, tridesetih godina, na robiji raskrinkana izdajnička delatnost Petka Miletića⁹¹. O tome nisam znao gotovo ništa, ali sam nakitio više, čak više nego oni koji su tu izdajničku delatnost izmislili.

U to vreme su, po ulicama, a i u mnogim školama, aktivisti maltretirali "reakciju" i sekli im uske nogavice. Oskudica u tekstilu učinila je da se krojači dovijaju kako da od što manjeg komada tkanine sašiju suknju, pantalone ili celo odelo. Naravno, nogavice tako skrojenih pantalona morale su biti kraće i uže nego što je to normalno. Obučari su pravili cipele sa debelim đonovima od gume nabavljene ko zna kako. To se, vrlo brzo, pretvorilo u modu. Tu modu su

---

⁹⁰ Kružok, na ruskom: kružić. Opet reč primljena iz "bratskog Sovjetskog" zapravo iz ruskog jezika.

⁹¹ Tek nekoliko godina kasnije, saznalo se da je bila u pitanju borba za položaj generalnog sekretara Komunističke partije: Miletić je proglašen izdajnikom, zahvaljujući jednom pismu koje je Moša Pijade isfabrikovao i time omogućio Josipu Brozu da postane generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije.

prihvatili mnogi od onih koji nisu nosili "rajthozne"⁹² i kačkete, oni koji nisu bili gorljive pristalice komunizma, dakle momci obeleženi kao "reakcija" i njih su aktivisti sačekivali, tukli ili, u blažim slučajevima, samo su im sekli nogavice.

Kad sam već pomenuo aktiviste, moram da ti ispričam još nešto: u Školu sam išao lepo i uredno odeven. Bila je to za mene neka vrsta ispunjenja želje iz ratnih dana: ne bojati se više, ne gladovati i moći se lepo obući... Desetak dana po početku školske godine, u školskom hodniku sam sreo jednog od aktivista, koji je naravno u školu dolazio neobrijan, sa kačketom na glavi, obaveznim "rajthoznama" i čizmama. Zvali smo ga Čiburac. Uhvatio me je za kravatu i zapitao kakvi su mi to sitnoburžoaski prirepci? Umesto da mu odgovorim na konkretno pitanje, ja sam mu rekao da se *nosi u ...* i okrenuo mu leđa. "Pazi ti družo šta govoriš", viknuo je za mnom.

Godinu-dve kasnije, Čiburca su, kao pouzdanog omladinca, nekim poslom poslali u Ameriku. Posle mesec dana, iz te imperijalističke zemlje se vratio u besprekorno sašivenom sivom odelu, sa kravatom i sivim šeširo. I redovno se brija. Objasnio nam je da su mu tamo, u ambasadi, dali novac i nalog da se tako oblači jer on predstavlja Jugoslaviju i mora da izgleda pristojno.

Ipak, moram priznati da naši aktivisti nisu bili od onih opasnih. Kod nas nije bilo hapšenja, batinanja, a ni mnogo izbacivanja iz škole, što se u mnogim beogradskim školama dešavalo u to vreme. Nismo se osećali ugroženi i mogli smo se, pored učenja, baviti onim što mlade ljude u našim godinama zanima. A zanimalo nas je mnogo toga.

Zanimalo je mnogo toga i druge. U Školi smo morali popunjavati upitnike i odgovoriti na niz pitanja o našim roditeljima, njihovoj profesiji, mestu rođenja, o tome gde su proveli vreme nemačke okupacije i da li su bili u partizanima ili u nekoj drugoj vojnoj formaciji, a morali smo i da se izjasnimo o svom poreklu. Mogli smo napisati (podvlačenjem jednog od četiri ponuđena odgovora) da nam je poreklo *seljačko, radničko-proletersko, sitnoburžoasko* ili *kapitalističko*. Naši aktivisti su dobro kontrolisali šta ko piše i terali nas da upišemo ono pravo... Pri tom se već čulo da nije dobro biti sitnoburžoaskog porekla, a da je velika nevolja biti iz porodice kapitalista. Poneki nesretnici su se, u strahu, na konferencijama omladinskih organizacija, javno odricali svojih roditelja i tako zadobijali simpatije *odgovornih drugova*. Postepeno smo pretvarani u pokornu gomilu kojom je bilo lako manipulirati.

Mislim da se, u vreme kada sam pošao u Školu primenjenih umetnosti, zapravo nisam mnogo razlikovao od mojih vršnjaka. Možda jesam po mojim ranijim iskustvima, ali ona su pripadala nečemu što je bilo-pa-prošlo i, kao nepotrebno, bila su nekuda potisnuta. Kažem, potisnuta jer sam, ponekad, sanjao neku vrstu košmarnih snova sastavljenih od segmenata sećanja na ono što sam za vreme rata zaista doživeo.

Sanjao sam da se nalazim na *mestu sličnom (ili istom) izlazu iz beogradske železničke stanice i da me tamo legitimišu. Uspevam da prođem* ali neko počinje da me *progoni*. Ja bežim i, kada vidim da neću uspeti da umaknem, vadim *pištolj* u nameri da pucam na progonitelja. Situacija

---

⁹² Reithose: (nem.) Jahaće čakšire. Bilo je to vreme kada su mnogi aktivisti rado nosili kačket, jahaće čakšire i čizme. Da bi se videlo koliko rade za opštu stvar, bili su uvek pomalo neobrijani. Nisu jedino, podražavajući svoje uzore (crvene komesare) iz *bratskog Sovjetskog Saveza*, nosili mauzer o boku. Nisu jer, srećom, toliko mauzera kod nas nije bilo.

postaje kritična, jer ne uspevam da ubijem... *Municija nije ispravna*, neki meci su *manjeg kalibra*, a nekima je *čaura deformisana*. Tada sam se budio.

Reči i situacije koje sam napisao italikom predstavljaju deo mojeg stvarnog iskustva. *Beogradska železnička stanica* je zaista bila mesto na kome smo moja majka i ja prvi put *legitimisani*. Tu su, kada smo pobjegli iz Sopota, bile testirane naše falsifikovane isprave.

Jurili nas jesu, sve vreme okupacije, a mi smo *bežali*. One noći na salašu kod Ljubivoja, kada se neko šunjabo kroz kukuruz, ja sam, sticajem nekih okolnosti, imao jedan *pištolj, ali bez municije*. Detalj je nevažan pa ti ga u onih trinaest pisama, nisam ni spominjabo. A jedne druge noći, kod deda Radisava Krstića, kada su oni pijani četnici Voje Tribrođanina hteli da nas kolju (pa se predomislili i otišli da pitaju svog vojvodu), Radisavljev sin je, odmah po njihovom odlasku, doneo pušku i municiju. Pošto su nam životi od toga zavisili, brzo smo pregledali *municiju* (bila je iz Prvog svetskog rata) i pokazalo se da je nekoliko metaka *drugog kalibra*, a *nekoliko čaura deformisano*.

Frojd bi, možda, u pištolju bez municije video moj penis, u železničkoj stanici odnos prema materi, a možda i silu drugih stvari usmerenih na moje međunožje, ali ja, pored sveg uvažavanja nauke, mislim da je moje objašnjenje ipak prihvatljivo. Bilo kako bilo, taj san mi se, po završetku rata, u raznim varijantama često ponavljao, ali uvek sa ta tri ili četiri elementa. Snovi su prestali oko 1949. godine, kada sam intenzivno i dosta uspešno, počeo da se bavim sportom - planinarenjem, skijanjem, a dve-tri godine kasnije i kajakarenjem.

Sada, kada sam ti ovo napisao, počinjem da razmišljam: u prvih trinaest pisama sam ti pisao ono što si od mene tražio. Pisao sam ti sve što sam znao o našim korenima i o tome kako smo moja majka i ja preživeli Drugi svetski rat. Pisma koja sam nedavno opet počeo da ti pišem trebalo je da budu nastavak one priče, opis onog što sam radio (ili preživljabo) po završetku rata - dakle priča o meni. Pročitavši sada ono što u fotokopijama ovih pisama stoji, vidim da sam govoreći o sebi, mnogo prostora posvetio atmosferi i političkoj klimi koja je vladala u vreme moje mladosti. Nije bilo namerno ali možda je to ipak važnije od opisa kako sam učio ili kako sam se zaljubljabo. Ili je možda sve to pođednako važno da bi se razumelo i jedno i drugo.

Dakle, išao sam u Školu za primenjenu umetnost, mnogo crtao, Čitao mnogo, učio, družio se sa Acom i njegovim društvom, odlazio redovno u pozorište, na koncerte, svake nedelje sa Mihajlom odlazio na konjske trke (on me je uputio u tajne kladenja i džokejskih smicalica), išao sa devojkama u bioskop i na Kalemegdan, zaljubljabo se i verovao da će mi svaki dan doneti nešto novo, zanimljivo i uzbudljivo.

Kod kuće sam, iz nekih meni nerazumljivih razloga, bio drugačiji, ćutljiv, zatvoren i nekomunikativan. Sada mislim da roditelji, vrlo često, zaista nedovoljno poznaju svoju decu, možda upravo zbog toga što se ona u kući ponašaju drugačije nego izvan nje. Kakvi su to otpori tada u meni bili, zaista ne znam, a ne znam ni zbog čega se to i drugima u tim godinama dešava.

Prvu godinu mog redovnog školovanja ćinio je takozvani opšti tećaj na kome smo svi radili zajedno. Crtali smo, slikali, vajali, slušali predavanja iz nacrtne geometrije, istorije stilova i istorije umetnosti. Veoma mi je laskalo kada me je Marin Studin, koji nam je bio profesor vajanja, počeo

nagovarati da se opredelim za odsek vajarstva tvrdeći da za to imam dara. Odlučio sam: neću na slikarstvo ni na grafiku, nego na vajarstvo!

Majka je postepeno shvatala da moja škola nije nikakva priprema za Arhitektonski fakultet. Saznala je da idem u Školu za primenjenu umetnost, ali se s tim pomirila, jer je videla da, pored Škole, uspevam da polažem i ispite za gimnaziju i verovatno verujući da ću se, vremenom, ipak odlučiti za arhitekturu. O mojim namerama da studiram slikarstvo, grafiku i najzad vajarstvo, nisam joj govorio.

O primenjenoj umetnosti su u to vreme postojale čudne predstave. Po jednoj, tada dosta uobičajenoj definiciji, primenjena umetnost je "*zanatstvo oplemenjeno lepim*". Moje ambicije su bile veće i u to se nisu mogle uklopiti. Srećom, naši nastavnici su nam pružali mnogo više nego što je ta definicija predviđala. Bili su to obrazovani ljudi, predani svom pozivu i školovani u duhu Bauhauusa. Njihov rad je otežavala činjenica da su, pod pritiskom tada aktuelne ideologije, morali da nas usmeravaju na socrealizam i odgovaraju od *štetnih uticaja* secesije. Nama, koji smo tek učili da crtamo i slikamo, realizam (bez onog "soc") nije škodio. Naprotiv. Zbog čega je u to vreme secesija bila prokažena, teško je objasniti. Možda stoga što je, ne tako davno, prevaziđena novim umetničkim pogledima, a još verovatnije zbog toga što je, kao umetnost, nastala nastojanjima umetnika da se *oslobode tradicionalnih shvatanja* i da uđu u avanturu *istraživanja novih sredstava umetničkog izražavanja*. Nekakvo oslobađanje, pored partijskim shvatanjima određenog načina umetničkog izražavanja, bilo je krajnje nepoželjno, a istraživanja novih sredstava umetničkog izražavanja mogla su da povedu istim (ili sličnim) putevima kojima se umetnost u nekim drugim (nekomunističkim) zemljama kreće. Reč *secesija* imala je, tih dana, pogrdno značenje gotovo iste težine kao reči *trockizam*, *imperijalizam*, *kapitalizam* ili *impresionizam*. Naravno, predavanja su morala biti u duhu dijalektičkog materijalizma, a šta je to značilo, nikome od nas nije bilo jasno. Brzo smo shvatili da to nije bilo jasno ni našim nastavnicima, pa čak ni aktivistima. Dijalektički materijalizam je, u ono vreme, bio neka vrsta bauka kojim se svaka polemika sa aktivistima mogla završiti u njihovu korist jednostavnom frazom: "To nije u duhu dijalektičkog materijalizma, treba da proučavaš Plehanova."

Da bih pratio neku devojkicu do kuće ili da bih pokušao da je poljubim u parku, Plehanov mi nije bio potreban i ja ga nisam proučavao. Devojke sam pratio, ali samo do blizu kuće, da njihovi roditelji ne bi primetili. Roditelji su tada bili strogi. A ni u parku nisam bio uspešan. Sve dok...

Božana je bila najlepša devojkica u prvom razredu, a to je, u našim godinama, bilo važno. Za mene je bilo najvažnije to što mi se činilo da se ona rado druži sa mnom. Krsti, mom najboljem drugu (u tim godinama uvek imaš nekog najboljeg druga) činilo se da on ima iste izgleda kao i ja... Dogovorili smo se drugarski: pratićemo je do njene kuće naizmenično. Kome Božana prvo prizna da ga voli (a bili smo ubeđeni da ona mora voleti jednog od nas dvojice) i kome dopusti da je poljubi, onako izistinski, u usta, pobednik je. Onaj drugi će se povući.

Bacili smo paru ko će je prvo veče pratiti, a onda smo se svako veče smenjivali prateći je od Kalemegdana, gde nam je bila škola, do Senjaka, gde je stanovala. I udvarali smo se, ali naravno, svaki na svoj način. Krsta je imao lep tenor, znao je napamet sve popularne operne arije,

pevao joj je i ludirao se. Ja sam zaista zaboravio šta sam činio u nastojanjima da je osvojim (i dobro je što sam zaboravio), ali mislim da sam bio beskrajno dosadan. Ipak, posle desetak dana mi je Božana priznala (istina, na moje navaljivanje) da me voli. I tog je dana, posle izvesnog ubeđivanja, dopustila da je poljubim, onako *ljubavnički*, u usta, ali samo jednom, kao na filmu. Naravno, sutradan sam požurio da se vidim sa Krstom i da mu, po dogovoru, ispričam sve do detalja. Krsta se povukao, a ja sam, najзад, imao devojk!

U učionici nas je bilo mnogo. Nije bilo mesta za onoliko štafelaja koliko je nas bilo, a i pričalo se previše. Nas nekolicina - Krsta Andrejević, Vlada Trbojević, Voja Nedeljković, Vasa Mihić i ja - našli smo jednu praznu učionicu i dobili odobrenje nastavnika da tamo na miru crtamo. Dolazili smo u školu sat pre ostalih, ostajali smo duže, crtali smo dobro, čini mi se nešto bolje od većine, pa su našu sobu, pomalo pakosno, nazivali "soba genija". Niko od nas petorice nije bio genije, ali smo zaista radili mnogo i ozbiljno. Leti smo se Krsta i ja nalazili rano u jutro, odlazili na Kalemegdan i tamo slikali pejzaže, a uveče, posle škole, često smo išli na železničku stanicu. Tamo je, po čekaonicama, uvek bilo zanimljivih tipova za crtanje. Naravno, išli smo redovno u Narodno pozorište (na treću galeriju ili na "stajanje") i na sve koncerte na Kolarčevom univerzitetu. Pošto za ulaznice nismo imali novaca, naučili smo kako se "švercuje". Znali smo nekoliko načina, ali nam to, posle izvesnog vremena, nije ni trebalo - vratari su nas zapazili i nisu nam tražili ulaznice. Mislim da, bez preterivanja, mogu reći da su opera, dobre pozorišne predstave i koncerti postali deo našeg svakodnevnog života. Sa nama su, naravno, išle Božana, Maja i Ida.

Na premijere sam išao sa Cacom. Tada se nisam švercovao.

Božana i ja smo se *zabavljali* skoro ceo semestar. Na teoretskim časovima smo sedeli zajedno i u školi su smatrali da smo "par". Ponekad smo, posle škole, išli na Kalemegdan, pratio sam je redovno do tramvajske stanice na Slaviji, ili čak do blizu kuće. Ona je imala strogog oca i morala je da na vreme stigne kući.

Sada smem da priznam da je *vatra ljubavi* prema Božani u meni počela da se gasi posle nekih šest meseci. Možda to, u tim godinama, tako biva. Zaključio sam da je više ne volim i počeo sam razmišljati o "raskidu". Kako da joj saopštim! Patiće, slomiću joj srce...

Ispalo je sasvim neočekivano: jednog dana mi je Božana rekla da me ona više ne voli - pa sam ja počeo da patim. Patio sam jako i dugo, trajalo je to skoro mesec dana, a moralo je da prođe mnogo godina dok sam shvatio da je to i nije bila patnja nego povređena muška sujeta.

Uostalom, čini mi se da sam ti pisao kako sam, u to vreme, bio zaljubljen u dve devojke istovremeno. Srce mi je bilo široko, bilo je možda u njemu mesta i za više njih, ali one mene nisu htele. Kasnije ću ti ispričati i za onu drugu.

Nastava u školi je počinjala u 8 i trajala do podneva pa je, posle pauze za ručak, počinjala u 3 i trajala je do 6 ili 7 uveče. Primitili smo da neki učenici, na razne načine, ostaju u školi i onda kada su svi odlazili kućama. Neki su, kao slučajno, dugo spremali svoje stvari, pa zaostajali, drugi su odlazili u klozet i ostajali tamo neko vreme, bilo ih je koji su se vraćali po "nešto zaboravljeno", a i onih koji su se prosto krili po učionicama. Brzo smo shvatili da su to "partijci" (ili skojevci) i da tog dana imaju svoje sastanke. Ti sastanci su tada, i rekao bih još godinu - dve, bili tajni. Pravila predratne i ratne partijske konspiracije važila su dugo, mnogo duže nego što je to bilo potrebno.

Mi smo znali desetak aktivista: njihova imena sada više nisu važna. Većina ih je bila dve-tri godine starija od nas i isuviše zauzeta važnim sastancima da bi ozbiljno učila. Zanimljivo je da su ti aktivisti imali svoje devojke, takođe aktivistkinje, ali se mora priznati da su one bile vrednije. Uzgred budi rečeno, aktivistkinje su se, kad god su mogle, u oskudici koja je tada vladala, uniformno odevale: jakne nalik na muški sako, ravna suknja i cipele sa ravnom potpeticom. Kosa dosta kratka i ravna. Svaki znak želje za lepim ili ženstvenim odevanjem smatrale su (ili smatran je) sitnoburžoaskim. U ono vreme nije za njih bilo zgodno da se mešaju sa nepartijcima (ili nepartijkama). Mi smo mogli da se zabavljamo s kim god smo hteli.

Kad kažem "mi" mislim na sve one koji nisu bili aktivisti, dakle one koji tada nisu bili članovi partije ili Skoj-a. To nipošto nije značilo da smo svi "mi" bili reakcija, dakle protivnici režima, deca kulaka, kapitalista, ratnih profitera ili pripadnika neprijateljskih formacija u vreme rata. Bilo je među nama onih koje politika nije zanimala, bilo je onih koji nisu hteli, mogli ili umeli da glasno izražavaju svoju odanost Titu, Partiji i Sovjetskom savezu, a bilo je i onih koji takvu odanost zaista nisu osećali. Sve ove nedovoljno gorljive omladince, aktivisti su smatrali (i tretirali) kao nepouzdanu elemente, kao reakciju (kako se to tada zvalo), dakle na neki način kao potencijalne državne protivnike. Oni veštiji među nama svoju odanost iskazivali su u raznim stupnjevima i na razne načine (odgovarajućim nastupima na konferencijama, dugotrajnim aplauzom kada se pomenu Tito, Partija ili bratski Sovjetski, intenzivnim druženjem sa aktivistima, pa čak i povremenim dostavljajčkim aktivnostima). Posle izvesnog vremena, kandidovani su za Skoj ili Partiju i, koliko mi je poznato, većini takvih bilo je kasnije mnogo lakše da dobiju dobar posao, pa čak i neki rukovodeći položaj. Uostalom i mi, koji iz *higijenskih razloga* nismo hteli ili mogli da pravimo kompromise sa svojom savešću, postajali smo, vremenom i sasvim nesvesno, deo sive mase običnih građana koji su se ponašali onako kako je to režimu odgovaralo. Bili smo, sasvim neosetno, prevaspitani ili, bolje reći, nismo ni osećali kada i koliko smo prevaspitani.

Kada se pred nama nađe kada sa hladnom vodom mi u nju, bez velike nevolje, ne možemo i nećemo ući - ali ako je u kadi topla voda, problema nema. U toj toploj vodi, nećemo osetiti da je neko postepeno ispušta pa doliva hladnu - pa ćemo vremenom navići na veoma hladne kupke... Na sličan način smo i mi navikli na novi poredak - samo ta hladna voda nije svakome i uvek postepeno dolivana.

Zanimljivo je da su među onima koji su pružali otpor prevaspitanju po pravilu bili najobrazovaniji. Njih su nazivali *individualcima* i to je bila veoma nezgodna karakteristika. Nešto kao opomena pred izbacivanje. Izbacivanje iz *Narodne omladine*⁹³ automatski je značilo izbacivanje iz škole, a to opet, gubitak prava na karte za snabdevanje životnim namirnicama, ogrevom i tekstilom.

I evo sada, dovršavajući ovo pismo, shvatam koliko sam bio uvučen "u mašinu" a da toga nisam bio svestan! Dobro znam da ta mašina punih pedeset godina nije prestajala da radi. Ona i sada radi, muzika koju moramo slušati je nešto drugačija, ali uvek veoma vešto izabrana: uostalom i ti se sećaš Gazimestana, Cankarjevog doma, tremutka kada je kod nas isključena ponešto zastarela muzika komunističke partije, pa ta ista svirka preko noći proglašena muzikom

---

⁹³ Narodna omladina je bila organizacija u koju su, obavezno, morali biti učlanjeni svi srednjoškolci.

socijalističke partije, zatim teorije o nebeskom narodu, priče o tome da je ceo svet protiv nas - i svega ostalog. Bilo je malo onih koji su se usudili glasno da sumnjaju u to i da veruju u nešto drugo.

Dvadeset prvo pismo

Beograd, 27. novembar 1997.

Rođeni,

Prošlo je pedeset godina od vremena koje ti opisujem. Mnogo toga je već zaboravljeno. Ja pamtim, ali se pitam - čemu pisati o nečemu što je prošlo? Ili, ovde kod nas još nije baš sve prošlo...

Bombardovanje i ulične borbe učinile su da gradskog saobraćaja 1944. i 1945. godine u Beogradu takoreći nije bilo. Saobraćaj je bio ograničen na svega nekoliko linija. Ne pamtim baš sve, ali se sećam da je tramvaj broj 2 i onda radio na trasi sadašnje „dvojke“, a od Kalemegdana do Slavije radio je tramvaj broj 1. Sećam se da je nekadašnji tramvaj broj 14, koji je išao od Terazija do Zemuna, vozio sa prekidom kod Savskog mosta, koji je bio porušen. Ta je linija posle ukinuta.

Da bih sa Pašino brda stigao do Škole, koja se nalazila u sada najstarijoj zgradi Fakulteta primenjenih umetnosti, onoj blizu Kalemegdana, ispod konaka knjeginje Ljubice, morao sam ići pešice do Slavije, a onda sam mogao da se vozim tramvajem. Uveče, posle časova, vraćao sam se kući na isti način.

Istim putem išla je i Tanja, učenica druge godine arhitektonskog odseka moje škole. Stanovala je takođe na Pašinom brdu, desetak kuća dalje od mene. Mnogi su je smatrali lepšom od Božane – u stvari, njih dve su bile veoma različite: Božana, izrazita crnka, bila je najviša devojka u školi, a Tanja, srednjeg rasta, nordiski svetle kose i puti, imala je u svom ponašanju nešto neulovljivo, nešto tipično rusko. Roditelji su joj bili Rusi, emigranti. I kao što možeš pretpostaviti, činjenica da je bila odličan đak, godinu-dve starija od mene, predmet uzdaha mnogih u školi i različita od Božane, učinila je da se i ja počnem zanimati za nju, još u vreme dok sam bio Božanin par. Izvesnu poteškoću za druženje predstavljala je činjenica da je Tanja bila gluva i da je zbog toga, ne mogući da kontroliše svoj glas, govorila dosta nerazumljivo. Krstu to nije smetalo: kad god bi se sreo sa njom, zauzeo bi opersku pozu i počeo da peva: "Ja ljublju vas Tatjana"⁹⁴. Tanja bi ga samo prezrivo pogledala i otplovila bi dalje.

Ja nisam umeo da pevam, ali...

Vraćajući se uveče iz škole, desilo se da sam nekoliko puta išao sa grupom učenika u kojoj je bila i Tanja. Grupa se usput razilazila, pa smo Tanja i ja, od Slavije do Pašino brda išli sami. Tanja je odlučila da me nauči azbuci gluvonemih, onoj koja se "govori" jednom rukom. Za jedno veče, savladao sam sva slova a za dve ili tri večeri, sam navikao na njen način govora i naučio da se vrlo brzo sporazumevam sa njom.

---

⁹⁴ Ruski: Tatjana, ja vas volim. Poznata arija iz opere "Evgenije Onjegin".

Neke devojkice iz Tanjinog razreda, pakosno su me opominjale: „Ima ona momka, opasan je. Čuvaj se.“ Tanja je volela da se vraća kući u mom društvu, a ja nikakvog momka nisam primećivao. Ona je, za svoje godine bila vrlo obrazovana, umela je da mi, na veoma duhovit način, opisuje naše nastavnike i priča o onome što ću tek učiti u Školi. Često smo, kad je bilo lepo vreme, uveče - pre rastanka - šetali Pašnim brdom i dugo razgovarali. Danas nisam sasvim siguran da je moje interesovanje za Školu bilo pravi razlog za naše šetnje. Mislim da je ona o tome nešto više znala jer me je jedno veče sasvim iznenada poljubila, rekla mi: „budalo“ i ušla u svoje dvorište.

Iznenaden, neko vreme sam šetao između njene i moje kuće i razmišljao: zašto me je poljubila i to baš u usta, zašto svaka devojkica ljubi na drugi način, zbog čega mi je rekla da sam budala i uopšte... Onda sam ogladneo i otišao kući. O mojim iskustvima sa Tanjom nisam pričao ni babi ni tetki.

Tanjin postupak je bio dovoljno jak razlog da, od te večeri, redovno posle škole zajedno idemo kući. Tanja mi više nije govorila da sam budala, čak me je upoznala sa njenom mamom i tetkom, a počela je i da dolazi kod mene. Zajmili smo knjige i pribor za crtanje - to se, u tim godinama, tako radilo. Ja sam Tanju upoznao sa mojima i moja baba je bila zabrinuta. Čuo sam je kako u susednoj sobi govori majci i tetki: „Šema Israel⁹⁵, samo bi nam to trebalo, da po kući idu i govore rukama. Toga u našoj porodici do sada nije bilo“

Naše druženje nije prošlo nezapaženo u školi. Nisu nas smatrali parom, ali su opomene onih pakošnjara učestale. Pominjale su nekog Stamenka. Upitao sam Tanju, a ona je samo slegla ramenima. Smatrala je da o tome uopšte nije vredno govoriti. Ipak, kada se jednog dana u školi pojavio jedan grmalj surova lica, u dugačkom kožnom kaputu, Tanja me je opomenula da ćemo se vraćati kući zajedno samo onda kada on nije u Beogradu. Bila je šarmantno zagonetna, meni stvar nije bila jasna a grmalj je srećom mnogo vremena provodio negde *na terenu*, van grada. Krsta se pakosno smejavao i pevao mi je jednu poznatu ariju iz Seviljskog berberina⁹⁶.

Mene cela stvar nije mnogo potresala. Lepotica iz šupe, pa Cica, Božana, Tanja - sve su bile različite a i moja iskustva sa njima su bila različita. Istina, uvek samo do granice, takva su tada bila pravila. A i gde je ta granica bila, određivale su devojkice. Dečaci moje generacije su dugo verovali da samo *kurve* prelaze tu granicu.

Kada je Stamenko bio u Beogradu, posle škole sam šetao sa Krstom ili sa Acinim društvom. Išli smo u pozorište i na koncerte, udvarali se devojkama, razgovarali o umetnosti i izmenjivali iskustva. Naročito iskustva vezana za žene.

Ali nisu sva moja interesovanja bila usmerena samo na žene. Družeći se sa Tanjom i nekoliko pakošnjara sa druge godine, upoznao sam i Zvonka Vebera, koji je bio najbolji đak na arhitektonskom odseku. Veoma elokventan, znao je da nas općini svojim znanjem - o svemu. Dobro je poznavao razne zanate, bio je odličan crtač, kaligrafista, slikao je bolje nego većina sa slikarskog odseka i bio je zapravo jedan od najboljih u školi. Iznenadio se kada je čuo da nameravam da idem na vajarski odsek i rekao mi je nešto što sam zapamtio: ...“Kao vajar, celog

---

⁹⁵ Prve reči jevrejske molitve: Čuj Izraelu... Nešto kao: Gospode Bože!

⁹⁶ La donna e mobile (italijanski: žena je varljiva).

života ćeš vajati - ženske i konjske guzice - i ništa više.“ I dodao je da ću, ako se odlučim za arhitektonski odsek, pored arhitekture, moći da se bavim i scenografijom, grafikom, pa i slikanjem, samo ako budem hteo.

Moram priznati da me je pokolebao.

Sada, posle toliko godina, znam koliko su mladim ljudima nejasni putevi kojima će se kretati kad završe školu. I znam koliko im je, uopšte, nejasno kojim putem treba da pođu. Pojam „baviti se umetnošću“ ili samo „biti umetnik“ vrlo je privlačan, ali kojom umetnošću, kako se to radi, kako se uči umetnički zanat, a kako se kasnije postaje stvarno umetnik - sve su to stvari o kojima se, u tim godinama ništa ne zna. Sada znam da ni ja to onda nisam znao. I znam da to ni moji školski drugovi nisu znali. Čak ni na prvoj godini Škole za primenjenu umetnost.

Ipak, većina nas je radila zdušno.

Sada, kada stvari posmatram sa vremenske distance od pedeset godina, nameću mi se neki zaključci koji znam da nisu novi, ali ne mogu a da ih ne zabeležim. Rekao sam: „većina nas je radila zdušno“. Crtali smo, slikali, vajali i učili. I, većina nas je završila školu i nastavila je studije na Akademiji primenjenih umetnosti, a neki su kasnije postali i veoma uvaženi profesori te visoke škole.

Zanimljivo je da su oni koji su potekli iz manje obrazovanih sredina (a ti su, uglavnom došli iz unutrašnjosti) i skromnijih materijalnih mogućnosti, pokazali veću upornost u radu i nastojanju da se afirmišu, ali su, po pravilu, ostalu uskraćeni u pogledu obrazovanja. A bili su, u svakom pogledu, borbeniji i prodorniji. Naučili su umetnički zanat, mnogi su postali ugledni umetnici, govore umno, učeno i znaju puno citata, ali u suštini nikada nisu postali pravi intelektualci.

Močvara koja se nalazila između Beograda i Zemuna bila je još pre rata nasipana peskom koji je, iz Save, vadio jedan veliki bager-kašikar. I već pre Drugog svetskog rata je, na levoj obali Save, nasuprot beogradskog pristaništa, bilo izgrađeno Sajmište sa svojim paviljonima, koje su, krajem 1941. godine, Nemci pretvorili u koncentracioni logor. Od tog Sajmišta do Zemuna bilo je nekoliko kilometara netom isušene i peskom nasute močvare na kojoj su posleratni političari odlučili da izgrade u Novi Beograd.

Mislim da je izgradnja Novog Beograda počela godinu dana pre nego što sam pošao u Školu. Naravno, opet su organizovane dobrovoljne omladinske radne brigade koje su radile na raščišćavanju terena, postavljanju betonskih šipova i ostalim pripremnim radovima na tom velikom gradilištu. I kada smo završili prvi razred, većina mojih školskih drugova i drugarica se prijavila da deo letnjeg raspusta provede na akciji. Samo nas nekolicina nije. Krsta i ja - zbog problema sa plućima. Lekar nam je to najozbiljnije zabranio. Ispostavilo se da ja imam *infiltrat* (u lekarskom nalazu je pisalo *TBC disseminata discreta*) ali meni nije bilo jasno šta je to, zbog čega se moja majka toliko uzbuđuje i zašto mi, svako jutro, daje žumance sa šećerom i neke vitamine.

Božana mi se žalila da je već prvog dana na radnoj akciji, čupajući korov i koprive, zaradila plikove na rukama. Sledećeg dana je ponela rukavice, ali joj nisu dali da ih nosi: potrebno je da se oslobodi tih sitnoburžoaskih navika. Sličnu priču mi je ispričala i moja majka, sećajući se kako je to bilo u Budimpešti u vreme Bele Kuna. Ipak, mislim da je na našim radnim akcijama za mlade

ljude bilo zanimljivo: bilo je tu i oduševljenja, radnog elana, lepog druženja, romantičnog sedenja kraj logorske vatre, a i izvesne slobode u odnosu na tada uobičajenu kućnu disciplinu.

Ubrzo su organizatori omladinskih radnih akcija učenike i studente umetničkih škola (ali i one sa sklonostima za te aktivnosti) počeli izdvajati u posebne ekipe. Stvarane su razne sekcije: dramske, folklorne, likovne itd. Likovnjaci su, već prema svojim sposobnostima, na ogromnim transparentima crtali portrete naših i sovjetskih rukovodilaca; po spoljnim zidovima baraka-spavaonica slikali su scene na temu obnove i izgradnje; ispisivali su mnogobrojne parole koje su najčešće počinjale sa *Živeo*... a u slobodnom vremenu su crtali brigadire u radu ili njihove portrete. Oni sa muzičkih škola i akademija svirali su ili su uvežbavali horove, a neki, za to obdareni, recitovali su ili pripremali skečeve u stilu poezije Majakovskog, Radomira Zogovića ili kratkih priča Branka Ćopića.

Sve to znam, nažalost, samo po pričanju onih koji su na tim akcijama bili, po onome što sam o tome čitao u novinama ili viđao na filmskim žurnalima koji su obavezno prikazivani u bioskopima, pre svakog filma. I tu su prikazivani, naravno, naši najviši državni (i istovremeno, partijski) rukovodioci kako obilaze gradilišta, razgovaraju sa brigadistima, rukuju se sa njima i čestitaju im na radnim uspesima... Brigadisti su se borili za zvanje udarnika a brigade za prelazne zastavice. Oduševljenja je bilo mnogo, ali meni, koji sam sticajem okolnosti to posmatrao sa strane, mnogo toga nije bilo sasvim blisko. Rad da, druženje takođe - ali ona euforija, ono preterano bučno iskazivanje oduševljenja, ono uzvikivanje parola koje obavezno požinju sa *Živeo* ili *Dole*, bili su mi, ipak, apsolutno strani. Ja nikako nisam mogao razumeti i prihvatiti razloge ili potrebu da, na mitinzima, po petnaestak minuta vičem *Živeo* Titu, Staljinu, Komunističkoj partiji Jugoslavije, bratskom Sovjetskom Savezu, Rankoviću, Kardelju, Đilasu, Centralnom komitetu partije, Moši, SKOJ-u ...

I možda se, upravo zbog toga, zbog izvesne uzdržanosti i neke vrste skepse, nisam *izgradio* u jednog od mnogih kadrovski *proverenih drugova* kojima je rukovodeća budućnost osigurana. Nikada zbog toga nisam žalio. Naprotiv. Smatrao sam da moj posao nije da budem skojevac-konferencijaš, nego da treba da učim (kasnije i da studiram), da bih nadoknadio ono što sam zbog rata propustio, i da ću tako kasnije, kad završim studije i postanem nekakav stručnjak, moći da budem od koristi svojoj okolini. I ako se radilo o izgradnji zemlje, o izgradnji socijalizma, verovao sam da ću, učeći dobro, biti najkorisniji.

Prvu godinu sam završio sa vrlo dobrim uspehom. Došlo je leto. Većina mojih školskih drugova je otišla na radnu akciju, neki su se vratili kući na selo, a nas nekolicina smo ostali u Beogradu i nastavili druženje odlazeći zajedno u pejisaž: u Topčider, na Avalu ili na Kalemegdan. Crtali smo ili pravili akvarele. Sa Milom Dimitrijevićem sam se često viđao na koncertima ili, posle škole, na trasi od Kalemegdana do Terazija. Taj deo Knez Mihailove se uveče pretvarao u korzo, šetalište mlađe generacije. I tu, na korzou, Milo me je opet nagovorio, ovog puta da idemo na kupanje. Zahvaljujući njemu, upoznao sam kupalište kod „Šest topola“. Nalazilo se tačno na mestu sadašnjeg Sajma. Bila su tu tri kupatila: „Opštinsko kupatilo“ koje je moglo da primi oko 1.000 kupača; pedesetak metara nizvodno bilo je „Smiljevo“, jedan lep drveni splav obojen zeleno, sa dva bazena za neplivače i kabinama (za oko 150 - 200 kupača) i oko 100 metara

nizvodno još jedno, mislim da se zvalo „Signal“, koje je moglo da primi oko 2.000 kupača. Na „Opštinsko“ su dolazili porodični ljudi, dolazili su i moji vršnjaci; po našem sudu, dolazio je pristojan svet. Na „Smiljevo“ su dolazili stari beograđani, oni koji su se tamo kupali još pre rata. Neki od njih su imali kabine zakupljene za celu sezonu. Kabine nisu bile jeftine, ali ako bi se nas dvoje-troje udružilo, cena nije bila veća od ulaznice za „Opštinsko“. Udruživši se, dolazili smo jeftino do kabine, a onda bi se u nju, sa svojom odećom, obavezno natrpalo bar još petoro-šestoro... Na „Signal“ je, iz nekih razloga, dolazio neki drugi svet, nedavno pristigao u grad, svet koji se od nas razlikovao svojim zavičajnim akcentima i odsustvom osećaja za red i čistoću na plaži.

Prvih nekoliko puta sam morao (na moju sramotu) ići sa majkom. Ona je bila dobar i veoma izdržljiv plivač i smatrala je da je reka opasnija za one koji nisu dobri plivači, nego za neplivače. Ja sam naučio da plivam za vreme rata, pod dosta neobičnim okolnostima. Počelo je to dok smo, 1942. godine bili u Krepoljinu. Ti znaš da su Krepoljin držali Dražini i da je, jedno vreme, jedan manji deo njihovog odreda bio „legalizovan“ kod Nemaca. Kad bi Nemci trebalo da prođu kroz Krepoljin (a to su nam uvek na vreme javljali iz Gornjaka), većina četnika se sklanjala, a ostajali su samo oni legalizovani. Majka i ja smo se uvek sklanjali. Jednom smo se, saznajući da će Nemci prolaziti, priključili onom delu odreda koji je, sklanjajući se od njih, išao u obližnje selo Ribare. Išli smo dolinom rečice Mlave koja se, nabujala od nedavnih kiša, izlila iz svog korita i razlila dobrih 80, možda i 100 metara u širinu. Kada je trebalo da je pregazimo, pokazalo se da jedan deo četnika ne zna da pliva. Ni ja nisam znao plivati. Bilo je oblačno i ne baš toplo. Poskidali smo odeću, vezali je u bošče i zagazili. Svaki neplivač se držao za po jednog plivača. Moj plivač mi je objasnio: ako naiđemo na dublju vodu, treba da se čvrsto držim za njegova ramena i da udaram nogama po vodi.

Reku smo pregazili hodajući. Najveći deo je bio dubok jedva do kolena, samo na jednom delu je bila nešto dublja. Čim sam stigao na drugu obalu, odlučio sam: moram naučiti da plivam. Shvatio sam da plivanje ponekad nije samo zadovoljstvo ili sport, nego i način da pređeš reku, da se spaseš, ako si u opasnosti.

Pošto u homoljskim planinama nema vode u kojoj se može plivati, prilika za to mi se ukazala tek u leto 1944. godine. Bili smo tada iznad sela Izvarica (vidi moje pismo od 2. maja 1992). Tumarajući po okolini, naišao sam na jednu oveću vrtaču ispunjenu vodom. Mislim da je imala oko tridesetak metara u prečniku. Od seljanki sam saznao da je kao nekakav izvrnut šešir: po obodu njena dubina je oko jedan metar (tu su one, kada za to dođe vreme, potapale lan i konoplju), a onda iznenada počinje dubina. Verovale su da nema dna. Nagovorio sam majku i ona me je učila da plivam u onom plićem delu. Možeš zamisliti kako smo izgledali: majka nije imala kupaći kostim, nego nekakvu dugačku košulju. Ja sam bar imao gaće. Trebalo mi je desetak dana da se opustim i savladam neprijatan osećaj, zapravo strah da ću potonuti, a onda je sve išlo lakše. Dva puta sam se dobro napio vode ali - naučio sam da plivam prсно i da se odmaram na leđima. Vrtaču sam preplivavao po nekoliko puta bez napora.

Ali, posle ove *istorijske digresije*, da nastavim priču. Moja majka je izjavila da ne smem plivati Savom bez nje sve dok ne dokažem da dobro plivam. Nekoliko dana smo plivali blizu obale zajedno, pa kad je procenila da ću moći, zamolila je jednog poznanika koji je imao

čamac da joj pomogne. On je polako veslao, majka je plivala naporedo sa čamcem, a ja sam plivao između njih. Tako smo prešli reku i odmah se vratili. Čamdžija mi je čestitao, a majka, sva ponosna, poljubila i rekla da, ubuduće mogu da idem sam na kupanje. Objasnili su mi šta treba da radim ako me uhvati grč ili ako naiđem na vir.

Grč nije opasna stvar, nego panika koja ga prati. Lezi na leđa i trljaj „zgrčeno“ mesto. Proći će. Virovi ne gutaju ljude, nego opet panika. Udahni vazduh i pusti neka te povuče: zaneće te malo, možda i nešto više i izbacije te, isplivaćeš lako. Nemoj se otimati vodi, nemoj uzalud trošiti i gubiti snagu... I nemoj odmah, dok si vruć, skakati u vodu. Prvo se pokvasi, pričekaj malo, pa tek onda plivaj.

Posle toga sam mogao sa svojim društvom preplivavati Savu. I nisam se više morao stideti što idem sa mamom.

Sava je tada bila čista. Mnogobrojnih leševa, koji su za vreme i odmah posle rata, plutali rekom, više nije bilo. Na Savi, prvih desetak godina nije bilo ni industrije koja je zagađivala vodu. Dolazili smo rano ujutro, pre nego što bi kupatilo počelo da prima kupače, a odlazili smo pošto sunce zađe. Uveče je zapravo bilo najlepše. Većina kupača je, pred zalazak sunca, odlazila kućama, voda je onda bila najtoplija, a plaža samo naša. Hranu smo donosili od kuće. Nosio je šta je ko imao, pa smo to posle delili: hleb namazan mašću, posoljenom pa posutom alevom paprikom, ili hleb, sir, paradajz i luk. Ponekad smo zajednički kupovali lubenicu i jeli je dobro ohlađenu u reci. U to vreme smo dobijali Unrinu pomoć u hrani; naravno, na tačkice. Bili su to obroci namenjeni američkim trupama koje su se borile na Pacifiku. U zgodnim kartonskim kutijama (približno 6 x 12 x 22 cm.), obojenim maskirnim bojama. U njima su bile u vosak potopljene, druge nepromočive kartonske kutije. Po bojama su se razlikovali obroci za doručak, ručak i večeru, a svi su oni bili odlični, hranljivi i ukusni. Ta vojnička sledovanja su bila veoma zgodna za naše letnje obroke. Neki naši susedi na Pašinom brdu nisu hteli da jedu tu hranu i donosili su je meni. Nisu mogli da shvate kako mogu jesti slatku svinjetinu sa suvim grožđem, slani keks, mlevene suve smokve, šljive i urme mešane sa bademima i orasima, puding od šljiva i slične stvari. Vodu smo pili iz reke. Bila je zaista čista.

Bili smo složna družina, približno pođednake izdržljivosti i plivačke veštine. Preplivavali smo reku ili bi se zakačili za neki brod ili šlep i tako putovali uzvodno sve do Ostružnice, pa onda plivali nizvodno. Bilo je sa nama i nekoliko devojaka koje, budući da su spadale u našu družinu, nisu bile tretirane kao različite po polu. Tu na splavovima, Milo i ja smo, ponekad, bili u prilici da krišom pravimo dobre krokije kupača i kupačica.

O svojim ratnim iskustvima nisam nikome pričao, mislim da sam ih počeo zaboravljati. Jedino što mi se čini da je imalo nekakve veze sa tim vremenima bila je velika želja da naučim da skačem u vodu. Nije mi bilo stalo do lepih figura ni do zadivljenih posmatrača: želeo sam da naučim da skačem sa svake visine, na glavu, pobočke ili na noge, da u slučaju potrebe mogu da pobeegnem iznenadnim skokom u vodu. Brzo sam naučio da skačem i o tome kasnije, nisam ni razmišljao.

Nekako u to vreme sam ponovo sreo Roberta Najmana⁹⁷. Odeven u novu englesku uniformu, pravio se pomalo važan i tajanstven. Rekao mi je da je ratovao, ali je izbegavao da mnogo govori o tome. Dolazio je kod mene u Varvarinsku ulicu gotovo svakog dana... Pričao mi je o cionizmu, nagovarao me da idemo u Palestinu i da se tamo borimo za stvaranje *naše*, jevrejske države. Uopšte ga nisam razumeo.

Ja sam imao svoju zemlju, svoju državu, onu za koju se još moj otac borio na solunskom frontu, Osećao sam se Jugoslovenom, ili još pre Srbinom i nije mi bilo jasno šta bih tražio u zemlji koju su moji preci napustili pre oko 2.000 godina. To mi je izgledalo isto tako neopravdano kao kada bi recimo, Srbi odlučili da se vrate u Galiciju, odakle su, po nekoj teoriji, Sloveni došli u ove krajeve. One godine provedene pod obroncima Kosmaja i kasnije u Homolju učinile su da ovu zemlju osećam kao apsolutno svoju. Jevrejstvo mi je bilo daleko: religiozan nisam bio, a grozio sam se pomisli na milione Jevreja koji su pokorno odlazili u logore, pa isto tako pokorno i u gasne komore. Tada sve to još nisam razumeo.

Pričao mi je Robert da postoje neke tajne u koje bi mogao da me uvede ako bih pristao da odem u Palestinu sa njim, zapravo sa nekom njegovom grupom. Pošto nije uspeo da me nagovori, poverio mi se: on će za koji dan otići. Ako se ponedeljak ne pojavi, znači da je otputovao. U ponedeljak se, naravno pojavio, dolazio je gotovo cele nedelje, pa bi mi u subotu opet poverio da će na put... Trajalo je to više od mesec dana i kada sam već bio siguran da je njegova priča o Palestini samo plod njegove veoma razvijene mašte, on je nestao.

Godinama sam se, bez uspeha, raspitivao o njemu. Možda je nestao u grupi onih mladih ljudi koji su se ilegalno prebacivali u tadašnju Palestinu, pa ih Arapi ubijali već na samoj obali ili među onima koji su stigli brodom „Kalanit“ i posle tri dana izginuli na latrunskim poljima.⁹⁸ Imena većine takvih se ne znaju.

Čini mi se da je upravo pred početak nove školske godine (1948/49) Mihajlo saznao da će biti nacionalizovane sve privatne radnje u gradu. Više puta me je zvao da dođem, da povedem najbolje drugove i da uzmemo sve što nam od pribora za crtanje bude trebalo. Da ne odnesu mangupi. Nisam otišao jer, kao i mnogi drugi, nisam verovao u mogućnost da do nacionalizacije dođe, a bilo me je i sramota. Bilo bi to nešto kao lešinarenje. Ipak, kratko vreme posle toga, šetajući oko podne sa Krstom Knez Mihailovom ulicom, naletih na Mihajla koji je bio vrlo uporan: odveo nas je u radnju i rekao da razgledamo, odaberemo i nosimo. Uzeli smo po jedan lenjir (još ga čuvam), dve table za crtanje, akvarele i grafos pera. Mihajlo je izdvojio još neke stvari koje je smatrao da će nam trebati, ali mi više nismo mogli da poneseo. Po njih ćemo doći sledećeg dana u podne.

Sutradan su sve privatne radnje (izuzev piljarnica) bile zapečaćene i oduzete.

Novu školsku (1948/49) godinu sam dočekao sa velikim nestrpljenjem. Ponovo u Školi, ovog puta već na odseku, arhitektonskom! Odsek je vodio arhitekt Jovan Korka. On nas je veoma vešto uvodio u osnove projektovanja nameštaja i enterijera, a istovremeno nam je predavao i

⁹⁷ Robert Najman je, pre rata, stanovao u Francuskoj ulici, desetak kuća udaljen od mene. Išli smo zajedno u školu, ali je on, pred rat, zato što je Jevrejin, po tzv. „Koroščevom zakonu“, izbačen iz prvog razreda gimnazije.

⁹⁸ Videti: D.Lapierre i L. Colins, *Jerusaleme, Jerusaleme*, Globus, Zagreb, 1977. Tamo se govori o sudbini mladih ljudi pristiglih brodom „Kalanit“ iz raznih zemalja istočne Evrope.

nacrtnu geometriju. Zahvaljujući profesoru Korki, ali i „aždajama“, pa Tanji i Zvonku, svega jedan razred starijim od mene, ulazio sam u tajne rukovanja lenjirom i šestarom. Profesor Krekić nas je upoznao sa stilovima u arhitekturi, Jefta Perić i Predajević su nas učili crtanju i slikanju, gospođa Kolarić nas je nadahnuto uvodila u osnove istorije umetnosti, a profesor Bruno Krišćinski nas je učio kako se slika akvarelnim bojama. Vodio nas je u obližnje ulice ili na Kalemegdan i puštao da radimo obilazeći nas povremeno. I uvek je, na početku, bio veoma zadovoljan onim što bih uradio, čak je zvao ostale učenike da dođu i vide kako se radi akvarel. Nastavljao sam ponosito ali, na kraju - nije valjalo. Nisam umeo da se zaustavim na vreme i akvarel je bio „izmučen“ do te mere da se mogao baciti.

Mislim da je u mnogo čemu, a naročito u umetnosti, bitno da se oseti gde je granica, da se zna mera. I da je bolje zaustaviti se trenutak pre nego trenutak kasnije. Ja to tada nisam umeo.

Te 1948. godine smo saznali da će se Škola ugasiti, a da će, umesto nje, biti osnovana Akademija primenjenih umetnosti. Nije nam to bilo sasvim jasno, ali su se stvari ubrzo zatim razjasnile: pojavio se Branko Šotra, akademski slikar, prvoborac, potpukovnik dotadašnji načelnik Doma armije u Beogradu. (Tada je potpukovnički čin bio više nego sada kod nas generalski. Generala je bilo svega nekoliko desetina, a pukovnički činovi nisu tako lako dobijani kao danas.)

Šotra je sazvao sastanak i bio je vrlo kratak. Osniva se Akademija, on je rektor, dobio je partijski zadatak da nas, ovakve kakvi smo, dovede u red i on će to učiniti. Imao je on u ratu i težih zadataka pa ih je izvršavao... I odmah je odredio: nastava počinje u 8.00, ali svi moramo najkasnije u 7.55 biti na svojim mestima potpuno spremni za rad. Nastavnici takođe. Svako odeljenje će imati svog dežurnog koji će u 7.55 dežurnom Akademije predati raport o brojnom stanju. U 8.00 se zaključavaju ulazna vrata i niko ne može ulaziti niti izlaziti iz zgrade. Dežurni Akademije predaje u 8.00 rektoru raport sa izveštajem o brojnom stanju prisutnih i imenima izostalih. Za tri izostanka gubi se semestar. Sve to važilo je kako za nove studente Akademije, tako i za nas koji smo još bili učenici Škole za primenjenu umetnost.

Prošlo je svega nekoliko dana i Šotrin red je zaveden. Sve odvijalo onako kako je on naredio. U hodniku Škole je stajao dežurni sa crvenom trakom na rukavu i knjigom raporta i samo za vreme odmora se moglo izići u hodnik, ići u klozet, uzimati čista voda za akvarel, ulaziti u zgradu. Bili smo nezadovoljni tim, za nas novim, poretkom koji se nikako nije uklapao u naše predstave o tome kako treba da izgleda umetnička škola ili akademija.

Prošlo je mnogo godina dok sam shvatio da je Šotra bio u pravu kada je odlučio da nam usadi radne navike, ali da je to u početku činio na isuviše kaplarski način.

Visok, jednostavno ali elegantno odeven, sa inostranim cipelama koje su imale debeli gumeni don, Šotra se bešumno kretao hodnikom i iznenada upadao u učionice. Morali smo biti na svojim mestima i raditi. Kontrolisao je i nastavnike, i oni su morali dolaziti na vreme. U našu arhitektonsku klasu je dolazio ne skrivajući svoju netrpeljivost: govorio nam je da smo banda⁹⁹ i plemićko gnezdo koje će on, bude li ustrebalo, lako razjuriti. Nije nam bilo jasno zbog čega se tako ponaša prema nama. Sada znam: informacije o đacima i studentima on je dobijao od aktivista, a na arhitektonskom odseku su, uglavnom, bila deca iz pristojnih, beogradskih, građanskih,

---

⁹⁹ Pogrdan naziv kojim su, za vreme rata, partizani nazivali četnike.

porodica, i samo jedan je bio član Partije, pa i on nije bio dobar aktivista. Na drugim odsecima je pouzdanih bilo mnogo više¹⁰⁰.

Profesor Korka je ubrzo bio uklonjen iz Škole. Uklonjen je jer je bio gospodin: lepo se ponašao i odevao, nije se uklapao u manire koje je novo vreme nalagalo... Srećom, otišao je u Sarajevo gde je, zbog svoje stručnosti odmah nastavio da radi kao profesor na Tehničkom fakultetu.

Ne bih umeo reći zbog čega me je gospođa Kolarić, naša nastavnica istorije umetnosti odabrala da joj asistiram prilikom predavanja: radio sam na epidijaskopu, projektujući, kada je trebalo, reprodukcije kojima je ilustrovala svoja predavanja. Ona nam je bila razredni starešina, a vodila je istovremeno i školsku biblioteku. Mada nisam uvek imao najviše ocene, čini mi se da su me nastavnici svrstali među bolje učenike. Profesor Korka je mene i još nekolicinu zadužio da pomazemo onima koji su nacrtu geometriju teže shvatali. Bio sam dobar učenik, ali su me omladinci-aktivisti svrstali u grupu onih koje nisu smatrali naprednim. Teško je reći po kome su ključu određivali ko jeste napredan, a ko nije. Danas mislim da je sama činjenica da sam rođen od oca arhitekta za njih bila dovoljna da budem svrstan u manje podobne. Može biti (a i verovatno jeste) da je školska omladinska organizacija cenila i mišljenje onih iz omladinskog doma na Pašinom brdu ili karakteristiku naše ulične sekretarice. Sada, kada se prisećam svega, zaključujem da su uvek smatrani podobnijim oni koji su potekli iz siromašnijih ili manje obrazovanih porodica i oni koji su došli iz unutrašnjosti. Zanimljivo je prisetiti se (sada) da je među nama koji smo redovno išli na koncerte, u pozorište, koji smo razmenjivali knjige i često veoma vatreno diskutovali o njima bilo zaista malo aktivista. I čini mi se da ih nije bilo mnogo među najboljim studentima.

Ako se i nisu bavili strukom, onim radi čega su, valjda, i bili u Školi za primenjenu umetnost, bili su te 1948. godine veoma aktivni u drugim oblastima, nama običnim đacima nedostupnim i nepoznatim. Primetili smo da sve češće imaju tajne sastanke, a i školske konferencije su bile sve češće. Pojedini đaci su kritikovani zbog malograđanštine, zbog nedovoljnog angažovanja, individualizma ili formalističkog pristupa struci. Nama nije bilo jasno šta to zapravo znači jer su najčešće kritikovani upravo dobri đaci.

Na jednoj konferenciji nam je saopštena odluka da se moramo *samokritikovati*. Izgledalo je to tako što smo se za vreme podnevnog odmora sakupljali po odsecima. Svako od nas je morao da izvrši samokritiku - da se osvrne na svoj stručni rad, odnos prema drugovima, politički stav i zalaganje. Tim našim sastancima prisustvovali su i rukovodili aktivisti, naravno, kao arbitri. Pokazalo se da je dobro govoriti o sebi najnepovoljnije - onda bi naše sudije konstatovale da se drug pravilno osvrnuo na svoj rad i da je pravom samokritikom pokazao da je na dobrom putu da se popravi, da treba da čita Lenjina i Plehanova... U slučaju da se neko usudi da o sebi kaže nešto dobro, arbitri bi osuli paljbu: dotični je neiskren, još nije svestan omladinac, a takvome, ako se u najskorije vreme ne promeni, neće biti mesta u Narodnoj omladini. Znalo se da je isključenje iz

---

¹⁰⁰ Mnogo godina kasnije sam saznao da je Šotra tako galamio nazivajući nas bandom, a da je nekom komitetu poslao dopis obavestivši nadležne da je proverio i da na "Akademiji nema štetnih elemenata"

Narodne omladine u praksi automatski značilo gubitak prava na školovanje i gubitak karte za snabdevanje namirnicama, mada takav zakon nije postojao.

Jednom mi je saopšteno da je sledećeg dana moj red za samokritiku. Bio sam u velikoj dilemi: posipati glavu pepelom da bih ostao u Školi ili postati licemer? Ili učiniti ono što još niko nije: reći im jednostavno da se nose u ..... pa onda sam otići iz škole. Znao sam da bih, u tom slučaju, mogao da stavim tačku na dalje školovanje.

Mojima nisam ništa govorio: baka bi bila zabrinuta, tetka zbunjena, mama bi me savetovala da se ne zameram, a Mihajlo da ih sve pošaljem upravo tamo gde sam mislio, *jer mangupi će ionako uskoro otići...*

Te noći nisam spavao. Svanulo je, a ja nisam doneo odluku. U školi sam crtao potpuno automatski, razmišljajući intenzivno kako da postupim. Mislim da mi je ponos bio nešto jači od spremnosti na kompromis. Menjao sam odluke svaki čas očekujući nestrpljivo (i sa zebnjom) podnevnu pauzu. Nevenka, moja dobra drugarica naslutila je o čemu razmišljam i savetovala me da pristanem na samokritiku. Ona je, dan ranije, govorila loše o sebi, o svom radu i odnosu prema drugovima. Ispljuvala je samu sebe i dobro je prošla.

„Jebeš im mater, uradi to i sve će biti u redu, proći će i to“ zaključila je.

Na kraju sam smislio da ću odluku doneti kad me budu prozvali da govorim.

U podne smo se svi okupili čekajući naše aktiviste: Lалу, Čuburca i Velju koji, protivno običaju, nisu došli na vreme. Ispostavilo se da su zbog nečega veoma zauzeti. Sastančili su u jednom sobičku, trčali nekuda i vraćali se. Posle pola sata čekanja, izgubio sam strpljenje i, ulovivši Čuburca na stepeništu, pitao ga kad ćemo početi...

- “Ostavi to. Imamo mi sada važnija posla”, odgovorio mi je.

Sastanak posvećen mojoj samokritici je odložen. Pokazalo se zauvek. Tog dana je započelo vreme kada su se komunisti morali izjašnjavati: smatraju li pravnom politiku *KP Jugoslavije na čelu sa drugom Titom* ili veruju u ono što je rečeno u rezoluciji Informbiroa. Sada su se komunisti međusobno klali zbog rezolucije koja nama nepartijcima nije ni bila poznata u celosti, a klali su se, zapravo, u veoma surovoj borbi za vlast i sopstveni opstanak. Imali su oni važnija posla nego da se zamlaćuju sa nama i našim samokritikama. Rezolucija Informbiroa me je, ispalo je, spasla...

A nekoliko dana pre toga nacionalizovane su i poslednje privatne radnje u gradu. Bile su to piljarnice od kojih se još niko nije obogatio niti je mogao da se obogati. Komunisti su (to su mnogo godina kasnije i priznali) time hteli da dokažu *sovjetskim drugovima* da nisu skrenuli sa *pravog puta* koji, preko socijalizma, vodi u komunizam. Kada su ideološke stvari bile u pitanju, snabdevanje grada svežim voćem i povrćem za njih nije bilo važno. Bila je važna Partija (sa velikim P), bio je važan put u socijalizam u koji nas je *jedino Partija sa drugom Titom na čelu* mogla voditi. Na tom putu nikakvih privatnih radnji nije moglo biti.

Socijalizam! Bila je to, u ono vreme, ipak magična reč za većinu nas. *Socijalizam kao put u komunizam*. U komunizam u kome će *svi raditi prema svojim mogućnostima i imati prema svojim potrebama*. U komunizam, društveno uređenje u kome će, posle svih dosadašnjih (robovlasničkih, feudalnih, kapitalističkih) zavladati pravda, jednakost, blagostanje i mir. I mada

smo znali da sa ovim našim socijalizmom nešto nije u redu, verovali smo da će se greške vremenom ispraviti, da će ljudi postati bolji i da će doći bolja vremena. A istovremeno smo mogli videti da upravo oni koji su rukovodili izgradnjom tog našeg socijalizma, stanovali u dedinjskim vilama otetim od ranijih vlasnika, da se jedino oni „u ime radnog naroda“ voze automobilima (kojih je u to vreme u Beogradu bilo nešto manje od 3.000), da se snabdevaju u specijalnim, tzv. diplomatskim magazinima, da svoje stanove opremaju pokućstvom otetim od imućnijih beograđana, da uživaju u privilegijama i obilju nedostupnom za obične građane ove zemlje. Ipak, verovali smo da će, za koju godinu, kad se uklone sve štetne posledice rata, sve biti pravednije i bolje nego pre rata. Možda je u to, pored svega što se oko nas dešavalo, većina ipak verovala. Ili je želela da veruje. A neki su se verovatno pravili da veruju.

Uostalom, tek kasnije smo počeli da shvatamo koliko smo tada bili odsečeni od sveta, lišeni pravih informacija i istine. Samo funkcioneri i odabrani sportisti mogli su putovati u inostranstvo, ali je sa njima uvek bio neko ko je kontrolisao njihovo kretanje i pazio s kim stupaju u razgovor. (Mislim da je običnim ljudima bilo dopušteno da putuju u inostranstvo tek 1957. godine pa i onda tek posle temeljith provera i višemesečnog čekanja na izlaznu vizu.) Radio-aparata je u gradu bilo malo. Oduzimali su ih Nemci, a kasnije i oslobođioci. Televizije još nije bilo. U bioskopima su davani samo sovjetski filmovi, a novine (sve su bile pod direktnom kontrolom Komunističke partije) su prenosile govore naših rukovodilaca i pisale o lošem životu na „trulom zapadu“. Na svakom koraku nam je ponavljano da će se, „zbog klasnih protivurečnosti“, truli kapitalistički sistemi na Zapadu u najskorije vreme, sami od sebe raspasti. „Amerika i Engleska biće zemlja proleterska“, pevali su omladinci, verujući u to.

Neki su, doduše, pokušavali da slušaju Radio London ali su već tada bili instalirani snažni uređaji koji su to otežavali. A i taj slabo čujni spiker sa stranim naglasnom nije nam uvek izgledao niti dovoljno informisan ni dovoljno ubedljiv.

Mislim da je većina od nas verovala (ili želela da veruje) da će, jednog dana, doći vreme pravog socijalizma. A još nismo sabrali šta su dva dosadašnja socijalizma donela: nemački nacional-socijalizam koji je u logorima uništio desetak miliona duša i koji je doveo do Drugog svetskog rata i sovjetski, internacionalni socijalizam, u kome je, što od gladi, što u raznim lenjinskim i staljinskim čistkama, stradalo nekoliko desetina miliona. Čak i da je taj broj (kao što neki tvrde) manji i da iznosi „samo“ oko deset miliona, on je ipak monstruozan i nezamislivo velik.

A simptomatično je da su se, na čelu te dva socijalistička sistema nalazili ljudi sa paranoičnim strahom od svakoga ko drugačije misli i manijačkom potrebom za masovnim ubistvima neslućenih razmera - sve u ime nekih viših ciljeva.

I umalo da zaboravim još jednu, Musolinijevu socijalističku republiku, nastalu u severnom delu Italije, pod okriljem Hitlera i zaštitom nemačkih trupa, pred kraj II Svetskog rata, onda kada je Italija raskinula tzv. „Trojni pakt“ sa Nemcima i kapitulirala pred Saveznicima. O njoj se malo zna i srećom, nije dugo trajala.

Sve mi se čini da sam ti u ovom pismu mnogo pisao o pritiscima kojima smo bili izloženi a da toga uvek i nismo bili svesni. A treba da ti pišem i o drugim stvarima koje su za mene tada bile veoma važne. Učiniću to u drugom pismu.

I da ne zaboravim, detalj naizgled nevažan, ali sada verujem ne i slučajan. Približno u to vreme su bile opravljane fasade mnogih zgrada, oštećenih za vreme bombardovanja ili tokom uličnih borbi. Postupak je bio pojednostavljen time što je arhitektonska ornamentika, koje je na tim kućama bilo, jednostavno skidana i zgrada nanovo ravno malterisana. Posle smo saznali da je i to bilo u sklopu nekakve ideologije: bilo je arhitekata koji su (samoinicijativno ili po nečijem nalogu) odlučili da treba skidati te nepotrebne buržoaske ukrase. Nekada lepe zgrade na kojima je ritam prozorskih otvora i punih površina dekorisanih plitkim reljefom bio znalački usklađen, na ovaj način su osakaćene. Jedna od njih je i ona u kojoj je sada Američka čitaonica.

I pre nego što završim ovo pismo: izbijanjem sovjetsko-jugoslovenskog sukoba nastalog u partijskim krugovima posle rezolucije Informbiroa, prestala je naša korespondencija sa dedom. Mi smo shvatili da bi on tamo, ako bi mu stizala pošta iz naše zemlje, mogao imati neprilike - a i mi bismo mogli imati problema zbog pisama iz SSSR-a.

Dvadeset drugo pismo

Beograd, 20. januar 1998.

Rođeni,

Prošlo pismo sam dovršio obećanjem da ću ti više pisati o „drugim stvarima“, a manje o pritiscima (političkim). Pokušaću, ali mi se, dok razmišljam o svemu što se u to vreme zbivalo, ipak čini da su ti pritisci bili deo naše svakodnevnice, ili tačnije, da je naša svakodnevnica bila prožeta sistematskim „ispiranjem mozga“ i to na najrazličitije načine. „Ispiranje“ je obavljano na mnogo grublji i intenzivniji način nego što bi to danas ovde bilo moguće¹⁰¹. Tome je pogodovala činjenica da smo tek izišli iz okupacije kada je neprijatelj mogao da, za sitnicu, odvede u zatvor, u logor ili jednostavno da strelja. Posle toga je došlo oslobođenje sa dugotrajnom kampanjom hapšenja, suđenja i likvidacije svih onih koji su bili proglašeni saradnicima okupatora, ratnim profiterima i neprijateljima ove zemlje. Zatim je nova vlast nastavila sa „čistkama“ (*čistka* je ruska reč) onih koji drugačije misle ili govore – dakle, postojao je sistem intenzivne represije, i istovremeno, potreba da se privrženost novom režimu iskaže na sasvim očigledan način: prisustvovanjem na i ionako obaveznim sastancima i konferencijama, učestvovanjem u tim „sesijama“ tako što se moralo aktivno dokazivati kritikom, optuživanjem i „raskrinkavanjem“ svega što je proglašeno stranim i neprijateljskim i, naravno, hvalospevima, dugotrajnim aplauzima i uzvicima "živeo" našem rukovodstvu, našoj politici i rukovodstvu zemalja sa kojima smo bili ideološki bliski. Postojao je uvek neko ko je bio zadužen da uzvukuje parole, a naše je bilo da na njih odgovaramo sa "Živeo". A te parole (njihov doslovni tekst) je, redovno i na vreme, taj neko dobijao od komiteta. To nam, u ono vreme, nije izgledalo tako kako mi danas, kada o tome mislim, izgleda. Preživeli smo mnogo teže trenutke i verovali smo da je sve to nešto prolazno, da je kao neko naoblačenje posle koga nam ipak sledi normalan život. Uostalom, mislio sam (ili bolje: mislili smo) potrebno je da završimo Školu, zatim Akademiju i onda ćemo raditi svoj posao. U međuvremenu svaki će naći svoju princezu iz bajke. A one su se, verovali smo, nalazile po žurevima, na korzou, na trećoj galeriji Narodnog pozorišta ili u holu Kolarčevog univerziteta, na radnim akcijama i naročito u drugim mestima. Recimo na moru, u Sloveniji, a možda i u Zagrebu... (Sada mi nije jasno zašto baš na tim mestima.) U svakom slučaju, ne ovde. Naše drugarice iz Škole bile su - naše drugarice. Išli smo zajedno na izlete, prepisivali beleške sa predavanja pa, dobro, i pipali smo se ponekad, ali retko. Prave doživljaje, rekoh ti, očekivali smo negde drugde.

Iako su naše predstave o tome kako ćemo to što ćemo naučiti i primeniti bile nekako idealističke i maglovite, čini mi se da smo u drugom razredu stekli predstavu o tome čime ćemo

---

¹⁰¹ A možda i grešim, današnji načini su istina drugačiji, ali nisu mnogo finiji.

se baviti kad završimo Školu. Tačnije, šta se na onih nekoliko odseka, koje je tada Škola imala, zapravo uči. Većina je zaista zavolela taj poziv, i završivši školu i nastavila studije na Akademiji primenjenih umetnosti. Pritisci o kojima sam ti pisao, kao da su posle Rezolucije malo oslabili. Ili, kada bolje razmislim, nisu bili tako sovjetski očigledni. Konferencija je i dalje bilo na pretek, na njih se moralo dolaziti, a naši aktivisti su (sigurno po direktivi *odozgo*) uvek nalazili teme za višesatna besmislena razglabanja o manje *svesnim drugovima* ili o spoljnim ili unutrašnjim neprijateljima.

Đula nam je iz Amerike i dalje slao pakete sa namirnicama i pakete sa odećom, a ne retko i novac. Mislim da sam ti rekao da smo, zahvaljujući tome, živeli relativno pristojno. Naravno, moja majka je radila. Ona je svoj prvi posleratni posao dobila zahvaljujući slučajnom susretu sa jednim poznanikom, takođe Jevrejinom, kome se požalila da nije zaposlena. Pošto je, još pre rata, polagala nekakav ispit kojim je kvalifikovana kao „stručnjak za kožnu, papirnu i metalnu galanteriju“, on joj je našao posao u tadašnjoj Direkciji za papir. Papira u zemlji nije bilo dovoljno i ona je radila na planskoj distribuciji hartije za celu Jugoslaviju. Odlazila je na posao veoma rano (stizala je čak i pre čistačica, sama ložila peć i počinjala da radi već oko šest) a vraćala se, iscrpljena, kasno popodne ili čak predveče. Ja sam joj često nosio ručak u šerpici, a ponekad, kada je morala da ostaje noću, nosio sam joj i večeru i sa njom, neko vreme, ostajao u praznoj zgradi... Sada mi se čini da je, što se tog posla tiče, bila sklona da preterivanju.

Pisma i paketi koji su nam stizali iz Amerike i dalje su izazivali podozrenje Ozne. Ili je možda, obzirom na kasnija iskustva, bolje da kažem: interesovanje islednika Ozne. Majku su i dalje, povremeno, pozivali na saslušanja i propitivali je ko nam šalje te pakete, u kakvom smo srodstvu sa njim i zbog čega nam ih šalje... Posle svega što je za vreme rata doživela, njoj su sada, posle svakog saslušanja, živci bili sve tanji. Dolazila je u besmislene sukobe sa bakom i Mirjanom - oko preslane supe, neke haljine ili bakinog prekornog pogleda. A baka je svojim ćerkama upućivala prekorne poglede kada bi joj se činilo da jedu previše. Smatrala je da jedna dama mora da vodi računa o svojoj liniji. Ona sama, davala im je primer: za doručak je pila čaj sa jednim tankim parčetom hleba namazanim puterom. Ručak joj je bio samo nezatno obilniji, a večera nalik na doručak. Svi su bili zadivljeni jer, nekada izuzetno debela ona ni u vreme o kome ti pričam nije bila mršava. Pošto materija ne može da nastane sama od sebe, bakina masa je za sve nas bila misteriozna. Tajna se razjasnila tek mnogo godina kasnije kada sam je zatekao kako, u ostavi krišom jede - sarme. Onda mi je objasnila: ona je stara i to za nju više nije važno, ali njih dve moraju paziti “na liniju” i ona im mora davati primer, pa zbog toga eto jede krišom... A njih dve su mi priznale da su, još od rane mladosti, naučile da se dohranjuju u gradu. Do udaje, najčešće u zemunskoj poslastičarnici kod „Glumca“, a kasnije, u Beogradu, kod Mendragića ili Lubardića, jer su u tim poslastičarnicama bili najbolji kolači...

Jednog dana nam je stigla obavest da nam je Đjula izdejstvovao dokumente za useljenje u Sjedinjene Države. On će se postarati da moja majka tamo dobije posao, da ja završim studije u struci za koju sam se opredelio i da se posle zaposlim. Pominjao je mogućnost da mi nađe nešto na filmu, mogao bih da radim kao *filmski arhitekt*. Za baku i Mirjanu će se on starati. Reči *efidevit*, *kvota* i *viza* su mi bile prilično nejasne ali sam razumeo da se moramo odlučiti: ostati ili ići. Mirjani

se nije išlo, bila je vezana za Mihajla, moja majka je bila za odlazak, baka je samo želela da budemo zajedno, ovde ili tamo, a ja, ni sam ne znam zbog čega, nisam bio za odlazak u nepoznato. Moji su mislili da je posredi neka devojka, baka je sumnjala na Tanju i izgovarala ono "Šema Israel"... Sada mi se čini da je taj daleki svet, za mene bio zaista isuviše daleko i da ja, naprosto nisam umeo da vidim sebe tamo "negde". Možda je ova rečenica zbrkana, ali tako nekako zbrkano mi je sve to i izgledalo. I izjavio sam da neću ići.

Ostali smo u Jugoslaviji.

Moju majku su prestali da pozivaju na saslušanje tek 1958. godine. Možda je zanimljivo da ti ispričam kako se to desilo.

Posle više godina, palo nam je u oči da ti pozivi, gotovo uvek, dolaze upravo posle prijema nekog većeg paketa iz Amerike. Neki naši prijatelji su iz toga izvodili zaključke u koje se moja majka nije usudila ni da poveruje, a izgledalo je i previše opasno da posluša njihove savete. Ipak, jednog dana te 1958. godine, kada je pozvana da dođe u kancelariju reonske Ozne u 17 časova i morala da čeka gotovo celu noć da bi je islednik, tek pred zoru, prozvao i po ko zna koji put počeo sa istim pitanjima - donela je odluku da ih poslušaa.

Ja sam je tog dana otpratio do mesta gde je pozvana i ostao ispred zgrade. Pošto ni posle tri sata nije izišla, pozvao sam, sa obližnje telefonske govornice, mog školskog druga Branka Babića, jednog od retkih ljudi koji su imali petlju i koji je tada imao moped. Stigao je brzo i sa mnom čekaao skoro do svanuća. Mislio sam: ako su je uhapsili, odvešće je automobilom u neki od zatvora a mi ćemo moći da ih pratimo na mopedu i tako saznamo gde je. Pustli su je tek kad je svanulo, a gotovo sve vreme je provela čekajući u hodniku. Znači: bilo je to čisto maltretiranje.

Kada je kroz mesec dana ponovo pozvana, spakovala je nešto od stvari upravo dobijenih iz Amerike: par najlon čarapa, paketić kafe, nekoliko hemijskih olovki, malo čaja, bibera... Isledniku je zahvalila što za nju ima *toliko razumevanja*, rekla mu je da je svesna da bi, da je *neko drugi na njegovom mestu, možda bila u zatvoru* i, zamolivši ga da se ne naljuti, predala mu *malu pažnju za njegovu drugaricu*. Islednik je poklon lako primio, strpao u fijoku i rekao da će je on i ubuduće štiti ali da je neće pozivati na razgovor kod njega u kancelariju. Zna on našu adresu i svraćaa ponekad. I svraćao je zaista, na brzinu, svaki put kad nam stigne paket. ("Ozna sve dozna") On je dobijao svoje: najlon čarape, neki sapun, kafu, hemijsku olovku, a mojoj majci je laknulo. Više nije bila pozivana na saslušanja.

Sa stanovišta slobodnih građana, čitava stvar može izgledati besmislena: objektivno nije bilo nikakvog razloga za majčin strah, ali u posleratnoj Jugoslaviji, Ozna je zaista bila svemoćna, a islednik Ozne je mogao, po svom ćefu (ili po nalogu *odozgo*), iskonstruisati i dokazati optužbu dovoljnu za zatvor, robiju ili još nešto gore.

Ljubu Vajhberger, koju je muž 1944. godine napustio i otišao Draži na Ravnu goru, pa sa njim napustio zemlju, nisu prestajali da maltretiraju. Njena sudbina bila je drugačija. Napisao sam ti u jednom od prošlih pisama da je bila često hapšena pa ubrzo puštana (to sada nazivaju privođenje) i da su hapšenja prestala kada je srela jednog prijatelja iz mladosti, uticajnog funkcionera u Titovoj Jugoslaviji. Ipak, saslušanja nisu prestajala pa je ona, sluđena time, ubrzo po osnivanju države Izrael, odlučila da sa ćerkama napusti Jugoslaviju. Odlazeći, morala je da se

odrekne jugoslovenskog državljanstva, stan koji je u međuvremenu kupila pripao je državi i, naravno, nije smela da ponese nimalo novaca. U Izraelu je proživela teške godine, radila je kao servirka ili peračica posuđa u nekom restoranu, zatim kao kućna pomoćnica, više puta bila je u bolnici zbog (najblaže rečeno) psihičkih tegoba, duševno je obolela i tako nekako je i završila. Sa njenim ćerkama smo se ti i ja sreli u Izraelu 1991. godine, ali to je već druga priča.

Mislim da sam se te 1948. godine definitivno sabrao u Školi. I upravo u to vreme sam sastavio društvo iz Škole sa jednim delom Acine "klape" - išli smo zajedno na koncerte, u bioskop, pozorište i na izlete. Nastavio sam sa privatnim polaganjem gimnazijskih ispita pitajući se zašto to, zapravo, radim. Ako je do srednje škole, završiću Primenjenu. Nastavio sam samo zato da bih udovoljio majčinoj želji (ili njenim ambicijama), mada sam znao da je to prilično besmisleno. Bilo mi je očigledno da je to čemu su nas učili u gimnaziji, isuviče ispolitizovano i nekorisno, a istovremeno sam bio svestan da u Školi za primenjenu umetnost ne stičem u punoj meri ono što se zove opšte obrazovanje... Nije me to mnogo potresalo jer sam bio siguran da sve mogu nadoknaditi čitanjem, pozorištem, koncertima i razgovorima sa onima koji više znaju od mene. Možda u tome nisam mnogo pogrešio. Ipak, nastavio sam da polažem gimnazijske ispite privatno...

Teško je reći da se u to vreme nešto posebno događalo: sve je, koliko se sećam, išlo nekako paralelno i dobro: Škola, ispiti za gimnaziju, druženje...U stvari, obična tinejdžerska priča, začinjena sa malo onoga što se u socijalističkoj Jugoslaviji nije nikako moglo izbeći, ali što smo svi mi, posle teških godina okupacije, relativno lako podnosili.

Sve mi se čini mi se da pisanje ovih pisma dolazi u neku vrstu ćorsokaka. Ispričao sam ti kako sam doživeo ili preživeo prve posleratne godine i pitam se treba li nastaviti. Da li je uopšte zanimljivo ono što se kasnije dešavalo: kako sam učio, studirao, bavio se sportom pa, dobro - i zaljubljavao se pa "odljubljavao", ženio se pa se razvodio...

Mislim da je vreme da prestanem da ti pišem pisma ove vrste. Možda ću kasnije nastaviti, ako te bude nešto zanimalo ili ako ja budem izišao iz ove "spisateljske krize" u kojoj mi se čini da treba da prestanem.

Dvadeset treće pismo

Beograd, 30. maj 1998.

Rođeni,

Prošlo je mnogo vremena od kako sam prestao da ti pisem ovu vrstu pisama. Učinilo mi se da sam na neki način došao do kraja, da sam napisao ono što je trebalo da ti ispričam ili, tačnije, ono što mi se činilo da treba da zabeležim. Sada imam utisak da se i kasnije mnogo toga desilo - ne meni, nego ovde u Jugoslaviji - i da ponešto od toga ipak treba zabeležiti, sačuvati od zaborava ili prosto, objasniti...

Nekako u to vreme (ili je to bilo još ranije, možda 1946, ne sećam se tačno) Pašino brdo naprasno promenilo ime: postalo je Lekino brdo, u čast Aleksandra "Leke" Rankovića, Titovog najbližeg i najodanijeg saradnika, tada svemoćnog ministra unutrašnjih poslova. Mnoge ulice su promenile imena: nekoliko je dobilo imena sovjetskih maršala, glavna ulica je dobila Titovo ime, druge su krštene imenima Titovih ministara, a više ulica nazvano je imenima onih koji su izginuli tokom rata, pa dobili orden narodnog heroja. I gradovi su prekrštavani - opet po imenima, rukovodilaca, narodnih heroja ili značajnih ideologa socijalizma: Zrenjanin, Titograd, Svetozarevo, Ivangrad... Neke ulice su dobile imena po datumima koji su nešto značili samo onima koji su se bavili "prekršavanjima": 14. oktobar, 7. Juli, 29. novembar, 29 mart... Kraljev trg, ispred Kolarčevog univerziteta, dobio je, naravno, ime Studentski trg, a u kraljev dvor i dvor princa Pavla uselio se novi vladar čije se poreklo ni dan-danas pouzdano ne zna. Stari beograđani su nastojali da ignorišu te promene pa su, u razgovoru, nastavili da ulice nazivaju ranijim imenima, ali vreme je ipak učinilo svoje: nametnuti nazivi su se postepeno, urezivali u svest građana (naročito onih mlađih ili onih koji su u grad tek došli), a stari nazivi su padali u zaborav.

I ne samo to. Ubrzo posle rata nestao je stari dobri Božić-Bata, onaj kome su se deca radovala, koji je deci za Božić donosio poklone i stavljao ih noću u njihove cipele ili čarape. Umesto njega, odnekud se pojavio, Deda Mraz, izgledom čista kopija Bočić-Bate, samo što je nastupao na Novu godinu, jer Božići i drugi verski praznici nisu bili poželjni. Umesto njih oktroisan je *Dan mladosti* - koji je, zapravo, bio *Rođendan Druga Tita*.

Mnogi mlađi su, pod uticajem veoma snažne propagande, verovali da je "*predratna Jugoslavija*" bila "*tamnica naroda*", da su u njoj ljudi živeli bedno i gladovali... Nedavno mi je jedna prijateljica ispričala da joj je otac, pošten čovek ali vernik novog režima, dok je bila dete, dakle negde između 1950. i 1960. godine, prolazeći kraj starog dvora, pričao kako je tamo živeo *jedan nevaljali kralj koji je u podrumu imao puno hrane dok je njegov narod gladovao...*

Pitam se sada, posle toliko godina, kakav je to mehanizam bio (u stvari, trebalo bi da izostavim reč "bio", jer sve to se dešava i sada) koji je, na način koji prevazilazi orvelovsku maštu, uspeo da sa toliko detalja izgradi lažnu sliku o prošlosti ove zemlje i izgradi isto tako lažnu sliku

o stvarnosti u kojoj smo se nalazili. Znam da je postojao Agitprop, partijski centar za agitaciju i propagandu. Bio je smešten u zgradi gde je sada restoran "Madera", a njime su rukovodili Milovan Đilas, jedan od najortodoksnijih komunističkih lidera (kasnije disident, veliki kritičar komunizma i veliki zagovornik demokratije) i Radovan Zogović, pesnik i zadrtni komunista. Čak i da je ta zgrada bila prepuna ljudi, ne mogu da shvatim kako je propagandni sistem novog režima stizao da se, do detalja, bavi tolikim stvarima. Radili su, naravno, na tome i mnogi pesnici, književnici, istoričari... Pomišljam ponekad da je u tome morala učestvovati i svest čitavog ovog jadnog naroda koji je, delom iz straha, delom u želji da se dodvori, a možda i iz koristoljublja ili u nadi da će time i doprineti boljitku - prihvatao sve neistine kao činjenice i od njih gradio nove mitove. Danas se mnogo govori o nekadašnjoj autocenzuri, dakle o svesti šta se sme, a šta ne sme govoriti ili pisati. Verovatno da je i to postojalo - svesna ili nesvesna autocenzura. Svima je bilo jasno da neko kontroliše ono što govorimo i kako se ponašamo. Uvek je negde neko bio zadužen da dostavlja *tamo gde treba*: u kućom savetu, u ulici u kojoj stanujemo, na poslu... Dostavljača je bilo mnogo više nego što se sada može zamisliti. Mi, obični građani, o tome nismo mnogo razmišljali, ali smo toga bili svesni i pazili smo.

Moram priznati da nisam mnogo razmišljao o tome o čemu ti sada pišem. Ponavljam, bio sam obuzet drugim stvarima: školom, slikanjem, arhitekturom, pozorišem, klasičom muzikom, literaturom, Šekspirom...

Šekspira sam "otkrio" zahvaljujući Mihajlu. On mi je donosio knjige za koje je smatrao da je vreme da ih pročitam. I zahvaljujući njemu, pročitao sam *Hamleta* u prevodu Svetislava Stefanovića, do sada neprevaziđenog prevodioca Šekspira na srpski jezik. Odmah zatim sam Čitao *Koriolana, Magbeta, Romea i Juliju*, pa onda sve redom... Neke, po nekoliko puta. Tada su, pored *Hamleta*, najveći utisak na mene ostavili *Koriolan* i *Magbet*.

Ali nisam bio obuzet samo tim knjigama. Družeci se sa Acom, posle nastave sam redovno odlazio na korzo koji se, mislim da sam ti već pisao, protezao Knez Mihailovom ulicom (nikako mi nije jasno zbog čega u ono vreme, i toj ulici nisu promenili ime), od Kalemegdana do Terazija, i to uglavnom njenom desnom stranom. Ona druga strana ulice, bliža Dorćolu, pripadala je učenicima zanatskih škola, "šegrtima" kako smo ih mi zvali, deci koja su došla iz unutrašnjosti i bila politički "svesnija". Između te dve strane ulice tinjala je netrpeljivost, a ponekad bi, ako bi se neko usudio sa naše da pređe na drugu stranu ulice, naročito na Terazijama, tamo gde je sada Robna kuća "Beograd", moglo doći i do tuče. Tuče su, mora se priznati, bile nešto drugačije nego sada: tuklo se pesnicama, "bokserski", a smelo se udarati samo do pojasa.

Danas znam da nisu politički razlozi bili isključivi uzrok netrpeljivosti. Lepe devojke su šetale našom stranom, a među "šegrtima" devojaka skoro da i nije bilo. Pored toga, beogradska deca su, gotovo uvek, čak i u onim danima, bila nešto bolje odevena, a neki su se i kicoški oblačili. Izvestan osećaj zavisti morao je da postoji u svesti onih drugih, a to je u tim godinama, bilo dovoljno za neprijateljstvo.

Ili, možda, ne samo u tim godinama.

Sigurno ćeš se pitati šta smo zapravo radili na korzou jer je korzo kao institucija kod nas išezao dosta davno, povukao se pred kafićima, disko-klubovima i drugim mestima gde se sada mladi ljudi okupljaju. Ranije su se mladi sretali i družili na korzou i to tek predveče. Mi smo hodali od jednog kraja ulice do drugog pa se vraćali, sretali se tako sa prijateljima, pozdravljali se, a ponekad i nastavljali da šetamo sa njima. Naravno, korzo je bio i mesto gde je razlika u polovima počinjala da nam se ukazuje na nov način. Sretali smo devojke i komentarisali njihov izgled, a ako bi nam se neka (ili neke) izuzetno dopale, okretali smo se za njima ili smo menjali pravac pa išli za njima. Devojkama je to laskalo, ali to nisu pokazivale. Bila je to i neka vrsta erotske igre, igre dopuštene u to vreme. Devojke su se pretvarale da ne obraćaju pažnju na naše glasne komentare o njihovom izgledu, ali smo mi, po njihovom kikutu, gotovo uvek znali da im to godi. Ako bi se neka okrenula za nama, znali smo da je spremna na poznanstvo, prilazili bismo joj (najčešće ne pojedinačno, u grupi smo bili hrabriji a i one nikada nisu šetale same) i pravili poznanstva. Pretstavljali smo se, izmenili par rečenica i nastavljali da šetamo, sa njima ili bez njih. Napraviti poznanstvo na korzou bio je veoma uzbudljiv događaj, bila je to neka vrsta male pobede i to se posle prepričavalo. Čak smo, na kraju te večernje šetnje, razilazeći se, pravili bilans: koliko je ko od nas “napravio” poznanstava...

Žurevi su bili druga vrsta druženja. Za razliku od sadašnjih, počinjali su predveče i završavali pre ponoći, a na njih su dolazili samo pozvani. Za tu priliku bi domaćin (ili domaćica) negde nalazio gramofon sa nekoliko ploča, bilo je sendviča, a ožednели gosti su dobijali vodu ili sok od maline. Ponekad je bilo i kolača.

Pošto bi se pozvani gosti okupili (nije bilo pristojno zakasniti) i bili posluženi, neko bi navio gramofon (električnih gramofona kod nas još nije bilo) i pustio muziku. Momci su prilazili devojkama, molili za ples i igrali sa njima. Naravno, oko lepših je bila gužva; svi su nastojali da im priđu pre drugih i zamole za ples. Nije bilo pristojno da devojke nekoga odbiju. One ružnije su ponekad ostajale bez kavaljera za igru. Pošto su tadašnji gramofoni radili na 75 obrtaja u minuti, jedna igra nije dugo trajala - svega nekoliko minuta. Vrhunac uzbuđenja je bio u trenutku kada onaj ko navija gramofon objavi da *dame biraju*. Jer tada bi se videlo koga je koja devojka zapazila... To "dame biraju" je, po ustaljenom običaju, dolazilo na red tek pred kraj plesa.

Posle igre, kada bi već bila stvorena odgovarajuća atmosfera, dolazile su na red fote, društvena igra koja je danas gotovo sasvim zaboravljena. U domaćinovu kapu ili vazuu, svako bi stavljao po neki predmet iz svog džepa ili tašne, ali tako da drugi ne vide šta je to. Onda bi neko, vezanih očiju, vadio po dva predmeta određujući šta odabrani treba da rade: da nešto otpevaju, izrecituju, odglume, skaču na jednoj nozi, poljube nekog, ili izađu u predsoblje i tamo “gledaju na mesec”... “Gledanje na mesec” je značilo priliku da, u mračnom predsoblju, momak poljubi devojku a da se ona ne naljuti. Naravno, ako bi ona bila raspoložena, moglo je biti i nekoliko poljubaca, ali red je bio da sve to ne traje duže od minut-dva.

Onaj vezanih očiju je morao biti vešt da organizuje stvari. Najčešće bi, po predmetima, znajući čiji su, određivao ko će s kim pevati ili “gledati mesec”.

Sada su žurke drugačije.

I još nešto: ja sam, u to vreme, spadao u bolje odevenu decu. Delom zbog paketa koji su nam dolazili iz Amerike, a delom zahvaljujući odeći koju smo dobijali od Jevrejske opštine. Kada se te moje "garderobe" sada prisećam, shvatam da je ona, *sortirana* nastojanjima moje tetke, za ono vreme bila zaista bolja od proseka i razumem zbog čega je, ponekad, izazivala zavist onih koji nisu imali. Najveću zavist izazivale su američka oficirska bluza i američki vojnički šinjel. Detalj nevažan ali karakterističan za shvatanje elegancije neposredno posle Drugog svetskog rata.

Nekako u to vreme sam iz Amerike dobio jedno, tada za mene veoma zanimljivo, pismo. Napisala ga je Dajna Kaplan, devojčica iz Poughkeepsy (država Njujork) stara oko 16 godina. Preko neke jevrejske organizacije je dobila spisak, izabrala moje ime, poslala svoju fotografiju i detaljne podatke o sebi (visina, težina, boja kose, razred koji pohađa, itd) i predložila je da se dopisujemo. Da ja budem njen *pen-pal*. Prihvatio sam i dopisivali smo se sve do 1950. godine. Po dva do tri pisma nedeljno. To intenzivno dopisivanje mi je, pored onog Vidakovića, pomoglo da sasvim pristojno naučim engleski pravopis...

Zanimljivo je da me Udba nikada nije pozivala na "razgovore" zbog toga. Verovatno su pratili našu korespondenciju i videli da je to bila, za poredak, bezopasna detinjarija.

Dvadeset četvrto pismo

Beograd, 19. novembar 1998.

Rođeni,

Prošlo je dosta vremena od kako sam ti poslao poslednji "nastavak". Sve mi se čini da sam, bar što se tiče pisanja ovih pisama, nekako posustao. Razloga za to ima mnogo. Jedan od osnovnih je stanje koje, kao što znaš, ovde vlada. Naročito poslednjih meseci bilo je toliko događaja koji su odvrćali našu pažnju da mi je izgledalo besmisleno da ti pišem o nekim mojim sećanjima. Neredovne penzije, mogućnost bombardovanja, zemljotres, neprekidan porast cena, otežan prevoz "gradskim saobraćajnim", sve ono što se, ne tako davno, dešavalo po Bosni, a sada na Kosovu i beogradskim univerzitetima... Uostalom, ja i starim. Imam šezdeset i osam godina, vid mi popušta i priroda čini svoje: postajem zaboravan. Naumim da ti o nečemu pišem, a onda, kad sednem za kompjuter, utvrdim da sam zaboravio šta sam nameravao.

Setih se sjajne knjige M. Jirsena "Hadrijanovi memoari". Neću ti je preporučiti ali se nadam da ćeš je, jednog dana, i ti čitati. Nećeš zažaliti. Kod Hadrijana se, po Jirsenarovoj, starost primicala na drugi način, ali to sada nije važno. Knjiga, uostalom, govori i o drugim stvarima, a ne samo o starenju, to je možda samo neka vrsta okosnice, a možda nije ni to.

Starost. Pitam se šta je to? Telo ili duh? Meni je, čini mi se, organizam, do pre dve ili tri godine, funkcionisao na isti način kao i ranije. Bio sam u stanju da istrčim na jedanaesti sprat bez napora, u glavi su mi još uvek bili skoro svi moji zubi (morao sam, i to samo zbog nebrige, da izvadim četiri zuba, kutnjaka, ostali su u dobrom stanju), bio sam malo dalekovid a sve ostalo mi je bilo kao u mlađim godinama. Pre dve godine mi je vid dosta naglo oslabio: dalekovidost je prešla u kratkovidost a na desnom oku se javila i mala katarakta što je rezultat godina. Izvadio sam još jedan zub, a trčim samo do osmog sprata - posle moram sporije jer se zaduavam. Nisam više elastičan kao ranije, to osećam naročito ujutro kad navlačim čarape. Imam teškoća sa imenima, često mi je potreban izvestan napor da se setim ponekog imena ili prezimena. Ponekad mi ta "blokada" traje nekoliko sekundi, a dešava se da traje i po nekoliko minuta. Nije to ono klasično Frojdovo zaboravljanje imena osoba prema kojima osećamo nekakav otpor. U pitanju je jedna, za mene nova, očigledno staračka, vrsta zaboravnosti. Gorjanu to nervira, a ja se osećam neprijatno. Srećom, moja zaboravnost se za sada manifestuje samo kada su u pitanju imena. Refleksi (recimo, kada vozim) mi još nisu popustili.

S druge strane, čini mi se da mi se duh sa godinama, mnogo ne menja. Radoznalost, komunikativnost i spremnost da prihvatim izazove - još mi nisu popustili. Iskustvo stečeno godinama doprinosi stvaranju nekih oštrijih kriterijuma, naročito ako je u pitanju umetnost. Spreman sam da prihvatim svaku novotariju, ali ne i novo po svaku cenu a toga, bar kod nas, sada ima u izobilju. Ipak, pitam se da li je moja (sopstvena) ocena moje ličnosti objektivna. Problem je

u tome što, s godinama, opada mogućnost poimanja sopstvenog starenja. Kosa opada i sedi postepeno, mi to gotovo da i ne opažamo, sve dok jednog dana ne shvatimo da više nismo crni (ili smeđi) nego polubeli (ili beli), da nam je na temenu kosa opala i da nam iz nosa i ušiju vire dlake kojih ranije nije bilo. Problem je u tome što pravu starost, onu duhovnu, kada se o nama samima radi, najčešće nismo kadri za zapazimo.

Evo, misao mi je, nenamerno, skrenula sa teme. A možda i nije. Ipak, bolje da se vratim na vreme o kome sam ti pisao. A to je školska 1948/49 godina. Vreme pre ravno pedeset godina.

Šotra nas je na kraju te školske godine poveo na ekskurziju. Dobili smo spisak: svako je morao da ponese ranac, dva para presvlake, cebe, pribor za umivanje i brijanje, pribor za crtanje, i još neke sitnice. Svaki učesnik ekskurzije je dobio i po nekoliko malih američkih vojnih paketa sa obrocima. Nismo ih smeli otvarati jer su bili predviđeni za one deonice našeg puta na kojima nije bilo moguće obezbediti normalan obrok.

Ekskurzija je trajala mesec dana. Putovali smo vozom ili vojnim kamionima koje nam je Šotra obezbedio zahvaljujući svojim vezama za Armijom. Obilazili smo srednjevokovne manastire u Srbiji: Ravanicu, Manasiju, Kalenić, Ljubostinju, Žiču, Đurđeve stupove, Sopoćane... Pa onda u Makedoniji: Markov manastir, Jovan Bigorski, Sveti Kliment, Sveti Naum, Jovan Kaneo, Nerezi... (Teško mi je sada da ih sve nabrojim, jer sam i kasnije, u više navrata obilazio mnoge manastire pa se ne sećam koje smo, baš na toj ekskurziji, upoznali). Bili smo podeljeni u desetine, Šotra je kao odličan poznavalac naše istorije, srednjovekovne umetnosti, geografije i običaja, umeo da nas za sve zainteresuje. Spavali smo po manastirskim konacima ili u školama (bilo je vreme letnjeg raspusta), gotovo uvek na podu po kome je bila razastrta slama. To nam uopšte nije bilo nezgodno; naprotiv. Uostalom, svi smo mi bili ratna generacija navikla da, kad zatreba, spava i na golom podu. Ekskurzija je u svakom pogledu bila izuzetna: upoznali smo dobar deo Srbije i Makedonije, naučili smo o našoj srednjovekovnoj umetnosti više nego što bi to moglo na bilo kakvim predavanjima ali je i na toj ekskurziji bilo manjih incidenata, događaja koji su rezultat vremena u kome smo živeli. Ali oni su bili beznačajni i neću ih pominjati.

Na samom početku naše ekskurzije bili smo u Studenici. Tamo smo boravili tri dana. Spavali smo u manastirskim konacima, na podu obilno zastrvenom slamom; hranili se u manastirskoj trpezariji; hrana je pripremana u manastirskoj kuhinji; išli smo do Savine isposnice, o kojoj bi trebalo da ti napišem zasebno pismo... U slobodnom vremenu smo crtali manstir, slikali pejzaže ili naprosto muvali razgledajući freske i okolinu. Akademski slikar Svetislav Strala, izvanredan akvarelista, koji je tamo radio na konzervaciji i restauraciji fresaka, pokazivao nam je kako se akvareliše. Mene je đavo, već prvog dana, naveo na manastirski tavan. Bio je ogroman i tajanstven. Verujući da ću na njemu naći nešto neobično, cunjao sam dugo i naišao na čudo - na novu porcelansku klozetsku šolju, montiranu u jednom uglu. Bilo je i vode. Otkriće je, za mene, bilo značajno jer je dole, naročito u jutro, pred klozetom bio veliki red. Bilo nas je, oko sedamdeset i čekanje je, ponekad, bilo zaista neprijatno. Da i na tavanu ne bi nastao red, ja tajnu mog otkrića nisam razglasio - poverio sam je samo dvema drugaricama iz moje klase i one su, kao i ja, tamo išle krišom.

Nekoliko meseci kasnije objavljeno je u novinama da se u Studenici krio nekakav visoki funkcioner beogradske policije iz vremena okupacije. Ne sećam se tačno, Aćimović, Bećarević, Vujković ili Dragi Jovanović. Kako smo kasnije čuli, Udba je opkolila manastir, upala tamo i čoveka uhvatila na spavanju. Naredili su igumanu da pođe sa njima, iguman je rekao da mora da se obuče, otišao je u svoju ćeliju iz koje se, čim je za sobom zatvorio vrata, začuo pucanj... Iguman se odlučio za samoubistvo.

Policajcu je kasnije suđeno i on je, kao ratni zločinac, streljan.

"Moj klozet" je verovatno služio tom policajcu koji se, po svoj prilici, nalazio u nekom skrovištu na tavanu.

Kao što sam ti rekao, ta ekskurzija mi je ostala u najlepšem sećanju i to, pre svega, zahvaljujući Branku Šotri koji je sve predvideo i organizovao. Ljutili smo se na njega zbog discipline koju nam je, tokom putovanja nametao: moralo se ustajati tačno na vreme, niko se nije smeo izdvajati, smo morali biti uredni i redovno se umivati i brijati, pri obilascima objekata smo morali biti u grupi, morali smo, morali smo, morali... Sve nam je to pomalo ličilo na vojničku disciplinu i ja sam tek kasnije shvatio da je to, sa gomilom dečurlije kakvi smo mi, bilo zaista neophodno.

Sa te ekskurzije mi je ostalo nekoliko, sada već izbledelih, fotografija. Pre izvesnog vremena sam ih gledao: u međuvremenu se nekolicina nekud izgubila, većina je pomrla, a samo nas nekoliko je još živo ovde u Beogradu.

Vrativši se sa ekskurzije saznao sam da mi je majka izdejstvovala da, preko Jevrejske Opštine idem na oporavak u Pazarić. Opet sam spakovao ranac i otputovao... Tada se do Sarajeva išlo prugom preko čuvenog Šargana gde su se nizali tunel za tunelom; odmah po izlasku iz jednog ulazilo se u drugi i to je trajalo dugo, tako dugo da nije vredelo zatvarati prozore niti stavljati pripremljene mokre maramice na nos: ljuti dim lokomotive-parnjače se uvlačio svuda, gušio je i terao putnike na kašalj do iznemoglosti. Dizelki tada kod nas još nije bilo, lokomotive su na tom usponu išle zaista sporo, a ponekad su "gubile paru" i zastajkivale, ne retko, u samom tunelu...

U Sarajevu sam seo u drugi voz kojim sam posle kraće vožnje stigao do Pazarića, železničke postaje na putu za Dubrovnik. Tamo me je sačekao jedan mlađi čovek, pionirski rukovodilac odmarališta. Odmah me je, strmom stazom, poveo u planinu gde se nalazilo odmaralište. Bilo je na jednom divnom mestu gde je, možda i stotinak godina ranije, neko podigao lepu, tada još odlično očuvanu, kuću na sprat građenu u bosnskom stilu... Odmaralište je pripadalo Savezu jevrejskih opština i u njemu je bilo tridesetak dece, stare od četiri do dvanaest godina. Deca su pristigla iz cele Jugoslavije, a najviše ih je bilo iz Sarajeva. Njima su, nedeljom, dolazili roditelji u posetu. Bilo je mnogo siročadi, dece koja su, nekim čudom preživela rat ostavši bez roditelja. Žao mi je što njihove sudbine nisam zabeležio ili zapamtio.

Pošto sam bio nešto stariji, dakle po tadašnjim podelama ne pionir nego omladinac, određeno je da spavatm u sobi sa pionirskim rukovodiocem, u jednoj manjoj kući stotinak metara udaljenoj od odmarališta. Moj "cimer" me je još isto veče, poveo na kraću šetnju po okolini i upozorio da se čuvam zmija. Te godine ih je bilo zaista mnogo; uglavnom bezopasnih belouški, ali i šarki čiji je ujed mogao biti smrtonosan.

Zmija te sama, bez razloga, neće ujesti, ali ako je nagaziš ili sedneš na nju, onda hoće.

Trebalo je nositi visoke cipele, hodati bučno, paziti gde gaziš i gde sedaš.

Upravnica odmarališta je bila jedna mlađa, suvonjava dama bledog lica. Mi se, već na samom početku, nismo dopali jedno drugom. Govorila je koristeći tada aktuelne fraze i držala se nekako važno i kruto. Možda jednostavno nije znala kako da se ponaša. Dve ili tri tetkice, koje su kuvale i starale se o svemu, bile su sušta suprotnost njoj. Deca su ih obožavala.

Raspored se znao: deca su ustajala rano ujutro, nameštala svoje krevete, umivala se, radila malo gimnastike i postrojavala. Jedna devojčica sa crvenom maramom vezanom oko vrata bi dunula u trubu, svi bi na komandu stali "mirno", a dežurni pionir, takođe sa crvenom maramom i crvenom trakom oko ruke, držeći stisnutu pesnicu uz slepoočnicu, pozdravio bi pionirskog rukovodioca i podnosio mu raport. Onda bi podizali zastavu i pozdravljali je stisnutom pesnicom pa su, u stroju, išli na doručak...

Ja nisam bio obavezan da stojim u stroju. Stajao sam po strani s tetkicama.

Posle doručka deca su, opet u stroju, odlazila na obližnju livadu i igrala se do ručka. Vodio ih je omladinski rukovodilac. Išao sam sa decom na livadu i dok su se ona igrala ja sam sedeo pod nekim drvetom i crtao, slikao ili čitao.

Posle ručka - obavezno spavanje pa opet na livadu... Zatim večera, raport, spuštanje zastave pa spavanje. Odlazio bih sa cimerom do "naše kuće" i tamo, dosta dugo, slušao njegove priče. Bio je u partizanima, preživeo je svašta i još nije shvatao da je rat završen. Pod jastukom je držao jedan mali pištolj (kalibra 6,35 mm.) za slučaj da naiđe banda... Govorio mi je da po planinama još ima bandi četničkih i ustaških, i da on, zbog toga, uvek ima spremno oružje... Jedne noći, posle nekih petnaestak dana, pozlilo mu je. Bilo je očigledno da je u pitanju srce, jedva smo dočekali zoru i nekako ga otpremili dole, do železničke stanice. Odlazeći, šapnuo mi je da je pištolj pod jastukom, trebaće mi da branim decu, ako naiđe banda.

Pištolj sam, istog dana, predao upravnici. U bande koje tumaraju planinom nisam verovao, a da je neko i naišao, bio sam siguran da ne bi dirao žene i decu.

Njegovim odlaskom, odmaralište je ostalo bez pionirskog rukovodioca. Upravnica je odlučila da ga ja zamenim pa sam, i pored silnog protivljenja, određen da primam jutarnje raporte i izigravam "rukovodioca". Premestio sam se u prizemlje zgrade u kojoj su deca boravila, pa sam ih na taj način, bolje upoznao. Lepo smo se slagali, a druženje sa njima me je počelo zabavljati. Zapazio sam tada, da Eros ne bira: čini mi se da je svaka devojčica (čak i ona najmanja, stara samo 4 godine) bila zaljubljena u ponekog dečaka. Kod dečaka je to bilo manje uočljivo: oni su, bar naizgled, bili više zagrejani za fudbal i krađu voća iz obližnjih voćnjaka, a možda su, da im se drugi dečaci ne bi podsmevali, samo vešto krili svoja osećanja...

Jedna tužibaba me je obavestila da neke devojčice, plašeći se noću da izlaze u dvorište gde su bile "ćenife", piške u krevetu. Smislio sam, sakupio decu i rekao im da ću svako dete, kome se noću pripiški, otpratiti do klozeta, biti tamo dok ne obavi posao i vratiti ga nazad, ali da će oni koje to urade u krevetu, morati sami po mraku da idu do obližnjeg potoka i da tamo operu svoj čaršav. Desilo se da su se, već sledeće noći, dve devojčice upiškile. Jedna od njih je bila ona mala četvorogodišnja. Dao sam im džepne lampe i poslao ih na potok. Naravno, pratio sam ih krišom...

Ne sećam se da je posle te noći neko piškio u krevetu mada sada nisam siguran: možda su, od tada, deca to vešto krila od mene. I danas mi je muka kada se setim kako je ono preplašeno malo vuklo svoj čaršav, kako ga je muljalo po vodi plitkog potočića i kako je žurno, bežeći od mraka, trčalo nazad. I kako sam ja, kao apsolutni kreten, bio ponosan na svoju "pedagošku" domišljatost. Bilo kako bilo, voleo bih da ovaj događaj nije ostavilo dubljeg traga u psihi tog deteta.

Pred kraj mog jednomesečnog boravka saopšteno mi je da je u Jevrejskoj opštini, odlučeno da, mogu ostati još mesec dana, zapravo, da ću se hraniti u odmaralištu, a da mogu dobiti sobu u šumarevoj kući, udaljenoj desetak minuta hoda. Umesto kirije, davaću šumarevoj ćerki časove matematike. Soba u potkrovlju šumareve kuće mi se dopala, ćerka je bila zgodna bosanka, godinu-dve mlađa od mene. Trebalo je da joj pomognem da položi popravni ispit iz matematike... Dolaziće svako popodne kod mene na čas. I dolazila je ali se pokazalo da joj matematika uopšte nije išla u glavu. Buljila je u mene, očigledno misleći na druge stvari, a ja sam, u nameri da savesno odradim svoju obavezu, pokušavao da budem dobar i strog nastavnik. Posle nekoliko dana mi je otvoreno rekla da je matematika uopšte ne zanima; ona u školu više neće da ide, a ja joj se dopadam... Dopadam joj se i zato ona misli na druge stvari. Ko zna kako bi se to završilo, ali pošto sam ja zazirao od šumareve dvocevke, saopštio sam njenom ocu da ona neće da uči i da ja ne mogu da joj pomognem. Mislim da je nesretnik razumeo šta se dešava. Poslao je ćerku nazad u Sarajevo i njene popodnevene posete mojoj sobici su tako prestale. Danas, kada se toga setim, mislim da sam se ružno poneo.

Možda sam se tako ružno poneo jer je, upravo u vreme kada sam se preselio kod šumara, u odmaralište došla nova smena dece. U grupi je bila i jedna grupa starijih, približno mojih vršnjaka, zapravo vršnjakinja, njih pet ili šest devojaka iz Osijeka. Neke su bile godinu-dve mlađe, a neke godinu-dve starije od mene. S obzirom na naš uzrast nismo morali biti sa ostalom decom: našli smo jedan napušten voćnjak i odlazili tamo, prostirali ćebe i onako sabijeni u gomilu, čitali, pevali ili pričali. Čitali smo Makarenkovu *Pedagošku poemu*, zapravo neko od nas bi čitao naglas, ostali su pažljivo slušali, a posle bismo o pročitanim delu raspravljali. Pevali smo ruske ili partizanske pesme koje su moje drugarice naučile za vreme rata. Sve su one sa roditeljima stigle u partizane, pominjale su Topusko, u kome je bila oslobođena teritorija, neke od njih su bile bolničarke u tamošnjoj partizanskoj bolnici. Mrzele su Nemce, ustaše i četnike, a ja sam bio dovoljno obazriv da im ne pominjem moje "druženje" sa četnicima. Možda zahvaljujući tome nije bilo prepreke da jedna od njih pokaže neskrivene simpatije za mene - jedino muško u društvu. Podstaknut time, ja sam joj uzvratilo na isti način pa smo, u našem malom društvu, smatrani za par. Meni se to činilo dovoljnim. Bilo mi je lepo u društvu tih devojaka, našli smo i jedno, davno napušteno, groblje u kome su upravo dozrevale šljive, tamo smo, naravno, išli uvek svi zajedno, čitali, raspravljali o literaturi (uglavnom ruskoj), pevali i pričali, beskrajno dugo. Ponekad bi se devojke iskrale iz njihovih spavaonica pa smo, opet svi zajedno, po mesečini išli na to napušteno groblje. Romantika...

Taj drugi mesec mog boravka iznad Pazarića je brzo prošao. Vrativši se u Beograd, dopisivao sam se sa Osiječankom, njeni su se spremali da se iseles u Izrael i ona će, naravno sa njima. Ubrzo su i otputovali pa su mi od nje, iz nekih mesta čija imena nisam umeo ni da

izgovorim, stizala pisma sa neobičnim i lepim markama: ona me je pozivala da im se pridružim. Da u Izraelu započnemo zajednički život... Meni nije bilo jasno šta bih ja radio u Izraelu. Tamo je bilo puno peska, palmi i kamila. Bila je velika vrućina, a Jevreji i Arapi su se iz nekih razloga međusobno ubijali... Valjda da bi me ubedila da dođem, pisala mi je da žive u barakama, rade u oranžerijama, da je mnogo vruće, da je već nekoliko puta, berući narandže, padala u nesvest i imala sunčanicu i - da me očekuje.

Nije mi bilo jasno ni njeno oduševljenje; ja jednostavno nisam želeo da živim u barakama, da padam u nesvest i da dobijam sunčanice. Sve ređe smo se dopisivali da bi, na kraju, mojom krivicom, sasvim prestali. Uostalom, nova školska godina mi je donela nova uzbuđenja i ja sam vrlo brzo potisnuo sećanje na devojkicu iz Pazarića.

Nova školska godina je, za mene, bila prilika da još više zaronim u struku za koju sam se opredelio. Zahvaljujući dobrim pedagogima, učenje je predstavljalo pravo zadovoljstvo. Svi su se trudili da nam prenesu svoja znanja i da zavolimo svoju struku pa su mi, evo, čak i danas, posle pedeset godina, ostali u najlepšem sećanju: dr. Stanislava Kolarić, koja nam je bila razredni starešina, a predavala nam je istoriju umetnosti i bila školski bibliotekar, arh. Josip Korka (projektovanje), arh. Đorđe Krekić (stilovi), akademski slikar Franja Radočaj (kaligrafija), akad. slikar Branislav-Bruno Krišćinski (akvarel i slikarska tehnologija), akad. vajar Marin Studin (vajanje), akad. slikari Jefta Perić, Anton Huter i Vinko Grdan (crtanje i slikanje), akademski slikar Vladimir Predajević (slikarske tehnike), Franja Kitak (duborez), arh. Petar Zarić (stručno crtanje), akad. slikar Ivan Lučev (slikarska anatomija) i majstor Vojislav Banjac (rad u stolarskoj radionici). Povremeno smo imali i druge nastavnike: akad. slikar Dušan Janković (kaligrafija), akad. slikar Dragoslav Stojanović - Sip (kaligrafija) i akad. slikar Vasa Pomorišac (slikanje). Oni su zamenjivali svoje trenutno bolesne ili odsutne kolege. Da, bio je tu još i Danilo, predratni podoficir. Pojavio se kada je u nastavu, uvedena predvojnička obuka. Dobili smo svakojako trofejno oružje s kraja prošlog i početka ovog veka: dugačke francuske puške (Lebel, mod. 1886) "manliherke" iz Prvog svetskog rata i nešto novije "mauzerke" (naravno bez municije), pa čak i dva trofejna nemačka automata, šmajsera, i sve to je stajalo u našem školskom magacinu. Za obuku, a i *za slučaj da nas mrski nam neprijatelj napadne*. Tako nam je rečeno. Moram priznati da nam nije bilo sasvim jasno ko bi tada trebalo da bude taj *mrski neprijatelj*. Prvo su to bile kapitalističke zemlje sa Amerikom i Engleskom na čelu, a posle 1948. i zemlje istočnog bloka sa Sovjetskim Savezom na čelu. Ova novija opasnost je bila očiglednija: tamo gde smo se graničili sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom (a te su zemlje pripadale sovjetskom bloku) bila je neka vrsta ratnog stanja; često se pucalo i ginulo. Danilo nas je, za kratko vreme, istrenirao da, sa onim dugačkim puščetimama, gazimo strojevi korak kao da smo Titova garda. Kad kažem *mi*, mislim ne samo na mladiće nego i na devojkice. Sa izuzetkom Božane Jovanović i Dese Tomić, sve su gazile kao da su odslužile pun vojni rok u elitnim jedinicama sovjetske armije ...

Pravu vojničku obuku, dakle ono što bi, u slučaju rata, zaista trebalo da znamo da bismo preživeli i umeli da ratujemo - nismo učili.

Izgleda kao da sam o Danilu i predvojničkoj obuci pisao više nego što treba. Učinio sam to zbog toga što taj predmet, upravo zbog svoje apsurdnosti, to zaslužuje. Predvojnička je uvedena

u vreme sukoba jugoslovenske i sovjetske vrhuške i mi, tada vojnički još neobučeni balavci, smo u slučaju sovjete agresije, trebali da poslužimo kao topovsko meso koje će braniti naše mudro rukovodstvo. Kao obavezan predmet, bila je predvojnička i kasnije, kada je opasnost od sovjetske agresije prošla, ali je, vremenom, evoluirala u mogućnost da studenti steknu neku specijalnost koja bi, u slučaju rata i opšte mobilizacije, zaista mogla biti korisna. Izbijanjem *rata u kome nismo ratovali*, (1991.) pokazalo se koliko je uopšte sve to što je JNA organizovala (u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, pa i na Kosovu), diletantski loše - izuzev, možda, špijunaže.

Koliko znam, svi naši nastavnici su u međuvremenu pomrli. Njihova imena sam zapisao zbog toga da ih i ja, ovako mator ne bih zaboravio, a i zbog toga što sam, tek kasnije, saznao koliko su oni (ili bar većina od njih), svaki na svoj način, bili značajni za kulturu ove zemlje.

Posle *rezolucije*, zapravo posle sukoba jugoslovenskog rukovodstva sa sovjetskim, te davne 1948. godine, u našoj zemlji je nastala, možda samo prividno, drugačija klima. Tvrdi stav aktivista je nekako omekšao, a neki su i prestali da budu aktivisti. Konferencija, često maratonskih, je i dalje bilo, gotovo uvek je neko od nas bio kritikovan *zbog malograđanštine, individualizma, lošeg odnosa prema našoj društvenoj stvarnosti...* Kritikovani su uglavnom oni koji nisu hteli (ili uspevali) da se uklope u sivu masu budućih vernih podanika. Moram ponoviti da naši aktivisti nisu bili toliko rigorozni kao na nekih drugim školama i da je iz naše škole odstranjen zaista mali broj onih koji su proglašeni reakcijom ili obeleženi nekim sličnim, tada pogrđnim, nazivom. Među prvima je bila Nevenka Budisavljević. Bila je nešto starija od većine nas, marljivo je učila i dobro crtala. Njena krivica je bila što nije imala oca. Živela je sama sa majkom, sirotinjski, u dvorištu katoličke crkve na Kotež Neimar. Tamo je dobila stančić pod uslovom da, u dane kada to bude potrebno, u crkvi svira na harmonijumu (ili orguljama, ne sećam se koji je instrument bio u pitanju). Naravno, družili smo se, dolazila je kod nas i mi smo odlazili kod nje – a to je bio dovoljan razlog da bude odstranjena, jer je, smatralo se, vršila *otrovni uticaj šireći religiju...*

Drugi je bio Ljubiša Ristović. On je takođe bio nešto stariji od nas. Počeo je da studira slikarstvo neposredno pred Drugi svetski rat i, za razliku od Nevenke, poticao je iz imućne beogradske porodice. Prezirao je komuniste i to nije mnogo krio. Dobar crtač, lepo je slikao i bio je pod uticajem impresionizma. Bio je likovno obrazovaniji od većine nas, pa njegov stomak nije podnosio socrealizam. Proglašen je za formalistu, ličnost koja negativno utiče na nas ostale i, naravno, udaljen sa Akademije. On se ubrzo zatim, nekako se dokopao Francuske. Kažem *nekako*, jer u to vreme obični ljudi još nisu mogli dobiti pasoš za legalan izlaz iz zemlje.

Dragoslava – Guga je izgubila pravo na dalje školovanje formalno zbog loših ocena. Pravi razlog je bio to što njen otac, oficir Kraljevine Jugoslavije, po završetku rata, nije hteo da se iz nemačkog zarobljeništva vrati u komunističku Jugoslaviju.

Još neki su morali napustiti Školu i Akademiju, ali je njihov odlazak prošao manje zapaženo. Mnogo godina kasnije sam saznao da su otišli jer se na njih sumnjalo da imaju informbirovska shvatanja.

Od profesora je tiho ukonjen arh. Josip Korka. Iako njegovo ime nikada nije pominjano na konferencijama, on je jednog dana došao u klasu i, umesto da počne sa nastavom, rekao da odlazi

iz Škole, da za to nikoga ne krivi, a najmanje svog dobrog prijatelja, profesora Krekića koji će ga zameniti.

Korka je bio dobar arhitekta, dobar pedagog i – pravi gospodin. Uvek elegantan i prikladno odeven, često viđan u društvu veoma lepih žena, nije demonstrirao, ali nije ni krio svoja ubeđenja. To je, verujem, naše aktiviste, najviše i smetalo. Uklonjen je jer nije bio *na liniji Partije*. Srećom, izgubivši ovaj posao, otišao je u Sarajevo gde su ga odmah primili na Arhitektonski fakultet.

Saznali smo od jednog našeg druga, kandidata Partije, da se aktivisti spremaju da na narednoj konferenciji optuže jednog studenta (Nebojšu Mitrića, docnije poznatog vajara) i da ga izbace sa Akademije. Nas nekoliko smo se dogovorili da to sprečimo. Svaki od nas je dobio zadatak da nađe još tri istomišljenika, da svaki od te trojice takođe pokuša da nađe trojicu (i tako redom) i da, na konferenciji svi koji su u to uključeni budu uzdržani ili protiv izbacivanja. Stvar mora biti tako organizovana da svako ko u tome učestvuje zna samo četiri jednomišljenika: onoga od koga je dobio instrukcije i trojicu koje je *zavrbovao*.

Više se ne sećam kako je glasila optužba, ali znam da je bila neka besmislica kao: "*Time što drug sada, za vreme naše konferencije, crta on pokazuje da se distancira od nas, da nije sa nama, a drugovi, ko nije sa nama, taj je protiv nas. Predlažem da se drug, kao štetan, isključi iz Narodne omladine.*"... Bili su veoma iznenađeni kada se, prilikom glasanja, pokazalo da je većina bila ili protiv izbacivanja ili uzdržana. Na sledećoj konferenciji su pokušali da izbace još jednog studenta (koliko se sećam, bio je to Žika Kovačević, kasnije profesor Akademije primenjenih umetnosti) i opet nisu uspeli. Time su izbacivanja prestala, a i sastanci naše grupe.

Dok smo se sastajali, neko je predložio da se povežemo sa Filozofskim fakultetom, jer smo čuli da tamo postoji nekakva organizacija. Pominjana je *Demokratska omladina*, pominjano je i ime "Beli orlovi". Neko je čak predložio da pokušamo da skupljamo oružje. Mislim da je moja zasluga što ti predlozi nisu prihvaćeni - da jesu, svi bismo loše prošli, jer su, čini mi se, samo nešto kasnije, ali te iste 1949. godine, svi članovi organizacije "Beli Orlovi" i Demokratske omladine pohapšeni. A možda su oni u vreme kada smo o njima čuli, već bili u zatvoru. Uostalom, mi nismo bili revolucionari ni kontrarevolucionari. Bili smo samo grupa mladih koji su hteli da uče i želeli da nas aktivisti ostave na miru.

I sada, kad razmišljam o našim aktivistima, setim se da su svi oni bili (tri do osam godina) stariji od nas, da se nijedan nije odlikovao velikim talentom, a ni naročitom pameću. A, izuzev jednoga, ni obrazovanjem. Bili su dovoljno promućurni da nam se nametnu, da uđu u igru koja se zvala Partija. I svi su, kasnije, od te igre profitirali: neki od njih su, odmah po diplomiranju, dobili dobru službu koju na drugi način ne bi mogli dobiti, nekima je zapao državni atelje, a neki su postali zvanični umetnici za sve velike poslove.

Školska 1948/49. mi je nekako, brzo prošla. Na inicijativu Branka Šotre, osnovana je studentska zadruga, prva u našoj zemlji. U rukovodstvo su naravno odmah ušli aktivisti, ali bilo je i nekoliko darovitih nepartijaca. Prema pravilima zadruge, ako je neki posao mogao da se radi kao školski zadatak, onaj ko ga je radio dobijao je manji deo (čini mi se 25%), a ostatak je pripadao Zadruzi. Ako je posao po prirodi bio takav da se morao raditi u slobodnom vremenu, Zadruga je dobijala 25%, a ostatak je pripadao onome ko je obavljao posao. Organizovane su i grupe koje su

radile veće poslove i u kasi zadruga se na kraju školske godine našlo mnogo novaca. Šotra je smislio: pošto imamo dovoljno novaca, raspust ćemo provesti na obaveznom krstarenju Jadranom.

Zahvaljujući Šotrinim vezama sve je realizovano. U Puli je pronađena jedna i unajmljena trabakula sa dve katarke. Njena utroba je pregrađena na dva dela i snabdevena krevetima na sprat. Od vojske smo dobili čebad i slamarice a mislim od Crvenog krsta ili UNRE, mleko u prahu, kakao, sušenog bakalara, topljenog sira u konzervama i dosta drugih namirnica. Na jednom boku palube dograđena je minijaturna kuhinja, a na drugom je improvizovana kabina koja je služila kao dodatni nužnik.

U Beogradu je, pred polazak, svaki od nas dobio precizno napisanu maršrutu ekskurzije.

Putovali smo vozom do Ljubljane. Tamo smo prešli u električni voz jer nas je čekala deonica pruge koja je, do nedavna, pripadala Italiji. Taj deo puta je, za nas, bio neuobičajen: vukla nas je lokomotiva iz koje ne izbija dim... U jednom trenutku je neko zavikao i svi smo se, veoma uzbuđeni, nabili na prozore: videlo se more! Mnogi ga, do tada, još nisu videli.

Pula! Ukrcali smo se na naš brod, ali putovanje nije odmah počelo. Ostali smo u luci jedan ili dva dana. Razgledali smo grad; impresionirao nas je amfiteatar, išli smo na obalu, motali se po luci, neki su želeli da probaju more, bilo je zaista slano... Posle smo plovili na sever, sve uz obalu oko Istre. Turista u to vreme kod nas nije bilo i primorski gradovi su bili prilično pusti. Odlazeću dublje na kopno, videli smo gotovo pusta sela: kamene kuće bez krovova, prozora i vrata zijali su nekako avetinjski u nas, a retki stanovnici, uglavnom stariji ljudi, govorili su samo italijanski. Po završetku Drugog svetskog rata, kada je ova teritorija pripala Jugoslaviji, meštani su napustili svoje kuće i, povlačeći se u Italiju, poneli svu drvenariju - podove, vrata, prozore, pa čak i krovnu konstrukciju. Ni vode nije bilo: retki preostali pili su kišnicu sa malo sirćeta.

Rovinj, Poreč, Novigrad, Umag, Piran, Kopar; sunce, primorski ambijenti, pristaništa, ribarske mreže, antički hramovi, katedrale, plaže - i tako sve do same tadašnje granične linije blizu Trsta. Onda nas je nadleteo jedan avion, dvokrilac, koji je ispaljenom raketom dao znak da se moramo vratiti. Kapetan broda nam je pokazivao pomorske karte i objašnjavao da su neki delovi mora minirani. To, doduše nije bilo upisano u kartama, ali on je tačno znao kuda ne sme ploviti.

U povratku, nešto južnije od Pule, uhvatila nas je bura. Većina se uvukla u utrobu broda i tamo kunjala na svojim posteljama. Neki su povremeno izlazili na palubu i presamićeni preko ograde činili ono što nenavikli u tim prilikama obično rade. Talasi su bili sve veći pa je kapetan naredio da se na otvore koji vode u potpalublje (zapravo u naše spavaonice) stave kapci i sve to zatvori ciradama - da voda ne prodre u unutrašnjost broda. Ja sam, sa još nekoliko drugara spremnih da pomognu mornarima, ostao na palubi. Mnogo pomoći od nas nije bilo. Jedra su na vreme spuštena, uključeni su motori i brod se sklonio u jedan zaliv. Zapamtio sam mu ime: Veruda. Bura je brzo prestala.

Ekskurzija je trajala oko mesec dana. U većim mestima smo ostajali i po dva-tri dana. Brod bi se ukotvio i mi smo odlazili u razgledanje. Bilo je vremena za sve; obilazili smo sve značajne objekte, muzeje i arheološka nalazišta, kupali smo se, crtali i slikali.

Rab, Pag, Kornati, Zadar, Šibenik, Skradin, Split, Hvar, Korčula, Dubrovnik, Hercegnovi, Kotor, Perast, Budva, Bar, Ulcinj... Prošlo je pola veka, većine učesnika više nema, ali se te

ekskurzije dobro sećam, pre svega zbog lepe atmosfere, dobre organizacije i zbog svega što nam je Šotra, kad smo obilazili značajna mesta, umeo da ispriča. Tek kasnije sam shvatio koliko je ljubavi i energije u sve to morao da uloži.

Zadar je za nas bio zanimljiv zbog crkve Svetog Donata i činjenice da je, savezničkim bombardovanjem, razrušen deo grada ispod koga su se ukazali ostaci antičkih građevina, zapravo, rimskog foruma. U Zadru smo ostali dva dana; vreme smo proveli što u razgledanju znamenitosti, što u crtanju ili slikanju njegovih ulica... Sam grad je delovao pusto - kao i svi primorski gradovi u ono vreme kada kod nas ni domaćih ni stranih turista još nije bilo. Strani turisti su, punih nekoliko decenija posle rata, izazivali ozbiljno podozrenje naših vlasti, a mi smo, istovremeno, vaspitavani da su svi stranci (a naročito oni koji dolaze kao turisti) opasni agenti stranih obaveštajnih službi. Nekoliko godina kasnije, kada su počeli dolaziti, strani turisti su smeštani u posebne hotele. Ishrana i smeštaj su u tim hotelima bili neuporedivo bolji nego u drugima, a turisti su bili izolovani tako da nije bilo moguće stupati u vezu sa njima. Svaki pokušaj druženja sa njima završio bi se kod islednika Ozne.

U Stonskom zalivu smo se nasukali na podvodnu stenu. Trebalo nam je dva dana da se sa nje otkačimo ali se krma naše brodice (izrađena od masivnog drveta) ipak odvalila. Mornari su je, uz pomoć nekolicine drugara vičnih ronjenju, nekako podvezali pa smo nastavili plovidbu. Usput se pokazalo da je manevrisanje takvom krmom gotovo nemoguće - ali srećom, naišli smo na jedan vojni brodić čija je posada, videvši da smo u nevolji, spremno prihvatila naš konop i vukla nas do Dubrovnika. Tamo je i bilo predviđeno da ostanemo tri dana; ukotvljenu brodicu su brzo popravili, a mi smo upoznali Dubrovnik - vodio nas je akademik Cvito Fisković, najbolji poznavaoac istorije i svih znamenitosti ovoga grada.

Kasno je da ti sada, posle toliko godina, opisujem sve lepote i znamenitosti obale jedne države koja više ne postoji. Moje sećanje na leto te davne 1949. godine puno je divnih utisaka i bledih detalja. U mnoga mesta sam, kasnije, više puta dolazio ili sam samo prolazio kroz njih i sve se to, vremenom, izmešalo...

Pamtim dobro da mi se, negde pred kraj putovanja upravo kada smo u Stonskom zalivu bili nasukani, inficirala jedna ranica na malom prstu desne ruke. Prst je uskoro počeo da otiče, i oticao je sve dok nije dostigao prečnik podeblje kobasice, a odmah zatim sam dobio visoku temperaturu i nešto ispod pazuha je počelo da mi radi... Tada kod nas još nije bilo mnogo antibiotika, pa sam iz priručne apoteke, na svoju ruku, uzimao neki lek (Sulfatijazol), ali to nije bilo dovoljno efikasno. Sulfatijazol je trebalo uzimati sa dosta vode, a nama je, onako nasukanima u Stonskom zalivu, na brodu i pijaća voda ponestala. Jedne večeri sam zamolio Kolju, mog dobrog druga, da mi u brodskoj kuhinji skuva nekoliko žileta. Kada su svi otišli na večeru, rasekao sam prst toliko koliko sam mislio da moram i mogu, a da ne rasečem neki važniji mišić, živac ili krvni sud. Oslobodio sam se prilične količine gnoja i naravno bilo mi je odmah lakše. Čini mi se da me ta operacija nije ni bolela. Najveći problem mi je bio u tome kako to da uradim levom rukom. Moja "operacija", po svoj prilici nije bila dovoljna jer su, nekoliko dana kasnije, temperatura i otok opet porasli. Bilo je to u Kotoru gde smo upravo pristali. Umesto da idem sa ostalima u razgledanje, pošao sam prema ambulanti. Usput mi je pozlilo pa sam seo kraj puta i tu me je, u

polusvesnom stanju, našao jedan milicioner. Videvši šta mi je, on me je odvuкао u ambulantu i tamo su mi taj moj nesretni prst stručno rasekli... Ovog puta je bilo mnogo više gnoja, stavili su mi "dren" i dali neku injekciju, možda penicilin. Lekar mi je rekao da je moja sreća što sam se odvažio da sam rasečem prst - da nisam, pitanje je kako bih prošao.

Bio sam, posle te operacije, još nekoliko dana ošamućen, prst sam na brodu sam previjao, a u Ulcinju sam, po savetu lekara, otišao u neku ambulantu gde su mi dali još jednu injekciju.

Stigavši do najjužnije tačke, već sasvim blizu albanske granice, naša trabakula se okrenula i pošla na sever. Naš put je završen u Herceg Novom. Tamo sam sreo mog dobrog druga Acu Radojičića. Ostao je bez novca, ali je zato našao jednu Novljanku zbog koje mu se nije vraćalo kući, pa je ronio, vadio one ogromne školjke (palamide) i prodavao ih retkim posetiocima ovog mesta. Nagovarao me je da i ja ostanem sa njim, Čak je uveče "organizovao" i jednu izuzetno lepu Novljanku za mene. Onako iscrpljen, razmišljao sam samo kako da se što pre vratim kući, a na lepoticu nisam ni obratio pažnju. Kasnije mi je, rekao bih, zbog toga bilo žao.

Vrativši se u Beograd, morao sam da nađem neku firmu gde bih "odradio" tada obaveznu letnju praksu. Ne sećam se kako sam dospao do fabrike nameštaja "20.oktobar", ali znam da mi je posao tamo bio zanimljiv. Primili su me srdačno, dobio sam sto za crtanje, "T" lenjir i trouglove... Šef projektantskog biroa je bio jedan (meni se tada činilo) stariji čovek, bivši stolar. Dao mi je neke predratne kataloge sa groznim fotogtafijama i crtežima nameštaja po kojima je trebalo da pokušam da napravim perspektive i radioničke crteže. Bio je, naime, u to vreme raspisan konkurs za nameštaj porodilišta u Beogradu, a po tim crtežima je fabrika trebalo da uradi kalkulacije i da učestvuje na licitaciji... Uradio sam ono što se od mene tražilo - i to mnogo brže nego što su oni očekivali - pa sam šefu predložio da uradim jedno savremenije a po ceni povoljnije rešenje. Čiča me je nepoverljivo pogledao ali se složio, pošto trenutno za mene nije bilo drugog posla. Napravio sam i tu drugu varijantu nameštaja za porodilište, dao je kalkulanta, napravio i jedan nacrt korica za njihov katalog nameštaja i time sam završio moj prvi mesec rada u struci. Mesec dana kasnije, komisija porodilišta je odabrala moj projekat a ja sam od fabrike dobio lepu novčanu nagradu i ponudu da se, kad diplomiram, zaposlim kod njih. Ja sam imao druge planove: studije na Akademiji primenjenih umetnosti.

U Beogradu se ispostavilo da je moja majka smislila: čim završim letnju praksu, ići ću u Sloveniju. Mogla je, preko sindikata da mi, vrlo jeftino, obezbedi mesec dana boravka na Bohinjskom jezeru. Da bi stvar bila još privlačnija, do Ljubljane ću avionom. Proradila je redovna avionska linija kojom su se mogli služiti i obični građani! Pred polazak nas je posetila Vera Tomović, koja se upravo vratila iz Slovenije. Savetovala me je da obavezno ponesem ranac i gojzerice jer ću tamo sigurno biti u prilici da planinarim. Naravno, moju majku je odmah uhvatila panika: desiće mi se nešto planinareći, a treba i lekara da konsultujem pre nego što se počnem baviti bilo kakvim sportom. Pošto je bilo kasno za lekarske preglede, odlučila je da od mog planinarenja - nema ništa. Zbog toga mi nije dozvolila da ponesem neke jače cipele u kojima bih mogao da planinarim. Gojzerice i onako nisam imao.

Stvari sam spakovao u jedan mali kofer i ranac, otišao po izuzetno sparnom danu do zemunskog aerodroma i nestrpljiv, među prvima ušao u avion. Dobro se sećam, bio je to DC-3,

koji je iznad pilotske kabine imao kupolu za mitraljesca, tada već bez mitraljeza. Taj, po sadašnjim shvatanjima minijturni avion, izgledao mi je čudo od luksuza. Pošto je dugo stajao na pisti, jako se zagrejao, a u njegovoj unutrašnjosti je bilo neizdržljivo. Kad je poleteo, bilo je bolje ali sam ja još neko vreme bio ošamućen. Od te ošamućenosti me nije povratilo čak ni posluženje: beli hleb namazan puterom i pokriven lepim komadom praške šunke. I sok od narandže. Tako što nisam ni video od pre rata! Oporavio sam se tek negde iznad Zagreba.

Neću opisivati sam let, a teško mi je da opišem uzbuđenje koje je pratilo svest da letim putničkim avionom, tom srebrnom pticom koja je za mene, ne tako davno, bila nedostižan simbol daleke slobode; svest da u ruci držim beli hleb, puter i prašku šunku, nešto što me je vraćalo u vreme kada je čitav moj život bio drugačiji. I, moram priznati, poverovao sam da dolaze dani kada će *biti bolje* i kada ćemo opet živeti *kao pre rata*.

U to vreme još nisam znao da se u istu reku ne može dva puta zagaziti. Mnogi to nisu znali.

Slovenija je i u ono vreme bila lepo uređena. Mali hotel na Bohinju (zvao se “Dom pod Voglom”) bio je nešto kao porodični pansion u kome je, od dvadesetak gostiju, jedini stvor mojih godina bila jedna lepa Mađarica, za koju sam se ubrzo zagrejao. Preskočiću priču o tome kako se, vrlo spontano, i ona zagrejala za mene i kako sam i zbog čega sam odlučio da sam krenem na Triglav. Preskočiću i detalje o tome kako sam u planini, koja je sasvim drugačija od Homoljskih šuma, visova i vrtača, zašao u takvu maglu da se ni na dva metra ništa nije videlo, pa sam, da ne bih skrenuo i izgubio se u kamenitom bespuću, seo na jedan kamen u nameri da sačekam da se magla razide i kako je, upravo tada, vraćajući se sa Triglava, naišla Marija Kobi, moja koleginica sa primenjene. Ona i njen momak su se zbog mene vratili jedan deo puta i doveli me do najbliže planinske kuće i upoznali sa Francom Talerom, poznatim alpinistom i članom *Gorske reševalne službe*. Franc je sa jednom devojkom upravo išao na Triglav, njih dvoje su me vrlo rado primili u društvo, pa sam sa njima stigao u planinarski dom koji se nalazio u samom podnožju najviše planine tadašnje Jugoslavije. Dom se zvao “Planika”. Stigli smo predveče i odmah naručili voćni čaj, jedino što se u to vreme moglo dobiti u planinarskim domovima. Jeli smo ono što smo u rančevima poneli: hleb, slaninu, sir i zaseku (mast, mleveni čvarci, so i biber). Ubrzo je naišla povećća grupa planinara, bili su to srednješkolci ili studenti iz Ljubljane. Desetak *parova* - samo su dve devojke bile bez momaka. Jedna mi se učinila veoma lepom. Pio sam čaj i dugo buljio u nju smišljajući kako da se sa njom upoznam... Kako prići nepoznatoj devojci koja sedi u velikom društvu? Franc je već uzeo zasebnu sobu, namignuo mi i otišao sa svojom devojkom. Vreme je prolazio, ja sam naručivao nove šolje čaja, i buljio u lepoticu, stomak mi je od čaja oticao, a ja ništa pametno nisam umeo da smislim. Bilo je kasno, Slovenci su pevali i sjajno su se zabavljali, pa sam najzad, umoran od pešačenja, otišao na gornji sprat gde su bila *grupna ležišća*. Bila je to jedna velika prostorija koja je, duž tri zida, imala nogare složene u jednu jedinstvenu platformu sa slamaricama. Tek što sam legao i pokrio se vojničkim ćebetom, došli su i moji Slovenci. Napravio sam se da spavam. Društvo se dogovaralo gde će koji par da legne, naravno, malo podalje od mene jer je mesta bilo dovoljno. Jedino se ona moja lepotica smestila - upravo pored mene. Po nekim zvucima bilo je očigledno da se oni parovi mnogo vole, a ja nisam znao kako da se upoznam sa NJOM. Red bi bio, razmišljao sam, da se pridignem, bar da sednem i da se učtivo predstavim, ili

da, u ležežem položaju, sasvim ležerno započnem razgovor. Recimo da je upitam da li voli Dostojevskog. Ili da pitam šta studira. Možda nešto o muzici, recimo o Čajkovskom... Vreme je prolazilo, sve moje ideje su mi izgledale besmislene a ona je, učinilo mi se, ubrzo zaspala. Primakla je glavu mojoj, osetio sam njenu kosu i, oprezno sam, kao da to činim u snu slučajno, pomerio ruku tako da dodiruje njenu. Promeškoljila se i sklonila ruku... Dugo ležao praveći planove kako da se upoznamo - ali, pošto je ona zaspala, svi ti planovi su mi izgledali besmisleni. Najzad sam, umoran od pešačenja (i razmišljanja) i ja zaspao...

Rano u zoru probudio me je topot: studenti su silazili niz stepenice. Moja lepotica je nestala. Brzo sam se obukao i strčao. Njena grupa je upravo izlazila iz doma, a način na koji me je pogledala, zapravo njen prezrivi pogled, još pamtim.

Onda sam naučio da je ponekad krajnje neučtivo - biti previše učtiv.

Sa Francom i jednom grupom koja se odnekud upravo pojavila, peo sam se na Triglav. Nameravali smo da, sa vrha, posmatramo izlazak sunca. Meni to nije odmah uspelo. Prvi deo uspona sam nekako išao, a posle je, izgleda, počelo ono što se zove "visinske tegobe". Ubrzano disanje, ubrzan puls, oticanje prstiju na rukama i, najzad, neka vrsta smanjivanja vidnog polja. Kao da gledam kroz ključaonicu. Trpeo sam dobrih pola sata pa se požalio Francu. Pitao me je da li sam pred polazak jeo. Ne, nisam. Dao mi je svoje ćebe i naučio šta da radim. Provukao sam kaiševe mog ranca pod čelično uže, koje je tu, zbog bezbednosti planinara, bilo zategnuto, umotao se u ćebe i odmah zaspao. Mislim da sam spavao oko pola sata, a kad sam se probudio sunce je već izišlo. Vratio sam se u dom odakle smo pošli, tamo sam se dobro najeo hleba i slanine, napio čaja pa stazom koja vodi oko Triglava stigao do Kredarice, doma koji se nalazio sa druge strane. Franc me je tamo čekao, kao što smo se dogovorili. Predložio mi je da se sam popnem na vrh, smatrajući da mi se organizam, dok sam spavao, već adaptirao na visinu. Uspon je bio lak, pravo zadovoljstvo. Neću ga opisivati. Posle sam se, sa Francom i njegovom devojkom, spuštao dole niz stenu nazvanu Prag do Aljaževog Doma i doline Vrata do Mojstrane gde je bila železnička stanica. Franc nas je ostavio u Jesenicama, pa sam od Jesenica do Bohinja pravio društvo njegovoj devojci. Ispostavilo se da je ona stanovala u blizini mog hotela - i ispostavilo se da su se ona i Franc slučajno upoznali na železničkoj stanici, svega dva dana ranije. To je u Sloveniji, već tada, bilo normalno. Mi, u Beogradu, još nismo bili tako liberalnih shvatanja...

23. maj 1999.

Nastavljam tek sada. Odavno ti nisam pisao i, kao što vidiš, ovo pismo nisam dovršio i nisam ti ga sve do sada poslao. Naše veze E-mailom smatram komunikacijom čisto utilitarne prirode. Uostalom, i ona je sada otežana. Ovo što sam ti pisao u nastavcima je nešto sasvim drugo. Sada se pitam ima li to uopšte smisla. Ima li smisla pisati ili pričati neka svoja sećanja, sećanja o vremenima koja su jednim delom izbledela i koja sada ni meni samome, ne znače mnogo. Ili se, u okolnostima koje sada u ovoj zemlji vladaju, meni samo čini da su sva ta sećanja nepotrebna.

Sutra će biti dva meseca kako nas bombarduju. Život nam se iz osnova promenio. Neki smatraju da se promenio naglo, a ja se ne slažem: mislim da se on menja iz dana u dan i da smo

svi nošeni tokom koji su neki, pametniji od mene, videli, osetili ili bar naslutili već odavno. Možda još pre nešto više od pedeset godina.

Juče i danas (do malopre) nismo imali ni vode ni struje. I nismo znali kada ćemo ih opet dobiti. Tako je već danima. Nemoguće je umivati se, prati, kuvati, vršiti nuždu pa povući vodu, koristiti frižider, peglu, električni aparat za brijanje, televizor, kompjuter, koristiti lift, tramvaj, trolejbus, teško je dobiti hleb, većina radnji je zatvorena, banke ne rade... Čitav život u gradu je paralisiran. Prvo su nas opomenuli bacajući na transformatorske stanice grafitne konce, pa pošto *neko* nije hteo da potpiše ono što bi svako ko voli svoj narod i brine o njemu već odavno potpisao, počeli su ih razarati. Pre toga su već razorili većinu mostova, rafinerija, TV antena, fabrika, kasarni, a koliko je ljudskih žrtava, to još ne znamo. Očigledno je da se to od nas krije.

Čini nam se da je naša zemlja pretrpela razaranja koja su mnogo veća od onih u vreme Prvog i Drugog svetskog rata zajedno, ali onaj ko ovu zemlju vodi neće da potpiše dokument koji bi nam doneo mir i mogućnost oporavka. Suicidnost ili strah od suđenja za možda počinjene zločine? Političko slepilo ili ludilo? Ili balkanski specijalitet - inat? Ili...

Saznaće se jednog dana.

POGOVOR

Ova knjiga je nastala slučajno. Ili, možda nije?..

Kao što se iz *Prvog pisma* može videti, to su stvarna pisma, veoma opširna, koja sam u nastavcima pisao sinu, ispunjavajući tako njegovu želju da sazna ko su mu preci i kako smo moja majka, baka, tetka i ja, preživeli Drugi svetski rat. Ono što sam pisao moja supruga Gorjana je nosila na poštu i slala u Izrael. Bojeći se da se neko pismo ne zagubi, ona je sve to redovno fotokopirala i kopije sklanjala.

Prvih trinaest pisama sam, na nagovor jednog prijatelja, a posle dužeg oklevanja, dao na anonimni književni konkurs koji je raspisao Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Izmenio sam prezime Ajzinberg (koje se, na početku, na tri-četiri mesta nalazilo), u Štajnberg, dodao „Prvo pismo“, koje sam posebno za tu priliku izmislio (ali su podaci napisani u njemu istiniti), spakovao sve to, napisao šifru i zamolio jednu prijateljicu da ga preda umesto mene. Čitavu stvar sam nazvao „Trinaest pisama“. Bio sam zaista veoma iznenađen kada sam, posle izvesnog vremena, saznao da je taj tekst nagrađen. Onda sam taj rukopis ponovo pročitao i učinilo mi se da je zaista moguće da se on čita kao knjiga, pa čak i da za ponekog bude zanimljiv... Dao sam ga nekolicini prijatelja i njihove reakcije su mi prijale. Kažem prijale, jer nikada nisam imao ambicije da se bavim tom vrstom literature i, naravno, nisam očekivao da će ono što napišem izazvati tako pozitivne reakcije kod ljudi čije mišljenje cenim...

Nekoliko godina kasnije, na sugestije nekih prijatelja (koji su rukopis *Trinaest pisama* čitali), a i podstaknut potrebom da zabeležim ono što se odmah posle Drugog svetskog rata ovde dešavalo, nastavio sam dopisavši preostalih jedanaest pisama. Prvih nekoliko (tačnije četiri) nazvao sam *Najzad sloboda* i za njih dobio drugu nagradu na konkursu Saveza jevrejskih opština. Nastavio sam da pišem pa prekinuo (zapravo dovršio) u vreme kada je NATO bombardovao Beograd.

I sada se ponovo pitam: da li je ova knjiga nastala slučajno - ili nije? Da li je nastala samo zbog toga što mi je Matvej Ajzinberg, moj sin koji živi u Izraelu, to tražio ili je to, kad-tad, moralo izbiti iz mene, ili...

. . . . .

Pripremajući ovaj tekst za štampu, shvatio sam da ga moram dopuniti nekim neophodnim objašnjenjima. Zbog toga sam dopisao jedan deo *fusnota*. One su, kao i sve drugo što se u ovoj knjizi nalazi, rezultat mog ličnog doživljaja, viđenja i sećanja. Verovatno se to neće dopasti onima koji danas nastoje da rehabilituju Dimitrija Ljotića, ni onima koji su, kao učesnici NOB-a, u tom pokretu videli samo najbolju stranu, a ni onima koji veruju da je kod Draže sve bilo idealno. Mislim da je taj rat, kao i svi drugi pre i posle njega, nesreća, velika nesreća – a naročito za narod i zemlju kao što je naša, zemlju u kojoj je bilo Pećančevih četnika, nedićevaca, ljotićevaca, Dražinih četnika, partizana, ustaša, domobrana, balista, pripadnika Bele garde, Handžar divizije i još mnogo drugih koji su se, u ime neke velike ideje, religije ili patriotizma, međusobno ubijali. Bilo je, verovatno, u svim tim formacijama i dobrih ljudi, onih koji su tamo otišli iz nekih plemenitih pobuda, bilo je zabludelih, obmanutih pa čak i prisiljenih, a bilo je svakako i mnogo onih koji su svoje potrebe za zlodelimama zaodneli u ruho patriotizma ili neke ideologije.

Znam da će ovakvo razmišljanje izazvati za mene nepovoljne reakcije preživelih učesnika u tom ratu (ili njihovih sledbenika) a verovatno i mnogih posleratnih aktivista – onih koji su to bili iz zaista idealističkih pobuda. Ja tu ništa ne mogu izmeniti. Jer pisao sam o onome što sam tada preživeo i onako kako sam to, u godinama u kojima sam bio, video.

Aleksandar Ajzinberg

BELEŠKA O PISCU

Aleksandar Ajzinberg, redovni profesor Univerziteta umetnosti u Beogradu, rođen je 13.05.1930. godine u Beogradu.

U vreme nemačke okupacije 1941. godine, sa roditeljima je bio hapšen od strane četnika Koste Pećanca, a početkom 1942, pred deportaciju u logor na Sajmištu, sa majkom je pobjegao iz zatvora i krio se u Homoljskim planinama do oktobra 1944. godine. Njegov otac ubijen je u logoru na Sajmištu.

Po završetku Drugog svetskog rata bio je dva puta zatvaran (1945. i 1947.) da bi nove vlasti proverile nije li bio saradnik okupatora ili narodni izdajnik.

Diplomirao je na Arhitektonskom odseku Akademije primenjenih umetnosti u Beogradu 1955. godine. Bavio se dizajnom i projektovanjem enterijera stanbenih i javnih objekata, a od 1982 do odlaska u penziju 1995. bio je profesor na odseku enterijera Fakulteta primenjenih umetnosti u Beogradu. Od 2001. Do 2006. predaje na Odseku enterijera Akademije lepih umetnosti u Beogradu.

Napisao je knjigu *STILSKA UNUTRAŠNJA ARHITEKTURA – od praistorije do Baroka* (izdanje Univerziteta umetnosti u Beogradu 1994.), *terminološki rečnik STILOVI* (izdanje Prosveta, Beograd, 2007.) i *STILOVI – od praistorije do Secesije* (izdanje Građevinska Knjiga, Beograd, 2010.)

Na Književnim konkursima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (SCG) dobio je nekoliko nagrada:

- 1995. – 13 PISAMA (I nagrada),
- 1999. – NAJZAD SLOBODA! (II nagrada),
- 2004. – POSLEDNJI LET (III nagrada),
- 2005. – ČEKANJA (III nagrada).

Oženjen je, ima sina, unuka i dve unuke koji žive u Izraelu.

Živi i radi u Beogradu.